

COMPTE DE SENYOR, COMPTE DE PAGÈS

Les comptabilitats en la història rural

ENRIC SAGUER HOM
GABRIEL JOVER AVELLÀ
HELENA BENITO MUNDET
(EDS.)

COMPTES DE SENYOR,
COMPTES DE PAGÈS

Les comptabilitats en la història rural

Enric Saguer
Gabriel Jover
Helena Benito
(eds.)

Dades CIP recomanades pel Servei de Biblioteques de la UdG

CIP 338.43(09) COM

Comptes de senyor, comptes de pagès : les comptabilitats en la història rural / Enric Sagner, Gabriel Jover, Helena Benito (eds.). -- Girona : Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines : Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural : Documenta Universitaria, 2013. -- 362 p. ; 20 cm. -- (Biblioteca d'Història Rural)
ISBN 978-84-9984-210-3

I. Sagner i Hom, Enric, ed. II. Jover i Avellà, Gabriel, ed. III. Benito Mundet, Helena, ed. IV. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines V. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural I. Agricultura – Comptabilitat – Història - Fonts 2. Agricultura – Història - Fonts

CIP 338.43(09) COM

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanear algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47).

Amb el suport de

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

INSTITUT RAMON MUNTANER

Entitat vinculada amb l'Universitat de Girona

Aquest llibre s'ha elaborat dins el marc del projecte de recerca HAR2011-25077

Edita: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

Girona, 2013

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: Berta Crous

ISBN: 978-84-9984-210-3

Dipòsit Legal: GI-1.440-2013

© *del text:* els autors

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

© Documenta Universitaria

Impressió: Service Point

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'*Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDEX

Presentació	7
--------------------------	---

INTRODUCCIÓ

Les comptabilitats com a font per a la història rural	15
<i>Enric Saguer, Gabriel Jover</i>	
La comptabilitat agrària en els manuals de comptabilitat	33
<i>Helena Benito Mundet</i>	

I.

LES FONTS COMPTABLES

Els comptes d'una senyoria feudal: els llibres de l'Almoina de Girona	57
<i>Rosa Lluch Bramon</i>	
L'Almoina de la Seu de Barcelona: gènesi i formació d'un sistema integrat de comptabilitat (1283-1419)	73
<i>Pere Benito i Monclús</i>	
Els llibres de comptes de les possessions de Son Costa del Convent de Sant Domingo 1725-1754 (Montüiri, Mallorca)	93
<i>Gabriel Jover Avellà</i>	
En els orígens de la comptabilitat de la pagesia de mas (reflexions sobre el cas gironí, s. XVII-XVIII)	129
<i>Pere Gifre Ribas</i>	
Un exemple de comptes de pagès. Els amos de possessió: Mallorca (segles XIX-XX)	147
<i>Antònia Morey Tous</i>	
Les comptabilitats nobiliàries: el cas de la noblesa mallorquina als segles XVIII i XIX	171
<i>Antònia Morey Tous</i>	

Documentació comptable generada per un patrimoni nobiliari. El cas del primer marquès de Solleric (1770-1790).....	195
<i>Josep Villalonga Morell</i>	
Comptabilitat agrària i comptabilitat industrial: estudi d'alguns casos.....	223
<i>Helena Benito Mundet</i>	

II.

USOS DE LES COMPTABILITATS PER A LA INVESTIGACIÓ HISTÒRICA

Escrutar el mercat de treball a través de la lent de les comptabilitats agràries. El treball a jornal segons el llibre de comptes de Son Costa (Mallorca), 1729-1754.....	241
<i>Gabriel Jover Avellà</i>	
Comptes d'hisendats i mercats agraris. El patrimoni Carles, 1832-1863.....	263
<i>Mònica Bosch Portell</i>	
La producció agrària a través de les comptabilitats	277
<i>Jordi Planas, Enric Saguer</i>	
¿Lo pequeño es hermoso? Las contabilidades particulares y la historia que hemos aprendido	301
<i>José-Miguel Lana</i>	
Bibliografia.....	325

PRESENTACIÓ

Ara fa uns vint-i-cinc anys, un divendres i el matí d'un dissabte d'abril de 1988, coincidint amb la festa de Sant Jordi, va celebrar-se a Girona un petit seminari sobre comptabilitats agràries sota el títol *Anàlisi econòmica-comptable de les explotacions agràries: metodologia i limitacions*. Tot i l'aparent ambigüïtat del títol, el seminari, convocat per Ramon Garrabou, aleshores professor del Col·legi Universitari de Girona, i dirigit per Juan Manuel Naredo i Pablo Campos, estava específicament adreçat a historiadors i tenia dues parts ben diferenciades. La primera era una introducció tècnica i metodològica a l'anàlisi de comptabilitats i va anar a càrrec de Pablo Campos, professor de la Universidad Complutense que feia algun temps havia publicat un estudi sobre la devesa extremeña en què —continuant els treballs realitzats amb José Manuel Naredo— realitzava un balanç energètic, alhora que econòmic, d'un sistema agroforestal. Pablo Campos va proposar un esquema analític que, a més d'organitzar conceptualment els paràmetres econòmics d'una explotació agrària, permetia anar més enllà, integrant-hi una perspectiva ambiental. La segona part del programa va consistir en una ponència de José Manuel Naredo sobre els límits de l'anàlisi monetària i crematística que tenia com a objectiu assenyalat els límits dels instruments d'anàlisi

econòmica i comptable convencionals i aquelles dimensions de les qüestions econòmiques que no són capaços de captar.

Aquella reunió, celebrada a la sala de juntes de la Cambra de Comerç, recollia i posava de manifest el creixent interès d'alguns historiadors de l'agricultura i del món rural per utilitzar les comptabilitats agràries en les seves investigacions i per dotar-se d'instruments conceptuals i analítics adequats que els permetessin treballar amb rigor. De fet, havia tingut un precedent en la primera reunió del *Seminario de Historia Agraria* (SEHA), celebrada a Pamplona el 1987, que va perllongar-se en la segona reunió del mateix SEHA a Múrcia, el 1989.

Amb anterioritat, la història agrària catalana ja havia començat a treure alguns estudis realitzats a partir de comptabilitats. Deixant de banda Pierre Vilar —que havia dedicat un article als comptes d'una finca de l'horta de Tàrrrega del segle **xviii** on afirmava que és el prototipus de document objectiu en el qual es pot basar el coneixement concret de les realitats agràries passades (Vilar, 1979)—, Emili Giralt —que el 1960 va presentar una comunicació a una conferència internacional d'història econòmica celebrada a Estocolm sobre les tècniques i rendiments en una finca del segle **xviii**— i algun altre treball primerenc, segurament la visualització més important dels primers impulsos per treballar amb documents comptables es troba en el primer número de la revista *Estudis d'Història Agrària*, de l'any 1978, que contenia cinc articles d'Eva Serra, Esteban Canales, Elisa Badosa, Assumpció Sopena i Ramon Garrabou, en cadascun dels quals es reconstruïen sèries de producció i rendiments a partir de comptabilitats referides a finques concretes.

Des de finals dels anys setanta, doncs, s'observa un cert esclat d'interès historiogràfic per la utilització de comptabilitats agràries. Entre els treballs que, en aquell moment, integraven l'estudi comptable hi havia diverses tesis doctorals —la d'Elisa Badosa (1979), sobre la gestió de les finques del clergat de Barcelona; la de Montserrat Duran (1984), sobre renda i producció agrària entre el segle **xvi** i el **xviii**; la de Llorenç Ferrer (1984), sobre el Bages; la d'Enric Tello (1987), sobre la Segarra; o la d'Enric Vicedo (1987), sobre les terres de Lleida— a més d'investigacions de caràcter més

puntual com l'article de Carles Sudrià (1979) sobre l'ingrés agrícola a la plana de Vic en el segle XVIII, o la comunicació de Pere Gifre (1988) sobre conreus i collites al corregiment de Girona presentada al II Congrés d'Història Moderna de Catalunya. És en aquest context que aflora l'interès per afinar la metodologia d'anàlisi.

Han passat vint-i-cinc anys, o més, des d'aquell conjunt d'iniciatives. Durant aquest temps han aparegut nombrosos treballs tant en el marc català com en l'àmbit espanyol, entre els quals, pel seu caràcter col·lectiu, cal esmentar el llibre editat el 2002 per Hilario Casado i Ricardo Robledo, que recull els treballs presentats a la sessió sobre formació i gestió de grans patrimonis (segles XVI-XX) del VII congrés de *Asociación Española de Historia Económica* celebrat a Saragossa el 2001, i el llibre editat el 2007 també per Ricardo Robledo amb Santiago López, que recull les comunicacions presentades a la sessió sobre canvi institucional en l'agricultura del VIII congrés de *Asociación Española de Historia Económica* celebrat a Santiago de Compostela el 2005. Tot i que en algun moment algunes veus han apuntat —sobretot en relació amb l'estudi dels grans patrimonis nobiliaris— que potser s'estigui entrant en una dinàmica de rendiments decreixents, el cert és que queden encara molts fons senyoriais, eclesiàstics i patrimonials per explorar, que amb freqüència es posen a disposició pública o a disposició d'algun investigador particular nous fons documentals i que, certament, encara estem molt lluny d'assolir els resultats d'altres historiografies i, molt particularment, de la britànica, en què l'acumulació d'estudis —sempre casuístics, puntuals, singulars— ha permès fer un salt qualitatiu important que es visualitza, especialment, en els treballs de Campbell (2000), per a l'etapa medieval, i de Turner, Afton i Beckett (1997, 2001), pel període modern i contemporani.

L'origen del llibre que teniu a les mans és en un altre seminari organitzat a Girona l'octubre de 2011 per l'Associació d'Història Rural i el Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. Alguns dels qui havíem assistit al seminari de 1988 tornàvem a ésser-hi presents, ara amb un bagatge molt superior i també amb unes altres necessitats. Ja

no era el moment per a la transmissió de coneixements tècnics i metodològics des d'altres disciplines, sinó el moment de posar sobre la taula l'experiència i el coneixement que havíem anat acumulant i de valorar l'interès i les dificultats que, com a historiadors, ens plantejava el treball amb fonts comptables. El 2011 ens vàrem reunir especialistes en diferents períodes cronològics, des de l'època medieval ençà, per discutir sobre les possibilitats i limitacions de les comptabilitats per a l'estudi de les societats rurals. A més de caracteritzar les comptabilitats agrícoles —els seus objectius, la seva diversitat tipològica i el seu contingut—, també preteníem dur a terme una reflexió metodològica sobre la seva potencialitat analítica per a la construcció de sèries de preus, productivitat i rendiments, l'anàlisi del mercat laboral i dels salaris, l'estudi dels processos de treball i les innovacions tècniques, l'observació del comportament econòmic dels propietaris i dels agricultors o altres qüestions historiogràficament rellevants. El llibre resultant no són les actes del seminari. Primerament, perquè no només els participants en aquell seminari han col·laborat en aquest volum de la Biblioteca d'Història Rural; alguns autors varen incorporar-s'hi posteriorment. Però, d'altra banda, perquè els textos també han estat reelaborats per tal d'adaptar-los a l'estructura i al fil conductor que volíem donar a un llibre que havia de servir, entre altres objectius, per iniciar els joves investigadors en el treball amb comptabilitats agràries.

El llibre s'articula en dos grans blocs i una introducció. Aquesta, de caràcter preliminar, té un doble objectiu: d'una banda caracteritzar el documents comptables en els seus trets més generals i des de la perspectiva d'un historiador que hi busca una font d'informació qualificada; d'altra banda, recollir les recomanacions normatives emanades dels experts en la tècnica comptable, per aclarir tot seguit que la seva aplicació en l'àmbit de les explotacions agràries va ser nul·la —o pràcticament nul·la— fins ben bé la conversió d'aquestes explotacions pròpiament en empreses, ja avançada la segona meitat del segle **xx**. Com es veurà reiteradament, no hem d'esperar que les comptabilitats agràries —senyoriales, monacals, rendistes o pageses—, a diferència de les generades per empreses comercials

o industrials, segueixin els criteris de la Comptabilitat, entesa com a ciència normativa.

Aquests elements introductoris deixen pas a un primer i extens bloc que, globalment, té un cert desenvolupament cronològic i que, paral·lelament, aprofundeix en la caracterització i els continguts de les fonts generades per diferents actors o institucions econòmics i socials. Des de les almoines medievals —a les quals es dediquen dos capítols que permeten observar la diversa naturalesa dels documents conservats d'aquestes institucions de beneficència que alhora posseïen un important patrimoni rural que servia per finançar les seves actuacions caritatives— fins als arrendataris de possessió mallorquins, passant per les institucions monacals, la pagesia de mas, l'aristocràcia mallorquina o els industrials catalans, el llibre descriu els instruments comptables que generava cadascun d'aquests agents atenent als seus objectius i a les seves necessitats de control específiques, alhora que a les característiques dels seus drets i la composició del seu patrimoni.

En la darrera part del llibre s'exploren algunes possibilitats d'ús dels diferents tipus de comptabilitat agrària per a la investigació històrica en l'àmbit de la història agrària. Hi ha dues perspectives a partir de les quals poden observar-se els llibres de comptes: com a dipòsits de fets documentables i com a artefactes culturals propis d'un determinat lloc i moment (Rothenberg, 1984). Sense menystenir aquest segon enfocament, ens ha interessat especialment el primer. Els quatre capítols que integren aquesta part posen l'accent en algunes de les possibilitats d'ús de les dades contingudes en les comptabilitats: l'estudi del treball agrari i els mercats laborals, l'anàlisi del funcionament dels mercats de productes agraris i la posició dels hisendats en aquests mercats, la reconstrucció de la producció i els rendiments agrícoles o la valoració de la productivitat del treball... I, certament, no les esgoten; perquè les comptabilitats també proveeixen de dades que poden ser utilitzades com a indicador climàtic, com a registre de la tecnologia i del canvi tècnic o per documentar molts detalls de la vida quotidiana de la gent: els vestits que compraven, les pràctiques funeràries, les almoines i caritats... Seria innocent, tanmateix, fer l'apologia

de les possibilitats d'ús d'aquests documents sense remarcar-ne les limitacions i dificultats. La documentació comptable no és neutra ni és un reflex precís de la realitat. És producte d'una mirada, la de qui l'ha generat, que té uns interessos precisos de control i que, en conseqüència, només enregistra aquells aspectes que són rellevants per a ella. Per això les comptabilitats dels senyors són diferents de les dels pagesos de mas o aquestes de les portades per masovers.

Per acabar, cal indicar que el marc geogràfic al qual es refereixen la major part de capítols és Catalunya i Mallorca. Aquest no és un llibre sobre les comptabilitats agràries en abstracte, sinó sobre aquelles tipologies que es poden trobar en uns territoris determinats, amb unes institucions i uns grups socials amb característiques específiques. En el mateix sentit, la resposta a les preguntes que ens plantejem sobre les característiques i les potencialitats de les comptabilitats, tampoc no la resollem en abstracte, sinó a partir de casos concrets que fan referència a un territori coherent. El llibre vol ser una eina útil per aquells que vulguin iniciar-se en la utilització dels registres comptables com a font documental i, alhora, vol servir d'estímul per continuar treballant en la mateixa línia. Esperem que el treball acumulat i pacient permeti, en un futur proper, projectar múltiples estudis de cas, singulars i, sens dubte, amb problemes de representativitat, a un nivell superior de generalització.

INTRODUCCIÓ

LES COMPTABILITATS COM A FONT PER A LA HISTÒRIA RURAL¹

ENRIC SAGUER

GABRIEL JOVER

Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

Els llibres de comptes i d'administració patrimonial, que són una font bàsica en la investigació històrica, especialment per a la història rural, permeten diversos usos i aproximacions. Una primera línia de treball es concentra en la naturalesa intrínseca del document per analitzar els sistemes de comptes i, molt particularment, el desenvolupament dels sistemes d'administració i comptables moderns (Littleton i Yamey, 1956; Parker i Yamey, 1994). Una altra aproximació busca acostar-se a la lògica econòmica dels agents com a factors del canvi tècnic, institucional i social (Rothenberg, 1984: 110; Oldroyd, 2007: 21-36), o bé de les empreses que protagonitzen el funcionament d'un sistema i en constitueixen els nòduls d'organització de la producció, control del treball, innovació tècnica i distribució de la renda (Pollard, 1987; Kula, 1974; Petruszewicz, 1990). Encara un tercer enfocament, comú entre els historiadors, utilitza les comptabilitats per a la reconstrucció de variables difícilment aprehensibles en la documentació oficial d'èpoques passades: sèries de producció i rendiments (Slicher Van Bath, 1962; Turner,

¹ Aquest treball s'ha elaborat en el marc dels projectes de recerca HAR2011-25077 i HAR2012-38920-C02-02.

Becket i Afton, 2001), preus, salaris, rendes (Turner, Becket i Afton, 1997), oscil·lacions climàtiques (Titow, 1970; Le Roy Ladurie, 1967).

Atesa aquesta pluralitat d'usos, pensem que no és funcional operar amb criteris tècnics massa restrictius que delimitin què és una comptabilitat i, en conseqüència, excloguin determinades tipologies documentals. Els propis estudiosos de la història de la comptabilitat han hagut de buscar traces dels sistemes de comptes del passat no només entre el paper escrit, sinó també en altres suports materials. Els estudis sobre el món antic han trobat en les tauletes minoiques, els registres epigràfics sobre les transaccions de terres i en els papirs d'algunes hisendes tardoromanes a Egipte o a l'Imperi Oriental (Ratbone, 1994: 13-56; Sarris, 2001: 29-48) els materials necessaris per comprendre els primers sistemes administratius complexos. Així, abans del renaixement medieval ja s'havia configurat un registre complex d'administració i comptabilitat, tot i que el desenvolupament i la popularització de l'escriptura comptable, certament, va anar de la mà de l'adopció, primer, del pergamí i, posteriorment, del paper (Zanden, 2009). D'altra banda, aquests coneixements administratius i comptables no eren en absolut una peculiaritat europea. A Orient, abans del *robatori de la seva història*, ja s'havien aixecat un cos de tècniques i coneixements administratius i comptables que tenien una sofisticació igual o superior a l'occidental (Goody, 1996: 42-81).

Gran part dels materials que identifiquem com a comptabilitats agràries no ho són en sentit estricte, però incorporen moltes informacions de caràcter comptable que foren enregistrades per a consum intern de la unitat que els va generar. Els llibres de família o els llibres de memòria són un exemple d'aquesta mena de materials. De fet, és probable que la necessitat de dur comptes estigui en l'origen dels llibres de família pagesos (Torres, 2000: 20). Les notes de compra de *mobles* que Joan Serinyana tingué cura de recollir en la seva *llibreta de memòries*, iniciada el 1851 i copiada el 1879, són un apunt més entre registres meteorològics, relacions de béns posseïts i anotacions sobre escriptures notariales; però permeten reconstruir amb facilitat les adquisicions de

semals, carretells i bótes que féu un petit viticultor al llarg de la seva vida activa (Curbet, 2007). Si bé no són, tècnicament, una comptabilitat, podem almenys considerar-ho un registre comptable en un sentit ampli. Estrictament, pocs dels documents que els historiadors rurals considerem *llibres de comptabilitat* ho serien (Rothenberg, 1992: 58), en tant que no compleixen la major part de requisits formals establerts per la tècnica comptable d'ençà del cèlebre tractat de Luca Pacioli de 1494 (Yamey, 1994: 250-252).

En coherència amb el que s'acaba d'exposar, adoptarem una concepció àmplia i eclèctica que inclou des dels registres generats per les institucions, els senyors feudals o els terratinents en la col·lecta i gestió dels seus drets, fins als comptes d'explotació directa creats per les diferents categories d'agricultors en resposta a les seves necessitats de control, també diverses. De la mateixa manera, entendrem com a comptabilitat agrària aquella que es refereix tant a l'explotació de finques i patrimonis agraris, com a la gestió dels seus productes i les seves rendes. El fonament d'aquesta amplitud conceptual rau en l'objectiu darrer que, per a un historiador, tenen els registres comptables: com a font documental no només sobre el subjecte que els genera, sinó també sobre molts altres aspectes del món rural.

Una qüestió diferent és la potencialitat de cada registre com a document històric, perquè, certament, el seu interès documental es veurà mediatitzat per la perspectiva analítica adoptada, alhora que pel ventall d'operacions i d'actes enregistrats i, també, per la seva durada temporal. En aquest sentit, probablement valorarem de forma molt diferent l'interès dels llibres de comptabilitat que es refereixin a tota una explotació o, encara més, a tot un patrimoni i que ho facin sistemàticament al llarg d'un nombre d'anys considerable, que els apunts més o menys dispersos i de caràcter puntual continguts en llibres de memòria. Tanmateix, insistim, la valoració que en puguem fer sempre dependrà dels nostres interessos analítics i, en aquest sentit, no és prudent jutjar apriorísticament el valor assignable a cap tipologia comptable determinada.

CARACTERÍSTIQUES DE LES COMPTABILITATS AGRÀRIES

Encara que no adoptéssim una concepció oberta sobre què cal entendre per comptabilitat agrària, una petita exploració documental ben aviat també ens portaria a concloure que les comptabilitats agràries són molt heterogènies. Ho són en el contingut i en la forma; ho són per la diversitat de *negocis* que abastaven, però també per la multiplicitat de règims de cessió de la terra i de drets detinguts, que tenien el seu reflex en la forma com s'orientaven els registres comptables; ho són, finalment, en la perícia i el grau de formació dels seus autors. L'heterogeneïtat és una característica que remarquen especialment aquells autors que han realitzat un esforç per utilitzar simultàniament més d'una comptabilitat amb la finalitat de reconstruir sèries de producció, de renda, de rendiments... perquè exigeix reduir una gran diversitat de criteris a un denominador que permeti la comparació. Històricament, no es troba un mètode comptable estàndard, amb les variacions que es vulgui, aplicat a la gestió patrimonial o a una explotació. Cada propietari ha desenvolupat el seu propi sistema d'enregistrament (Turner, Beckett i Afton, 2001: 7). Les instruccions contingudes en els tractats de comptabilitat —o en els apartats corresponents inclosos dins els tractats d'agricultura més generals— han estat brindis al sol, *desiderates*, clams en el desert, més que una pauta per a la pràctica quotidiana. Aquesta característica ha estat considerada per alguns autors com una expressió individualista (Afton, 2000; Antoine, 2000) derivada tant del mòbil que va generar la documentació —la iniciativa individual— com del seu destí, sovint limitat a una forma de memòria familiar, un registre de raó, més que un instrument de control i rendició de comptes. Les comptabilitats agràries, a diferència de les comercials, no han estat sotmeses a regulació normativa per part de la legislació comercial i això els ha atorgat un caràcter estrictament privat que n'ha condicionat la factura.²

2 Els càlculs exigits per l'activitat comercial —en què el risc, la confiança i el càlcul del guany eren molt més complexos— conduïren a desenvolupar un sistema de comptes molt més elaborat i sofisticat

En l'ampli ventall de la documentació comptable, mereix una menció a part la generada per les grans institucions públiques i reials, per les grans cases nobiliàries, per les institucions religioses i per altres terratinents que disposaven d'una estructura administrativa complexa i uns mecanismes d'audició i control que, necessàriament, induïen a l'adquisició d'uns criteris comptables compartits i menys singulars. La major part de la documentació comptable d'època antiga és de caràcter públic i té relació amb el desenvolupament d'instruments de control de recursos i persones, potser en un principi amb finalitats militars i fiscals (Goody, 1986): administracions que havien de compilar rendes, impostos i transaccions controlades per un monarca o una institució col·lectiva. La tradició comptable dels estats i les monarquies antigues i clàssiques va recuperar-se durant els segles medievals, alhora que també es recuperaven els vells tractats d'administració patrimonial i d'agronomia grecoromana i àrab, i que s'elaboraven els primers tractats d'administració dels nous estats de la noblesa feudal laica i religiosa (Oschinsky, 1947 i 1956). Els grans patrimonis monàstics —que han estat una font privilegiada per a l'estudi de la història agrària d'època moderna— són un valuós exponent d'aquesta recuperació. Els nombrosos estudis sobre les administracions d'aquestes institucions han destacat la sistemàtica i continuada supervisió que s'exercia sobre els comptes, a tots els nivells en què s'organitzava el seu patrimoni. De fet, al llarg del segle, les

que aquell que empraven els patrimonis agraris o públics. En aquest àmbit, alguns autors han volgut veure les primeres manifestacions de la partida doble (Ste. Croix, 1956); tanmateix, aquestes interpretacions han estat matisades i, fins i tot, esmenades (Macve, 1994). En qualsevol cas, aquesta tradició comptable en l'àmbit mercantil i marítim sempre fou l'avançada en l'experimentació de la comptabilitat, a causa dels diferents agents que intervingien en cada operació (transportistes, proveïdors, clients, intermediaris, financers, asseguradors, etc.), i de la necessitat d'anotar en quina proporció hi participava cada un d'ells, i com participava en els guanys o les pèrdues, i els riscos. Potser per això mateix, i per la seva naturalesa, ràpidament la partida doble es féu precoçment imprescindible en aquest àmbit (Yamey, 1994). Sobre aquestes qüestions, vegeu el capítol *La comptabilitat agrària en els manuals de comptabilitat* en aquest mateix volum.

diferents normatives o reformulacions de les ordres monàstiques —especialment estudiades han estat les de l'ordre dels cistercencs—, feien referència tot sovint a com s'havien de portar els llibres de comptes i quins eren els mecanismes de control o supervisió que garantien la veracitat de les anotacions, sobre les quals els abats, priors o capítols prenen decisions relatives a la despesa i l'esmerç (Rivero, Gallego i Ramos, 2005).

Aquesta informació aplegada per les institucions religioses ha deixat abundants i rics repertoris documentals, començant pels primers políptics o inventaris de les grans abadies italianes i franceses, a partir dels quals s'estendrien determinades pràctiques administratives i comptables (Fossier, 1978; Verhulst, 1995: 481-509), i continuant per la documentació compilada en extensos cartularis al llarg dels segles IX-XIII que ha permès reconstruir els processos de formació del feudalisme (To, 1991; Benito Monclús, 2003; Feliu, 2010). A partir del segle XIII, s'han conservat detallats registres d'ingressos i despeses de les hisendes agràries, particularment de les explotacions que els monjos conduïen directament, anomenades *curtes*, *manors*, granges, etc. (Campbell, 2000; Altisent, 1972). L'ús d'aquestes fonts ha permès als historiadors reconstruir, des de diverses perspectives i amb propòsits distints per les etapes medieval i moderna, molts trets de les estructures agràries feudals o preindustrials.

Alguns autors han fet un ús extensiu de les comptabilitats d'institucions religioses per reconstruir l'evolució dels sistemes de conreus i les produccions agràries al llarg de l'edat mitjana i moderna. Un cas privilegiat d'aquesta estratègia és l'estudi de Campbell (2000) sobre una àmplia mostra de *manors* monàstics d'Anglaterra entre el 1250 i el 1450 mitjançant la qual aconsegueix detectar canvis en els processos d'expansió agrària, especialització agrícola, rendiments i comercialització del producte.³ Aquesta font també s'ha revelat com a imprescindible pel coneixement d'altres aspectes de l'agricultura preindustrial:

3 Val a dir que els canvis en la gestió d'aquests patrimonis a partir de 1400, i la posterior desamortització dels patrimonis monàstics anglesos, posaren fi a aquesta font.

la composició i evolució de les rendes (García Sanz, 1977; Sebastián Amarilla, 1991, 1992; Badosa Coll, 1985), l'evolució dels salaris (Fernández Romero, 2005; Lana, 2007a), els sistemes de conreus i els rendiments dels cereals (Vilar, 1979; Serra, 1978; Canales, 1978; Badosa Coll, 1978; Sopeña, 1978; Garrabou, 1978; Campbell, 2000; Altisen, 1972; Feliu, 1990), el desenvolupament ramader (Llopis Angelán, 1980, 1995) o la lògica econòmica de les mateixes institucions (Sebastián Amarilla, 1999). De fet, no hi ha dubte que els gerents o administradors d'aquells patrimonis no només buscaven maximitzar els ingressos per finançar les seves obres espirituals o terrenals, sinó també la màxima rendibilitat. Per això, com han mostrat un conjunt d'estudis, no dubtaven a canviar l'orientació dels seu esmerç, des de, per exemple, les rendes censuals o feudals cap a les rendes de la terra o el lloguer de cases (Badosa Coll, 1985; Ferrer, 1987: 483-527; Andrés Robres, 1987; Tello, 1995: 203-271, 2001), alhora que desenvolupaven complexos sistemes de gestió que incorporaven un ventall de mecanismes de supervisió i que tenien com a objectiu aconseguir un detallat nivell de control sobre la producció i les rendes, no només des de la perspectiva extractora, sinó també des de la distribució dels excedents a l'interior de la mateixa institució.

Les comptabilitats agràries històriques no només són heterogènies; globalment, també mostren un escàs nivell de desenvolupament tècnic.⁴ Algunes són, com apunta Pere Pascual a propòsit del *Llibre diari* del mas Gallardes, un garbuix incapaç de connectar les relacions entre producció, consum, ingressos i despeses en diner (Pascual Domènech, 1990: 45). D'altres, distingeixen entre entrades i eixides monetàries, a vegades separant-les en quaderns diferents, de manera que la selecció documental imposada per l'atzar i el temps sovint ha escapat una o altra part complementària. Fins i tot els comptes d'administració dels patrimonis de certa importància difícilment van més enllà del sistema de *càrrrec* i *data* que, tot i ser d'innegable

4 Vegeu el capítol *La comptabilitat agrària en els manuals de comptabilitat* en aquest mateix volum.

utilitat a l'hora de quadrar i justificar les liquidacions, tenia escàs valor analític entre altres motius perquè ni considerava els augments o les disminucions de capital, ni distingia —o simplement barrejava— les diverses fonts d'ingrés i de despesa, de manera que era realment complex arribar a discriminar el guany obtingut amb l'adquisició d'una nova finca o la realització d'una inversió (Pollard, 1987: 297-280; Oldroyd, 2007: 18-19). Carmona Pidal, que analitza l'administració de la Casa de Alcañices durant el segle XIX, considera que el sistema de *càrrec* i *data*, que tenia gran tradició en les administracions nobiliàries, estava més pensat per controlar els administradors que per tenir una idea precisa de les entrades i sortides. En el *càrrec* d'aquestes comptabilitats es confonien les rendes de l'any amb les vendes de blat de l'any anterior, els endarreriments cobrats o les redempcions de foros; mentre que a la *data* es barrejaven els avançaments girats a l'administració central amb els censos que es pagaven o el cost de venda del blat anterior (Carmona, 2001: 251-254). Una pauta semblant la podem trobar en les comptabilitats generades, ja en el segle XX, per la gestoria Jou, un despatx empordanès de serveis administratius que, entre altres afers, gestionava simultàniament patrimonis —relativament petits, val a dir— de diversos propietaris rendistes. En aquells patrimonis en què l'actuació de la gestoria depassava els aspectes jurídics —contractació, reclamació de deutes, litigis...— i es conserven llibres de comptabilitat, es pot observar clarament com aquests es limitaven a ser un registre de les entrades i eixides periòdicament liquidades amb el propietari.⁵

Quan un pagès o un propietari estava interessat a controlar detalladament un negoci, una finca o una inversió podia obrir una comptabilitat específica, paral·lela i no sempre relacionada amb la comptabilitat general de la finca o del patrimoni. No és

5 Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, fons Jou. Vegeu com a exemple, la comptabilitat de la marquesa de Dou explicada en el capítol *Comptabilitat agrària i comptabilitat industrial: estudi d'alguns casos* i que abasta el període de 1916 a 1924. Fins al 1920 existeix un compte únic de cobraments i pagaments —conceptuats com a deure i haver—, que a partir de 1921 es fragmenta en quatre comptes, un per a cada unitat patrimonial.

infreqüent trobar, en els arxius patrimonials, llibretes d'obres, de salaris, de censos o referides a una finca singular, on quedaven enregistrades referències específiques amb un nivell de detall superior a la resta de comptes. La diversitat de quaderns de comptes, unida a les pèrdues documentals i als canvis de sistema d'organització administrativa i comptable vinculats, sovint, a les successions intergeneracionals, poden dificultar l'establiment d'una jerarquia coherent i completa entre els documents i l'obtenció d'una visió general del patrimoni o de la finca.

Les millors comptabilitats —tant pel que fa a la seva durada, com pel que fa als controls i a les auditories a les quals estaven sotmeses— probablement siguin les generades per les grans institucions religioses. Monestirs, pies almoines o hospitals varen desenvolupar, sovint amb notable rigor i regularitat, registres comptables per gestionar el seu patrimoni, tant rústic comoble i urbà, i també per auditar i controlar aquells que s'encarregaven de la seva administració. Conjuntament amb els llibres de delme, les comptabilitats de les heretats i finques de les institucions eclesiàstiques han estat una de les principals fonts en l'anàlisi del funcionament de l'agricultura en els segles XVI, XVII, XVIII. La desaparició de les institucions eclesiàstiques —si més no com a propietàries de finques rústiques— va implicar també la desaparició d'unes fonts comptables que rarament tenien paral·lelisme entre els propietaris laics pel que fa al rigor, a la continuïtat temporal i a la complexa maquinària administrativa que les generava, potser amb l'excepció d'algunes grans cases nobiliàries.

En moltes comptabilitats laiques i de caràcter personal o familiar sovint no existia una solució de continuïtat entre l'esfera productiva o patrimonial i l'esfera domèstica. No és infreqüent que els llibres de comptabilitat enregistrin indistintament els salaris dels jornalers agrícoles al costat de la factura del sastre, o la compra d'un cavall al costat de la quota de subscripció a un diari. Aquest tipus de continuïtat entre ambdues esferes es dona sovint en els registres comptables de pagesos que cultiven directament la seva finca —com les llibretes de Joan Serinyana, de Llançà, o els dietaris comptables de Vicenç Llobet, de Castelló d'Empúries—, però també ho trobem entre els propietaris rendistes, fins i tot

entre aquells, com els Carles, que tenien administradors que s'encarregaven simultàniament de la gestió de finques i rendes, i del manteniment de la casa o el pagament de les misses i les almoines. Aquesta confusió sol donar-se especialment en els capítols de despesa. Els comptes de la família Bru de Domeny d'entre 1885 i 1937 inclouen tot tipus de despeses domèstiques (compres de roba i d'aliments, conductes mèdiques, viatges d'oci...) que representen un 19 % del valor de tots els capítols anotats com a despesa i un 39 % de tots els assentaments comptables. Però també pot aparèixer en els capítols d'ingrés, amb l'anotació en el càrrec d'ingressos professionals o del cobrament de drets hereditaris, per exemple. Evidentment, aquesta convergència comptable entre explotació o patrimoni i economia domèstica tenia un sentit i una lògica inqüestionable des de la perspectiva de qui va generar la documentació; però quan hi projectem una mirada analítica, el més probable és que ens calgui discriminar-ho i analitzar separatament —tot i que no sempre sigui fàcil realitzar aquesta distinció: on s'ha d'ubicar, per exemple, el salari de les criades?— aquells capítols d'ingrés i de despesa pròpiament atribuïbles a la finca o al patrimoni, d'aquells que s'escapen d'aquesta vinculació i corresponen a les decisions de consum preses en l'àmbit familiar, o a ingressos obtinguts al marge del patrimoni agrari.

Un darrer tret de les comptabilitats agràries —tot i que no necessàriament exclusiu— el constitueix la parcialitat de la seva perspectiva i, en conseqüència, de les anotacions enregistrades. Les comptabilitats referides a una explotació rarament aporten suficient informació per reconstruir la totalitat dels fluxos físics i monetaris que es produïen en el seu interior, i per estimar, en conseqüència, l'excedent d'explotació, els guanys o les pèrdues de capital o la seva rendibilitat. Aquesta parcialitat deriva, en primer lloc, de les característiques del règim de tinença que regula l'explotació de les finques i dels interessos particulars que cadascun dels actors té en aquest marc concret: si la comptabilitat la genera el propietari estarà interessat, sobretot, a anotar la renda percebuda i, quan es tracti de parceries, les aportacions que ha d'assumir segons els tractes realitzats; si la comptabilitat la duu el parcer, la situació predominant serà la d'una comptabilitat induïda pel propietari —per passar comptes periòdicament amb

ell— i, per tant, també condicionada pels interessos d'aquest. Globalment, abunden més els documents que reflecteixen els interessos dels propietaris que comptabilitats que s'ho mirin des del punt de vista dels parcers i arrendataris; però quan aquests darrers generen registres de forma espontània tampoc no podem esperar una visió completa de l'explotació. No només no solen incorporar les despeses assumides pels propietaris manteniment de la finca, contribucions..., sinó que generalment es limiten a deixar constància dels fluxos monetaris, oblidant els fluxos físics, entre els quals hi ha el resultat de les collites. En aquest sentit, els registres que solen aportar una imatge més completa del funcionament de les explotacions agràries són aquells que reflecteixen modalitats d'explotació directa per part de grans propietaris. Si a aquesta condició s'hi afegeix que el propietari sigui una gran institució religiosa —un monestir, el capítol d'una catedral...— augmenten les probabilitats de disposar de sèries comptables més riques del que és habitual.

La parcialitat de la perspectiva també es fa palesa quan apareix la figura d'un administrador o d'un procurador. La tipologia i el contingut dels assentaments dels seus registres comptables dependrà de les atribucions que se li hagin assignat. Per això és important complementar l'anàlisi d'una comptabilitat amb documentació addicional: no només la correspondència, que habitualment ja es considera un complement als llibres de comptes, sinó també els contractes de poders concedits als administradors o, en la mateixa direcció, els contractes amb masovers, parcers i arrendataris.

EL TRACTAMENT DE LA INVERSIÓ

No hi ha dubte que en el passat nombrosos terratinents d'origens socials diversos introduïren millores en les seves explotacions i els seus patrimonis. Inventaris, tractats i llibres de comptes mostren com al llarg de generacions les cases i les seves instal·lacions annexes s'ampliaren, es construïren sistemes de drenatge i de regadiu, s'adquiriren eines específiques, es milloraren les llavors i les races de bestiar, etc. Tanmateix, aquest fenomen ha generat

una intensa controvèrsia a dos nivells diferents: d'una banda, en la valoració de la capacitat d'innovació dels sistemes agraris tradicionals i, molt especialment, mediterranis, enfront de les innovacions dels sistemes agroecològics atlàntics;⁶ i d'altra banda, en la manera de definir el caràcter de l'esmerç (manteniment, reposició, inversió?), d'explicar la lògica de la inversió (feudal, capitalista; productiva, reproductiva) i, finalment, de mesurar-la. Aquí volem fer esment, sobretot, del segon feix de qüestions, aquelles que estan relacionades amb la definició, el caràcter i la mesura de l'esmerç, ja que està molt relacionat amb les fonts, i, particularment, els llibres de comptes. Certament, els historiadors han sigut pessimistes respecte a això. Alguns pensen que els sistemes comptables practicats fins al segle XIX no permetien analitzar el rendiment o el guany de cada explotació o de cada inversió (English, 1982: 32-33), o assenyalen que les formes de notació impedièen el càlcul de la rendibilitat de l'esmerç perquè no separaven la inversió en capital de costos corrents (English, 1982: 32-33), no es podien aïllar les inversions, i no hi havia indicacions sobre les existències (Pollard, 1987: 280). La pràctica d'inventariar els béns de l'explotació o del patrimoni —bàsica per a realitzar qualsevol apreciació en termes de rendibilitat— estava fortament condicionada pel sistema de contractació agrària. A Mallorca, on predominava l'arrendament monetari de grans finques, era habitual la realització d'un inventari d'explotació a l'inici dels tractes i en acabar-los; a la Catalunya Vella, per contra, hi predominaven les parceries on el propietari no aportava res més que la finca, i aquesta pràctica era infreqüent i quan es realitzava un inventari solia ser per altres raons, bàsicament de tipus hereditari o vinculades a l'administració d'una tutoria.

Certament, hi ha diferents problemes que fan difícil definir o identificar i mesurar les inversions en les explotacions agràries tradicionals a partir de la documentació comptable de l'època. En primer lloc, perquè en molts casos l'esmerç no consistia en

6 Aquest debat està molt lligat a la discussió sobre l'*endarreriment* de l'agricultura espanyola al segle XIX. Vegeu Pujol i altres (2001). Vegeu també el capítol ¿Lo pequeño es hermoso? Las contabilidades privadas y la historia que hemos aprendido, en aquest mateix volum.

l'adquisició de béns físics (ramats, eines, etc.) sinó que formava part dels processos de treball agrari: la millora de la fertilitat dels sòls mitjançant l'augment de les entrecavades, escardes, la construcció de séquies o terrasses... (Blanchemanche, 1990; Tello, 1999; Garrido i Calatayud, 2011). Els llibres de comptes rarament distingeixen entre les despeses de manteniment d'una explotació (reparar una arada), de la reposició de béns que han finalitzat la seva vida útil (substituir el tir de bous per un altre) i del que anomenaríem pròpiament l'augment de la capacitat productiva de l'explotació que suposaria, per exemple, incrementar-ne el nombre de bous de tir (Garrabou, Planas i Saguer, 2001b: 78-84, 89-96). Tot i així, alguns estudis han mostrat fonts alternatives o complementàries per avaluar i mesurar la lògica de la inversió en les explotacions agràries, com ara les estimacions o avaluacions de millores contingudes en els plets successoris (Villalonga, 2012) o les disputes sobre indemnitzacions per millores en l'acomiadament d'arrendataris (Garrido, 2011 i 2013; Garrido i Calatayud, 2011).

En el centre d'aquesta racionalitat se situen dos conceptes clau: guany i esmerç. Un dels reptes que plantegen els llibres de comptes és dirimir fins on reflecteixen l'existència d'una *racionalitat econòmica* i *capitalista*, que segons Max Weber es manifestaria en l'evidència de càlculs d'acord amb els mètodes de la comptabilitat moderna i del balanç. Alguns autors, com Rothenberg (1984: 110), consideren que la presència de sistemes comptables de doble registre està correlacionada amb la introducció del capitalisme en l'agricultura. També ho està, però, amb una condició més bàsica: la difusió de l'escriptura entre la població rural, sense la qual no és possible cap registre escrit. Aquesta capacitat, més enllà d'una certa coincidència cronològica, ni comporta el desenvolupament capitalista ni en depèn.

LA DIFUSIÓ DE LA PRÀCTICA COMPTABLE EN EL MÓN RURAL

La relació entre el desenvolupament de l'escriptura i l'organització de les grans administracions públiques i privades (religioses) és un fenomen antic, que es pot rastrejar en les

grans civilitzacions mesopotàmiques i clàssiques. Alguns autors sostenen que, en aquestes civilitzacions, l'escriptura sorgí de la pràctica comptable.⁷ La qüestió que ens interessa més, però, no té a veure amb els orígens ni de la comptabilitat ni de l'escriptura sinó amb els moments en què aquestes tradicions comptables començaren a percolar fins a arribar als estaments inferiors de la societat. La necessitat del càlcul econòmic existí en totes les èpoques i indrets, i en tota mena d'explotacions i negocis. Portar els comptes mentalment era imprescindible per garantir la viabilitat de qualsevol negoci; tanmateix, calien altres factors perquè aquestes preocupacions acabessin transformant-se en un document escrit.⁸

Entre aquests factors, la difusió de l'escriptura dins la població fou un element clau i, com a pas intermedi, la consolidació de nissagues de professionals dedicats a l'escriptura i còpia de documents, i a la seva organització i conservació (Goody, 1986). Aquestes tradicions conservades en els monestirs i en les administracions eclesiàstiques, imperials i senyoriales medievals formaren generacions de practicants en aquestes arts. Possiblement una de les vies de transmissió cap a altres grups socials durant l'edat mitjana foren els litigis sobre herències i sobre propietats. La resolució d'aquests conflictes impulsà la formació de grups professionals del dret i de la paraula escrita amb capacitat i autoritat per enregistrar béns i drets (Goody, 1986: 127-169). En molts casos aquests litigis també comportaven

7 Schmandt-Besserat (1992) sosté que en l'antiga Mesopotàmia l'aparició de la comptabilitat va precedir la de l'escriptura, i que aquesta va emergir de la pràctica comptable: *The need to account for something resulted in the invention of counting devices, which ultimately led to the development of writing, following interrelated economic and social changes* (Previts i Hurwanto, 2003: 1).

8 El pensament sistemàtic no era una prerrogativa del món occidental, com ha demostrat amb escreix Jack Goody (1996) en la seva obra sobre els coneixements científics de les cultures orientals, inclosa la comptabilitat, ni tan sols en cultures anomenades primitives com ha mostrat Peter Worsley (1997: 17-241) en el seu treball sobre els coneixements sistemàtics (o taxonòmics) dels pobles aborígens australians sobre aliments, plantes, animals i altres factors ambientals bàsics per la seva alimentació, orientació i navegació.

la necessitat d'avaluar les propietats o bé de rendir comptes de l'administració d'una heretat (domini senyorial o explotació agrària).

En qualsevol cas, gradualment, aquestes tradicions comptables es varen anar transferint cap als estaments intermedis que s'havien familiaritzat amb l'escriptura. Això no implicava, necessàriament, que els titulars dels patrimonis sabessin llegir i escriure: era suficient disposar d'algun agent que pogués fer-ho. Com mostra de forma literària la novel·la de Lampedusa, l'administrador de confiança del marquès de Salina era un capellà. Aquesta no era una excepció en els segles de XVI a XVIII. En una primer etapa, molts administradors dels patrimonis nobiliaris es reclutaven entre els beneficiats i eclesiàstics lligats a la casa. Possiblement dos factors ajudaven a aquesta relació. El primer era la confiança entre terratinent o senyor i el seu administrador. Aquesta confiança s'afermava en les relacions de parentiu (un oncle, germà, o parent proper destinat a la carrera eclesiàstica), i també en les econòmiques, dotant els administradors amb algun benefici o rendes fundades per la casa a la qual servien (Jover i Pons, 2012: 276-277; Ferrer Alòs, 2007: 241-267). D'altra banda, la major part del clergat, en aquelles societats, dominava l'escriptura i l'àritmètica, eines essencials per desenvolupar aquelles tasques. En una segona etapa, si els patrimonis agraris s'ampliaven i adquirien uns nivells de complexitat majors, podien aparèixer administradors professionals reclutats entre els despatxos de notaris i en les oficines de les administracions reials (Carmona, 2001).

En alguns països possiblement es produí una precoç professionalització dels administradors de finques. El desenvolupament dels grans patrimonis agraris anglesos dels segles XVII i XVIII ofereix nombrosos exemples. Aquests sistemes buscaven un doble control, del terratinent sobre l'administrador (English, 1982: 32-33), i dels administradors (i, per tant, del propietari) sobre els treballadors i arrendataris de la hisenda. Els *stewards*, o administradors dels terratinents britànics, foren un peça clau en les relacions socials del camp anglès, i en el manteniment d'un sistema de comptes relativament complex. Aquest esquema comptable tenia quatre estadis: (1) les factures,

rebut i fulls de salaris setmanals; (2) els llibres de primera entrada (*wage books, rent books i cash journals*); (3) el llibre major del patrimoni, on els valors s'agrupen sota diferents conceptes comptables (casa, església, *home farm...*); i (4) els balanços mensuals (*abstracts of account*) (English, 1982: 32-33). A més, aquest conjunt de documents estava adobat per una intensa correspondència entre els terratinents i els administradors a través de la qual s'informaven del funcionament del patrimoni, i també sobre la vida del comtat i dels seus habitants (Hainsworth, 1992). Pollard considera que aquest fou el sistema habitual en els patrimonis britànics d'època moderna i que va permetre als terratinents un creixent control sobre les malversacions del personal; va proporcionar-los una visió general de la hisenda i de cadascun dels seus capítols, permetent comparacions interanuals; i, en sentit ampli, també els podia donar una idea del rendiment de la hisenda, mitjançant la comparació anual d'ingressos i despeses (Pollard, 1987: 279).

Per la difusió de la comptabilitat escrita entre el poble menut calia, d'una banda, una creixent i major alfabetització de la població, però també que sorgís la necessitat de sistematitzar els càlculs econòmics a causa d'una creixent mercantilització de l'economia (una major immersió de les explotacions en el mercat com a oferents i demandants), juntament amb una creixent necessitat de disposar d'escriptures dels drets de propietat sobre les terres o béns posseïts, que després es transmetien mitjançant testaments o vendes, i que podien donar lloc a plets i curadories;⁹ finalment, també deuria ser important l'existència d'un ambient cultural i religiós propici per a la difusió d'aquestes pràctiques. Potser la precoç convergència d'aquests factors propicià el ràpid desenvolupament de l'escriptura memorialista menestral i vilatana en determinades regions com ara els Països Baixos, la Itàlia central i Anglaterra (Amelang, 2003 [1998]), i, més tardanament, a altres indrets com ara Catalunya (Torres, 2000).

9 El resultat pràctic d'aquesta tradició jurídica dels drets de propietat compilada per diferents generacions acabaria donant lloc als llibres mestres a Catalunya (Gifre, Matas i Soler, 2002; Gifre i Torres, 2001).

Si bé sembla que en els segles XIII i XIV ja disposem d'alguns elements que mostren que, en el món urbà, marxants i menestrals deixaren per escrit els seus càlculs econòmics, no és possible determinar quan els petits nobles o els pagesos benestants començaren a portar els seus llibres de comptes. En aquests casos no era possible mantenir un aparell administratiu complex. Molts d'aquells petits terratinents o pagesos benestants, per escriure els seus comptes, havien de fer front a un seguit d'obstacles: dominar la tècnica de l'escriptura, compatibilitzar la seva feina administrativa amb la gestió de l'explotació (prendre decisions), compartir el treball als camps, juntament amb la resta dels membres de la llar i alguns assalariats contractats... Potser la convergència d'aquest conjunt de factors explica que els primers llibres de comptes pagesos tinguin un caràcter peculiar. D'una banda, barrejaven memòries, consells, anotacions familiars i comptes; d'altra banda —potser excepcionalment—, podien ser portats per altri, per un notari o escriptent, que no fos necessàriament el pagès. Aquest és el cas del llibre de comptes i memòries de Benedetto di Massarizia, pagès (*mezzadri*) de Siena (Toscana) estudiat per Ducciò Balestracci (1999 [1984]). Aquest pagès analfabet (o parcialment analfabet) i els seus descendents (1453-1549) recolliren un conjunt de notes i comptes en un llibre escrit per mà d'altri (Balestracci, 1999 [1984]: 5). No es tracta d'un cas únic perquè sembla que s'han conservat altres exemples d'aquella mateixa època i contrada (Balestracci, 1999 [1984]: 2). En altres regions, on l'agricultura prengué un biaix intensament mercantil com ara Holanda i Flandes, també s'han trobat nombrosos plec o llibres d'aquesta mena (Slicher Van Bath, 1962). Tant a les regions centrals d'Itàlia com a Holanda i Flandes, a principis de l'època moderna, sorgí un context propici a l'enregistrament de les experiències agronòmiques, de condicions contractuals i del resultat dels negocis que es traduí en un fort impuls a les comptabilitats pageses.¹⁰

10 Un altre exemple el constitueix el *yeoman-merchant* John Heritage, que entre 1490 i 1520 mantingué un llibre de comptes bàsicament relacionats amb la comercialització de la llana (Dyer, 2012).

La difusió de la pràctica comptable entre arrendataris i parcers es produí, generalment, amb retard respecte als terratinents i als pagesos propietaris. Cal tenir en compte la diversitat existent dins aquest col·lectiu d'arrendataris i parcers, així com les particularitats dels tractes realitzats en cada zona. Tot i així, no sembla que amos mallorquins, arrendataris de grans possessions als quals es refereix un capítol d'Antonia Morey en aquest mateix volum, generessin registres comptables abans del segle XIX, en paral·lel als avenços en l'alfabetització. I el mateix pot dir-se pels masovers catalans, per bé que alguns d'ells puguin ser considerats pagesos amb un nivell econòmic notable i que el règim de parceria fos un incentiu tant per mantenir un flux de correspondència amb el propietari com per generar estats de collita o registres d'entrades i eixides que periòdicament fossin supervisats. Els primers registres escrits per masovers que coneixem —com el *Llibre de molts remeis aprovats* de Salvi Romaguera—¹¹ corresponen a principis dels segle XIX i, de fet, no comença a haver-n'hi amb certa abundància fins a finals del segle XIX.

En definitiva, per a l'historiador que cerca en els registres comptables una font per a les seves investigacions, la cronologia de la seva difusió condiona les seves possibilitats no només de localitzar documents amb major o menor qualitat tècnica, sinó també d'obtenir una cobertura social més àmplia i, per tant, de conjugar diferents perspectives sobre una mateixa realitat agrària. En els capítols successius aquestes possibilitats es veuran detallades i il·lustrades per exemples concrets, que s'aniran succeint en un ordre cronològic que no és casual.

11 Arxiu Diocesà de Girona, Parroquials, Serra de Daró, *Llibre de molts remeis apuntats*. Sobre aquest document, vegeu Saguier (1996: 238) i també Curbet (2005).

LA COMPTABILITAT AGRÀRIA EN ELS MANUALS DE COMPTABILITAT¹

HELENA BENITO MUNDET
Universitat de Girona

Els motius pels quals es comencen, i es continuen, portant comptes són diversos, però els podem agrupar en dos. En primer lloc, quan els negocis requerien l'establiment d'agents o administradors, els comptes responen a la doble necessitat dels comerciants o principals de registrar les quantitats que els lliuraven i dels agents o administradors de rendir comptes de la seva gestió. En segon lloc, la necessitat de conèixer què se'ls devia, per poder requerir-ne el pagament, i què havien pagat, per evitar que els fossin reclamades quantitats ja abonades; interès que més endavant es va estendre a altres dades com ara què havien comprat, què havien venut, els productes que tenien al magatzem, els diners que quedaven al negoci, etc. (Hernández, 2013: 87).

Dins del primer grup, el cas més clar és el del sistema anomenat *de càrrec i data*, que s'utilitzava per a registrar les operacions bilaterals entre dues persones o grups de persones, un principal i els seus agents. No té en consideració el patrimoni del principal, només la relació entre ells i les operacions que l'agent fa a compte

¹ Vull agrair els suggeriments i comentaris del professor Jaume Portella, del Departament d'Economia de la Universitat de Girona. No obstant això, tots els errors i les incorreccions són de la meua entera responsabilitat.

del principal (Hernández, 2013: 88-89). També s'hi inclourien algunes comptabilitats agrícoles, en les quals l'administrador ha de portar comptes amb el propietari i, per tant, només registra les operacions que fa pel seu compte.

Els sistemes comptables que englobaríem dins de la segona opció van néixer de forma paral·lela als de la primera opció,

pero dada su mayor complejidad, generó unos sistemas cuyo desarrollo requirió mayor tiempo y el paso por distintos ensayos o aproximaciones sucesivas hasta lograr una formulación definitiva, la contabilidad por partida doble (Hernández, 2013: 87).

Les primeres comptabilitats eren molt senzilles, bàsicament per atendre aquest tipus de qüestions. Però a mesura que es produeix el desenvolupament econòmic, que els negocis incrementen les operacions o amplien les activitats, que el volum de diners que manegen es fa més gran i que es comencen a crear societats per a gestionar aquests negocis, les necessitats d'informació i d'establir controls també augmenten. És aleshores quan les tècniques que s'utilitzen per portar els llibres de comptabilitat evolucionen des dels primers i senzills registres fins a la partida simple i la partida doble.

Els primers documents comptables que s'han conservat provenen de la terra de Sumer (Mesopotàmia), país que va tenir un important desenvolupament econòmic entre els segles **IV** i **III** aC. Utilitzaven peces d'argila que marcaven amb unes eines semblants als estilets, raó per la qual s'han conservat fins avui dia (Vlaemminck, 1961: 2). Els escrits d'aquestes tauletes d'argila es referien principalment a ramats d'ovelles, collites i reserves de cereals, fabricació de cervesa i de productes làctics (Hernández, 2013: 85-87). Per tant, es podria dir que les primeres anotacions comptables que es conserven eren, de fet, registres de comptabilitat agrària.

La tècnica comptable s'amplià i es perfeccionà amb el desenvolupament dels intercanvis comercials, però des de l'antiguitat clàssica fins a l'edat mitjana sembla que hi ha un buit, que podria estar relacionat amb l'enfonsament del

sistema econòmic i l'afebliment de les institucions comercials. Posteriorment, es tornà a desenvolupar a partir de zero, del memorial a la partida simple i, després, a la partida doble, desenvolupament que no es dona per igual a tots els països (Vlaemminck, 1961: 44-47). L'evolució vingué marcada per les millores del comerç i l'economia, pel desenvolupament del crèdit, la creació de societats mercantils i l'ús del contracte de mandat (Roover, 1937: 172).

El memorial va néixer per la necessitat dels comerciants de resoldre els problemes de memòria (d'aquí prové el seu nom) quan les operacions mercantils varen créixer en amplitud i necessitaven deixar constància escrita d'algunes de les seves operacions. Un origen similar podrien tenir alguns dels llibres de comptabilitats agràries, els anomenats *llibres de memòria*, en què es recullen apunts més o menys dispersos i de caràcter puntual.² Els comerciants, però, anotaven en el memorial totes les operacions, de manera similar a com ho feien els antics egipcis, on bàsicament es pretenia deixar constància dels deutes i crèdits de les operacions comercials fetes a termini. Més endavant, es troben memorials que inclouen operacions al comptat i, fins i tot, inventaris; són els memorials avançats (Vlaemminck, 1961: 47 i 57).

El memorial únic, però, aviat va ser insuficient per a registrar totes les operacions del comerciant, que requeria un sistema més ordenat i metòdic que permetés la utilització d'un major nombre de comptes i de llibres. Quan el desenvolupament de les activitats comercials ho exigí, es començaren a utilitzar comptes, primer de persones i després de valors; havia nascut la partida simple, que a mesura que es desenvolupà comportà la utilització d'una diversitat de llibres de comptabilitat (Vlaemminck, 1961: 47 i 73).

La partida simple té com a principal objectiu deixar constància de les operacions que es fan a termini, és a dir, dels deutes pendents de pagament i dels drets pendents de cobrament. El seu funcionament es basa principalment en el fet

2 Per a major informació, vegeu el capítol *En els orígens de la comptabilitat de la pagada de mas*, en aquest mateix llibre.

que cada assentament recull les operacions realitzades amb una sola persona, sigui deutora o creditora; per tant, només inclou les operacions a termini.

Aquest sistema obliga a la utilització d'altres llibres auxiliars, pel control dels aspectes que més interessin a l'empresari, i que no queden recollits en el diari. Així, les operacions que es fan al comptat o el cobrament i pagament dels comptes a crèdit, es registren al llibre de caixa, les entrades i sortides de mercaderies o altres béns en els llibres de magatzem, etc. (Castaño, 1876: 16-17).

Però aquest sistema té limitacions, perquè, entre altres coses, no permet verificar fàcilment les operacions registrades o determinar amb rapidesa la situació del capital. A més, per tenir una visió general de l'evolució del negoci cal analitzar el contingut dels diferents llibres.

La comptabilitat per partida simple evolucionà ràpidament a mesura que es requerí més i millor informació sobre l'estat dels negocis. Aquesta evolució portà a incloure un major nombre de comptes i la seva contrapartida en els assentaments del diari. És el naixement de la partida doble a la Itàlia del segle XIII (Hernández, 2013: 99), que es va difondre a la resta del món especialment a partir de 1494 gràcies a la publicació a Venècia de la *Summa di arithmetica, geometrica, proportione, et proportionalita* de fra Luca Pacioli,³ en què es recull la manera de portar els comptes que utilitzaven els comerciants de l'època.

La partida doble es basa en el principi de *no hi ha deutor sense creditor, ni creditor sense deutor*; per tant, tots els

3 La *Summa* contenia un capítol dedicat a la comptabilitat, el *Tractatus XI Particularis de Computis et Scripturis*, on per primera vegada i de forma sistemàtica es descriu el sistema que utilitzaven els comerciants venecians de l'època. Fra Luca Bartolomeo Pacioli (Borgo Sansepolcro c. 1445-San Sepolcro 1514-1517), que era monjo franciscà i professor de matemàtiques, va exercir en les millors universitats italianes de l'època. Vegeu també Hernández (1994 i 2005). A Catalunya, es va difondre a través de l'obra d'Antic Roca, metge gironí i professor de la Universitat de Barcelona, autor del primer llibre de comptabilitat per partida doble publicat a la península l'any 1565 a Barcelona. Per a més informació, vegeu Rabaseda (2010).

assentaments tenen contrapartida, la qual cosa implica que en tot assentament hi ha (com a mínim) dues partides o comptes que actuen un com a deutor i l'altre com a creditor, i pel mateix import. Aquesta igualtat és la que permet al sistema establir controls que permetin detectar errors. A més, tots els elements que intervenen en el negoci hi són representats per mitjà de comptes, siguin personals (creditors, deutors...) o impersonals (capital, caixa, mercaderies...). Es tracta d'un sistema molt complet, perquè en el llibre diari s'anoten de manera cronològica totes les operacions que es realitzen, deixant constància dels canvis que es van produint en el patrimoni; i, a més, permet conèixer en qualsevol moment la situació econòmica, financera i patrimonial del negoci.

Tot i que l'evolució de la partida simple a la partida doble es va fer de manera natural, no podem dir que les entitats fessin un canvi global i sistemàtic del primer al segon, sinó que durant molt de temps varen conviure els dos sistemes simultàniament, de manera que podem trobar empreses i institucions que portin la comptabilitat per partida simple i d'altres que, en el mateix període, la portin per partida doble.

Però no només eren els comerciants els que estaven interessats en aquests registres, sinó també els poders públics. Així s'explica l'aprovació de les primeres normatives que obligaven els comerciants a portar llibres de comptes; en el cas de Castella, per exemple, mitjançant la pragmàtica de Cigales de 1549⁴ i de Madrid de 1552,⁵ que establien l'obligació a mercaders i banquers, nacionals i estrangers, residents als regnes d'Espanya, de portar llibres de comptes i de fer-ho pel

4 *Todos los bancos y cambios públicos tengan cuenta de caja, con día mes y año, y los mercaderes y otras cualesquiera personas, así naturales como extranjeros asienten y tenga la cuenta en sus libros en lengua castellana* (Reales Ordenanzas y Pragmáticas, 1527-1567: 171-175).

5 *Los cambios tengan cuenta con el dinero que reciban por Debe y Ha de Haber, y sean obligados de asentar en sus libros la moneda que reciben. Y en la que pagan sin que haya fraude de ello. Y a que personas lo dan, y donde son vecinos, y se lo hagan firmar en sus manuales so las penas en la Pragmática, por nos hecha en la villa de Valladolid.* (Reales Ordenanzas y Pragmáticas, 1527-1567: 176-177).

mètode comptable de partida doble. Posteriorment, aquesta obligació fou recollida pel Codi de comerç, tant el de 1829 com el de 1885. El primer obligava tots els comerciants a portar un llibre diari, un llibre major o de comptes corrents i un llibre d'inventaris (art. 32). També autoritzava a portar els llibres auxiliars que es consideressin convenients *para el mayor orden y claridad de sus operaciones* (art. 48).

En el diari s'hi havien d'anotar *día por día, y según el orden en que se vayan haciendo, todas las operaciones que haga el comerciante en su tráfico, designando el carácter y circunstancias de cada operación, y el resultado que produce a su cargo o descargo; de modo que cada partida manifieste quién sea el acreedor y quién el deudor en la negociación a que se refiere* (art. 33).

En el major hi ha tots els comptes, oberts per *debe* i *ha de haber*, als quals s'han de traslladar *por orden riguroso de fechas los asientos del diario* (art. 34). Atès que aquest llibre ha de contenir tots els comptes que utilitzi el comerciant, sol tractar-se d'un llibre molt voluminós i, per això, normalment va acompanyat d'un índex que facilita la localització de les partides. El llibre ens dóna informació del saldo de cada compte, és a dir, què deu un client, què es deu a un proveïdor, quant s'ha comprat o venut, etc.

El llibre d'inventaris ha de començar amb la *descripción exacta del dinero, bienes muebles e inmuebles, créditos y otras cualquiera especies de valores que formen el capital del comerciante al tiempo de comenzar su giro*; després, anualment, s'hi transcriurà el balanç general del negoci, que inclourà *todos sus bienes, créditos y acciones, así como también todas sus deudas y obligaciones pendientes en la fecha del balance, sin reserva ni omisión alguna* (art. 36). Aquest llibre s'elabora a partir dels saldos del major en una data concreta; per tant, recull la situació de l'empresa en aquell moment, a més del resultat obtingut durant el període. En funció del sistema de comptes utilitzat es pot saber o no l'origen dels beneficis o de les pèrdues obtinguts.

Pel que fa a la comptabilitat, el Codi de comerç de 1885 introdueix poques variacions respecte de la normativa anterior:

obliga els comerciants a portar un llibre d'inventaris i balanços, un llibre diari, un llibre major i un llibre copiator de cartes on es traslladaran *íntegra y sucesivamente, por orden de fechas,..., todas las cartas que el comerciante escriba sobre su tráfico, y los despachos telegráficos que expida* (art. 41). També es requereix l'obligació de portar els que ordenin lleis especials i, si es tracta de societats, el llibre d'actes, on *se consignarán a letra los acuerdos que se tomen en sus juntas o en las de sus administradores* (art. 40). Igual que en el cas anterior, els comptes han d'obrir-se per *debe i ha de haber* i es poden portar els llibres auxiliars que es considerin convenients, sempre que estiguin degudament legalitzats.⁶

L'obligació per als comerciants de portar els llibres de comptes anava acompanyada de la de conservar-los, almenys, mentre durés el negoci,⁷ i això ha contribuït al fet que s'hagin conservat els documents comptables generats per empreses al llarg de tota la seva vida.⁸ De tota manera, la poca importància que s'ha donat a aquestes fonts fins a èpoques recents, ha contribuït a fer que, en la major part dels casos, després de la seva liquidació és conservés la documentació només durant el temps reglamentari i després fos destruïda per a transformar-la en paper i deixar lliure l'espai que ocupava.

6 Val a dir que alguns auxiliars eren d'ús generalitzat, com el de caixa, el d'efectes a pagar i a cobrar, i el de magatzem, però d'altres eren més específics, com el de fàbrica o el de moltes en el cas de les farineres.

7 El Codi de comerç de 1829 establia que els llibres s'havien de conservar mentre durés l'activitat mercantil i fins que *concluya la liquidación de todos sus negocios y dependencias mercantiles* (art. 55). El Codi de 1885 estableix el termini a cinc anys després de la *liquidación de todos sus negocios y dependencias mercantiles* (art. 49).

8 A l'Arxiu Històric de Girona, per exemple, es poden trobar diversos fons d'empreses, com els de les societats Coma Cros (1827-1999) i de la farinera La Montserrat (1898-1984).

LA COMPTABILITAT AGRÍCOLA EN ELS MANUALS DE COMPTABILITAT

La normativa mercantil d'època moderna i contemporània implicava els comerciants, entesos en el sentit més ampli de la paraula, i les societats, però no els que es dedicaven a una activitat econòmica tan important com l'agricultura. Tot i això, també sabem que alguns propietaris rurals no eren pas aliens a la necessitat de portar una comptabilitat; per exemple, així ho expressava l'any 1897 un gran viticultor com Manuel Raventós: *La lentitud con que progresa la agricultura depende, a nuestro parecer, en gran parte, de la poca importancia que se da a la contabilidad.*⁹ En aquest article manifestava la necessitat de conèixer els costos de les explotacions agrícoles i, en especial, *del precio a que les resulten los abonos y la mano de obra, los trigos o los vinos, los acarreos o las amortizaciones.* Afirmava que de poc servien les innovacions en l'agricultura si no se'n podien calcular els resultats, per acabar conclouent que *el más sólido fundamento para toda explotación agrícola es la buena administración, y el único camino para llegar a ella una buena contabilidad.*¹⁰

El Codi de comerç de 1885, només obligava els comerciants, que eren els que tenien capacitat legal per exercir el comerç i s'hi dedicaven habitualment, i les empreses mercantils i industrials constituïdes d'acord amb aquesta legislació (arts. 1 i 2), quedaven exclosos d'aquesta obligació els propietaris

9 *Diario de Gerona* de 8 de maig de 1897, 10, però extret de *La Avicultura Práctica*. Manuel Raventós (1862-1930), propietari vitivinícola de Sant Sadurní d'Anoia, va ser president de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (1907-1910) i membre de diverses associacions, com el Sindicat de Fabricants de Vins Espumosos de Catalunya, la Cambra Agrícola del Penedès i la Cambra Agrícola de Catalunya. El 1911 va ser director de l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona i va publicar nombrosos articles, llibrets i opuscles, entre els quals destaca el que porta el títol de *Flors i violes*. Va ser membre de Solidaritat Catalana, amb la qual va ser escollit diputat a Corts el 1907. Vegeu Planas 2006.

10 *Diario de Gerona* de 8 de maig de 1897, 11.

i els agricultors. D'altra banda, aquesta normativa era molt clara pel que fa als requisits formals i materials, però no concretava com s'havien de portar els llibres. Per saber-ho, hem de recórrer als manuals de comptabilitat, que a finals del segle XIX i principis del XX ja es troben amb certa abundància, i se'n conserven molts a la Biblioteca Nacional, per exemple, amb més de 60 obres d'autors diferents. Per això ens centrarem en els que són considerats de màxima difusió a Catalunya: el de Francisco Castaño de 1876, el d'Emili Oliver de 1892 i el d'Antoni Torrents i Monner de 1909.¹¹

El llibre *La verdadera contabilidad o Curso completo, teórico y práctico de Teneduría de libros por Partida Doble*, de Francisco Castaño,¹² és un dels manuals de més difusió a Espanya, ateses les múltiples edicions que se'n varen fer. Si n'analitzem el contingut, però, resulta que no fa cap esment a l'especificitat de la comptabilitat agrícola, entesa com aquella que portarien els masovers o pagesos, però sí que en fa, tot i que breument (només dues planes), a la comptabilitat dels propietaris de finques rústiques o urbanes. El llibre, a més, conté un annex amb els models i exemples dels llibres que recomana que portin els propietaris. Considera que n'hi ha pocs que portin llibres de comptes, tot i que els resultarien de gran utilitat per saber *el producto neto y verdadero de cada una de nuestras propiedades, los desembolsos hechos por los diversos gastos a los que hemos de atender, y por último, el aumento o disminución que ha experimentado nuestro capital al cabo de un tiempo determinado* (Castaño, 1876: 306-312).

11 Un ampli estudi dels manuals de comptabilitat del segle XIX i de la seva difusió, el podem trobar a la tesi doctoral de Goxens Duch (1974).

12 Francisco Castaño fou catedràtic de càlculs mercantils i de tenidoria de llibres i pràctiques de comptabilitat de l'Institut de Màlaga, i director i catedràtic de matemàtiques de l'Escola Mercantil de Canàries.

Figura 1. Models i exemples de llibre esberrany (esquerra) i llibre diari (dreta), segons Castaño.

306	
LIBRO BORRADOR.	
INVENTARIO GENERAL de todos los valores activos y pasivos que forman el capital de D. Antonio Tejada, propietario y vecino de Madrid, en 1.º de Enero de 1864.	
ACTIVO.	
Ajuar de casa, consistente en muebles, alhajas, ropas, cuadros, libros, etc., apreciado todo en (a).....	30.000
Caja, dinero existente en ella.....	10.000
Casa, calle Mayor, núm. 80, de tres pisos, entresuelo y almacenes, tasada por peritos en.....	370.000
Hacienda La Paz, consistente en veinte fanegas castellanas de tierra de viña y cereales, casa, lagar, etc., apreciado todo en.....	300.000
Acciones de LA UNION, por 20 de 2.000 rs. cada una, con desembolso de 25 p ¹⁰⁰	10.000
Fondos públicos, por 1.000 rs. nominales en títulos de la deuda consolidada, al curso corriente de hoy de 53 p ¹⁰⁰	53.000
	Rs. 773.000
PASIVO.	
M. Marquez, mi obligacion á su favor.....	Rs. 6.000
COMPARACION.	
Capital activo.....	Rs. 773.000
Capital pasivo.....	6.000
Capital líquido.....	767.000
Madrid 1.º de Enero de 1864. <i>Antonio Tejada.</i>	
3 Enero 1864.	
Recibido en efectivo:	
De varios inquilinos de mi casa, calle Mayor, núm. 80, por importe anticipado de sus respectivos arrendamientos, correspondientes al mes actual.....	1.500
7	
Entregado en efectivos:	
A mi señora para gastos de manutencion. Rs. 4.000.	
Al sastre F. Gomez, por una cuenta de varias prendas para mi uso.....	400.
A la modista Josefina, por un traje para mi señora.....	600.
	2.000
(a) Aquí conviene especificar los objetos que componen el ajuar.	

308	
LIBRO DIARIO	
de las operaciones de D. A. Tejada, propietario y vecino de Madrid, que da principio en	
(1).....	1.º Enero 1864.
Varios.....	á..... Capital.
Importe de mi capital activo, segun inventario de esta fecha:	
2 Ajuar de casa.	
El de mi uso, consistente en muebles, cuadros, alhajas, ropas, libros, etc., apreciado todo en..... Rs. 30.000	
3 Caja.	
Dinero existente en ella..... 10.000	
4 Casa calle Mayor núm. 80.	
Su valor segun tasacion..... 370.000	
5 Hacienda LA PAZ.	
Su valor, segun apreciacion..... 300.000	
6 Acciones de LA UNION.	
20 á 2.000 rs. desembolso 25 p ¹⁰⁰ 40.000	
7 Fondos públicos.	
1.000 rs. nominales, en títulos de la Deuda consolidada, al curso corriente de 53 p ¹⁰⁰ 53.000	
(2).....	1.º
8 Capital.....	á..... M. Marquez
Importe de mi pasivo, consistente en una obligacion á mi favor de dicho señor al 31 del actual..... 6.000	
(3).....	3
3 Caja.....	á..... Casa, calle Mayor
4 Recibido en efectivo de varios inquilinos por importe anticipado de sus respectivos arrendamientos, correspondientes al mes actual..... 1.500	
(4).....	7
9 Gastos de casa.....	á..... Caja.
3 Entregado en efectivo:	
A mi señora para el gasto diario..... Rs. 1.000	
Al sastre F. Gomez, por una cuenta de Varias prendas para mi uso..... 400	
A la modista Josefina, un traje para mi señora..... 600	
	2.000
(5).....	10
3 Caja.....	á..... Varios.
6 Acciones de LA UNION.	
Recibido por un dividendo activo á 8 p ¹⁰⁰ de mis 20 acciones de la referida Sociedad..... Rs. 800	
7 Fondos públicos.	
Cobrado por renta del semestre vencido de mis títulos de Deuda consolidada..... 4.500	
	2.300

Recomana que portin la comptabilitat encara que sigui de la manera més senzilla possible, utilitzant com a llibres indispensables el manual (es refereix a l'esberrany del diari), el diari i el major. Inicia el manual amb un inventari, distribuït per actiu i per passiu, en què, en el primer, consten els béns del propietari (la casa i altres béns immobles, l'aixovar, els diners en efectiu, etc.) i en el segon, els deutes; per diferència, calcula el valor del capital líquid. Seguidament, anota els imports pagats i cobrats, indicant l'origen de l'operació, i altres activitats que afecten el patrimoni, com la venda dels béns o l'establiment de noves obligacions. Totes aquestes operacions es registren

després als llibres diari i major. L'autor posa especial atenció al compte de despeses de casa, perquè considera que *absorben por regla general todos o la mayor parte de los rendimientos del propietario que vive con el producto de sus rentas* (Castaño, 1876: 149).

Emili Oliver,¹³ en el segon volum de *El consultor del Tenedor de libros*, inclou un capítol dedicat a l'agricultura i un altre, bastant extens, a la comptabilitat de propietats rústiques i urbanes. En el primer parla del sector agrícola i les seves relacions amb la política. En el segon, exposa la necessitat que en aquest sector s'apliqui *un buen régimen de contabilidad*, tot i que alhora reconeix que, per desgràcia, *en nuestra patria donde tanta y tan grande es la magnitud de las operaciones agrícolas, la aceptación de los sistemas de contabilidad no responde a la extensión de sus infinitas operaciones* (Oliver, 1892: 575). Com el mateix autor ens indica, el model de comptabilitat rural que proposa no és propi (és de Cañizares Zurdo, a qui agraeix la col·laboració¹⁴) i, tot i que es tracta d'un sistema força complet, reconeix que no està del tot desenvolupat. Així mateix, indica que l'exposició del sistema és senzilla, però que el més complicat per a la persona que porta els llibres d'una explotació agrícola són *las investigaciones* que ha de fer per procedir al registre de les operacions, que

tienen que ser y son más difíciles y de mayor cálculo que aquellas que se ve obligado a realizar el tenedor de libros de una empresa puramente mercantil. Este atiende únicamente a los precios de compra y venta para formalizar los asientos en el Diario, y aquel se ve precisado a estudiar detenidamente ciertos productos agrícolas, que, según llevamos dicho, no son tenidos en

13 Emili Oliver Castañer era dependent de comerç i tenidor de llibres.

14 José María Cañizares Zurdo, catedràtic de comptabilitat general i comptabilitat d'empreses de l'Escola Superior de Comerç de Màlaga, va col·laborar amb Oliver en la primera edició del llibre *El consultor del Tenedor de libros*, juntament amb altres caps de comptabilitat de la nació (Hernández, 2013: 617).

cuenta por muchos a pesar de introducir variación no despreciable en el movimiento y resultado de valores importantes en la agricultura (Oliver, 1892: 575).

Oliver destaca la importància de fer un inventari general, malgrat ser conscient de la gran diferència que hi ha entre l'inventari d'una indústria o comerç i un inventari agrícola, perquè hi ha moltes coses que l'agricultor no té en compte, com els fems, les pastures dels camps que serveixen d'aliment al bestiar, i el seu propi treball, ja que no li suposen una despesa monetària a menys que ho hagi d'adquirir de tercers. En l'inventari, hi han de constar, per una banda, tant els béns com les finques —detallant-ne les dimensions i el tipus de conreu—, els edificis —incloent-hi els estables i les quadres—, la maquinària, les eines i altres utensilis de treball, el mobiliari —inclòs l'aixovar—, els animals —amb el detall del nombre de caps i del tipus de bestiar—, els cereals, les farines i els llegums —també indicant-ne la quantitat i la varietat—, els sembrats, les provisions d'aliments, els fems i adobs, els comptes pendents de cobrament i el diner existent a caixa. Per altra banda, hi han de constar els deutes; i la diferència entre ambdós serà el capital líquid.

A partir d'aquí, suggereix que la comptabilitat en l'agricultura es porti de manera similar a la comptabilitat mercantil, amb un compte obert per cadascun d'aquests elements, i registrant les operacions per partida doble. Recomana, a més, tota una sèrie de llibres auxiliars que han de permetre fer un seguiment i control de l'explotació agrícola, com ara el llibre de caixa, d'entrades i sortides de cereals, de bestiar, d'entrades i sortides de productes procedents del bestiar, de jornals, de repartiment de jornals, de productes i consum d'adobs, etc.

Torrents i Monner, en l'apartat de *Contabilidades especiales* del seu *Curso Teórico-Práctico de Teneduría de Libros*, inclou un capítol dedicat a la *Contabilidad Agrícola y pecuaria*.¹⁵ Comença afirmant que *los pequeños cultivadores y ganaderos no llevan contabilidad alguna, y que la generalidad de los grandes propietarios la ordenan de un modo imperfecto* (Torrents, 1909: 233), i assegura que si tots ells la portessin degudament els avenços de l'agricultura serien uns altres, perquè permetria saber amb més exactitud quin és el capital, com augmenta o disminueix, i donaria mitjans per a conèixer quins són els conreus més remuneradors i, per tant, als quals convé dedicar-se especialment.

També fa una àmplia explicació dels diversos tipus de comptes, com el de conreus o collites, que convé utilitzar sobretot quan les terres no són pròpies, per fer-hi constar tota la inversió en llavors, fems, regadiu, jornals, lloguers, amortització de les eines i la maquinària, i la producció que s'obté de cada conreu. El llibre recomana la utilització de diversos llibres auxiliars o fulls estadístics per anotar *las complejas operaciones agrícolas*, i d'aquesta manera reduir el nombre d'assentaments als llibres oficials, ja que només s'hi haurien de traspasar els resums al final de la setmana, la quinzena o el mes. No ofereix exemples ni models de comptabilitat agrícola.

De manuals dedicats de manera exclusiva a la comptabilitat agrícola, n'hi ha pocs. D'aquests, hem pogut consultar el de Josep Torrents Ballester, de 1910; el de Emigdio Rodríguez Pita, de 1932; i el de Pere Girona, de 1934.

Torrents Ballester¹⁶ publica, el 1910 a Barcelona, un petit llibret de 62 planes amb el títol *Nociones fundamentales de*

15 Antoni Torrents i Monner era catedràtic de comptabilitat agrícola i legislació rural a l'Escola Provincial d'Agricultura de Barcelona, i també és autor de l'obra *Contabilidad agrícola por partida doble*, de 1904, obra premiada per l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre el 1894. D'altra banda, va publicar *Resumen de legislación rural y Contabilidad agrícola*, de 1908, juntament amb José A. Torrents Ballester.

16 Josep Torrents Ballester era advocat, graduat en tenidoria de llibres i càlculs mercantils per l'Escola Superior de Comerç de Barcelona i professor auxiliar de legislació rural i comptabilitat agrícola a l'Escola Provincial d'Agricultura de Barcelona.

Contabilidad Agrícola, en el qual entra directament a descriure el sistema de partida doble adaptat a aquest branca de l'economia.

Figura 4. Model del llibre diari, segons Torrents Ballester.

CONTABILIDAD AGRÍCOLA POR PARTIDA DOBLE 35

1

Libro DIARIO del agricultor JUAN CASAS de Villairanea del Panadés

Cantidades de las cuentas deudoras		Número Mayor Menor	EXPLICACIÓN	Polos del Mayor	Cantidades de las cuentas acreedoras	
Pesetas	Cts.				Pesetas	Cts.
		1	— Día 1.º de Enero de 1892 —			
			VARIOS CAPITAL	1	78,700	»
			por los siguientes conceptos:			
5.700	»	2	CAJA.—Metálico existente en ella al dar principio á las operaciones agrícolas.			
3.000	»	3	MUEBLAJE Y APEROS DE LABRANZA . — Valor de los mismos según detallé en el Inventario formado en esta fecha.			
70 000	»	4	MASÍA-ROURA.—Valor de la misma, situada en el término municipal de la Garriga y pasaje conocido por la <i>Pineda</i> . Contiene una casa para habitación, compuesta de planta baja, un piso alto y desván, y dos edificaciones, una al E. y otra al extremo S. O. de la heredad destinadas á los usos de la granja, de extensión total 24 áreas, según todo se detalla en el referido inventario.			
78.700	»				78.700	»

5

Explica amb detall els comptes que intervenen en la comptabilitat agrícola, que són: el de capital; el de pèrdues i guanys, del qual es poden utilitzar comptes divisionaris o secundaris; el de despeses de la casa o domèstiques; els comptes personals; el de caixa; el de mobles, eines o maquinària, que inclourà també l'aixovar i els mobles de la casa; el d'efectes a

rebre; el d'obligacions a pagar; el de finques o béns immobles; el de conreus, indústries o explotació, per portar compte de *las operaciones de cultivo que efectuamos en tierras que no son de nuestra propiedad, la labranza de tierras de nuestra propiedad cuando se quiera que los resultados de los cultivos no vayan involucrados en la cuenta de Bienes Inmuebles y la de otras industrias especiales* (Torrents Ballester, 1910: 19); el de mercaderies generals o magatzem; el de bestiar o animals domèstics; i el d'acomptes, pels lloguers cobrats per endavant. L'autor també ofereix un exemple de com un agricultor hauria de portar el llibre diari, major, fer el balanç de comprovació i el llibre d'inventaris, així com alguns llibres auxiliars o fulls estadístics.¹⁷

Rodríguez Pita¹⁸ publica, el 1932, a Barcelona, un petit llibret amb el títol *Manual práctico de Contabilidad Rural*. L'autor, en el pròleg, parla de l'escassetat de publicacions sobre comptabilitat agrícola i la compara amb la comptabilitat industrial, assenyalant que

los perfeccionamientos modernos de la industria, que han llevado a un grado de desarrollo importantísimo a la contabilidad industrial, han dejado a la contabilidad agrícola tan atrasada y primitiva que raramente ponen al colono y al propietario en condiciones de conocer con exactitud la situación de su hacienda y la marcha de su explotación (Rodríguez Pita, 1932: 5).

I afegeix que en el seu treball ha procurat ajuntar els progressos en comptabilitat amb les necessitats rurals de conèixer el més aproximadament possible el cost de cada producte agrícola, o del grup de productes, i el marge que obtenen propietari i pagès.

17 Quant als llibres auxiliars, hem observat moltes semblances amb els models proposats per Emili Oliver (1892).

18 Emigdio Rodríguez Pita va ser catedràtic de comptabilitat de les escoles de comerç de Tenerife, Oviedo, Santander i Valladolid, i de l'Escola d'Alts Estudis Mercantils de Barcelona.

Figura 5. Model del llibre diari, segons Rodríguez Pita.

1		30 septiembre 1931			
Varios		a		Varios	
Resultado del inventario de esta fecha como sigue:					
525.000	—	Inmuebles			
227.560	—	Ganados			
83.750	—	Máquinas y aperos			
133.015	—	Labores y cultivos			
5.820	—	Materias de producción			
11.290	—	Mobiliario			
352.745	—	Almacén de productos			
5.942	—	Deudores varios			
103.405	—	Bancos			
23.538	35	Caja			
			a	Acreeedores varios	13.348
			a	Efectos a pagar	8.492
			a	Capital	1.450.234
					95
2					
Día tal					
Varios		a	Mano de obra (Trabajos)	1.115	55
por salarios desde de de como sigue					
621	15	Cultivos y labores			
179	85	Almacén de productos			
1.472.876	35	Suma y sigue		1.473,190	90

A diferència dels autors anteriors, recomana la utilització de pressupostos generals que incloguin tots els conceptes d'ingressos i despeses i, malgrat la dificultat que reconeix que té la seva elaboració, insisteix en el fet que són molt necessaris perquè *el objeto que tienen estas provisiones es el de allanar las dificultades que presenta la contabilidad rural para que puedan ser conseguidos los dos principales fines* (es refereix a saber el cost dels productes i els marges per al propietari i el pagès). Amb aquest objectiu, indica com s'ha de calcular, per exemple, la jornada de treball animal i com s'han de distribuir les despeses entre les diferents produccions (Rodríguez Pita, 1932: 26-35).

L'autor classifica els comptes que s'han d'utilitzar en les comptabilitats agrícoles en set grups: capital agrícola, que està format per immobles (finques rústiques, edificis, instal·lacions i fertilitzants), bestiar (de treball, de cria, aus, conills i eixams) i mobles (maquinària, eines i mobiliari); explotació, que inclou conreus, aprofitaments (pastura, recs, etc.) i ramaderia; indústries (formatgeries, conserves, etc.), treballs, despeses generals d'explotació i residus (fems, llenya, etc.); productes, que inclouen graners, pellers, magatzems i dipòsits; capital circulant auxiliar, que inclou caixa, efectes de comerç, valors i

materials auxiliars (com adobs químics i desinfectants); comptes personals, que inclouen clients (que ell anomena *consumidors*), proveïdors, bancs i banquers, administradors i parcers; comptes de líquid patrimonial, que inclouen el capital, amortitzacions, despeses particulars; i, finalment, els elements complementaris, reservats a operacions de crèdit, dipòsits, comissions, etc. (Rodríguez Pita, 1932: 40-47).

Pel que fa als llibres de comptabilitat, aconsella que les operacions es registrin en uns llibres que anomena *originaris*, i que el seu contingut es resumeixi per a registrar-los després en els llibres recapitulatius. Com a llibres originaris, que equivaldrien als auxiliars, tenim el de jornals, el de jornades de bestiar, el de màquines, el de transport, el de recollecció, el de regs, el de sortides de magatzem, el de ramaderia, el de conreus, el d'indústries derivades, el de caixa i el d'operacions diverses. Els llibres recapitulatius serien el diari i el major (Rodríguez Pita, 1932: 98-100), i alguns auxiliars com el de comptes corrents. A partir del major, s'elabora el balanç de comprovació i el balanç de saldos, que equival al balanç general (Rodríguez Pita, 1932: 62-83).

Finalment, parla dels diferents sistemes de registre i, en funció del tipus d'explotació, en recomana un o altre. Per a petites explotacions, recomana la partida senzilla (és a dir, simple); per a les mitjanes, recomana el sistema americà, que utilitza la partida doble però reuneix en un sol llibre el diari i el major; i per a les grans, la partida doble. Per a grans empreses agrícoles, recomana el sistema centralitzador, que consisteix a portar un diari particular per a cada secció de l'explotació i després agrupar les operacions per a registrar-les en el diari general (Rodríguez Pita, 1932: 91-96).

Seguint l'ordre cronològic de la seva publicació, tenim en darrer lloc el llibre *Contabilidad Agrícola*, publicat a Barcelona el 1934 per Pere Girona.¹⁹ Girona va participar en la creació de l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona i en va ser professor

19 El llibre *Contabilidad agrícola* de Pere Girona m'ha estat suggerit pel professor Enric Saguer.

de l'assignatura de comptabilitat agrícola. A més, des del 1908, va ser soci de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI), en el qual es féu càrrec de la biblioteca, el 1914, i en dirigí la revista des del 1918.

Inicia la introducció del manual amb una definició del que entén per a comptabilitat agrícola, que defineix com aquella ciència, basada en el càlcul i la teoria econòmica i agrícola, que té per objectiu donar a conèixer en tot moment *los resultados económicos, totales o parciales, y las causas de los mismos*. I afegeix que és una de les disciplines que més pot ajudar l'agricultor (Girona, 1934: 1).

El manual segueix també les disposicions legals respecte als llibres que han de portar els comerciants, inclosos els auxiliars més comuns; però hi afegeix els que anomena *auxiliars especiales* (per diferenciar-los dels anteriors), que són els que es derivarien de la mateixa activitat agrícola, és a dir, del tipus i nombre de productes conreats, la situació de la finca, la manera com es venen els fruits i es compren les mercaderies, les transformacions que s'hi han de fer, el sistema de transport, la gestió i administració del treball, etc.

Recomana especialment el registre diari de jornals, per al treball dels obrers i jornalers, i el registre del moviment d'espècies, per les entrades, sortides i consums de cadascun dels productes de la granja. Aquest registre es pot desglossar en diversos llibres, com el de magatzem, el de compres, el de vendes, etc. A partir dels moviments dels llibres auxiliars cal procedir a fer el registre en el llibre diari seguint el sistema de partida doble (Girona, 1934: 33-36).

És interessant, també, per la completa llista de comptes que recomana que s'utilitzin: pèrdues i guanys, caixa, magatzem, femer, efectes a cobrar, efectes a negociar, efectes a pagar, interessos i descomptes, censos a pagar, despeses generals, despeses particulars, comptes corrents individuals, comptes corrents col·lectius, comptes corrents amb interès, obres en construcció, immobles i millores permanents, construccions, censos a cobrar, maquinària i eines, corredors (és a dir, intermediaris), conreus, animals de treball, vaqueria, porcs, celler i mossos.

Figura 6. Model del llibre diari, segons Girona.

		Enero			
		a	Capital		
		<i>Resultado del inventario (Activo)</i>		1	377.795 75
129.400	2 Finca	<i>Valor del suelo sin las plantas:</i>			
		<i>Huerta, 1,20 hect. a 3.500 ptas.....</i>	4.200		
		<i>Viñedos, 15 » a 1.800 »</i>	27.000		
		<i>Campo patatar, 14 hect. a 1.800 ptas.</i>	25.200		
		<i>Campo cebada, 15 » a 1.800 »</i>	27.000		
		<i>Campo alfalfar, 12 » a 2.500 »</i>	30.000		
		<i>Bosque, 40 » a 400 »</i>	16.000		
			<u>129.400</u>		
73.125	3 Construcciones	<i>Valor actual.</i>			
15.270	4 Viñedos	<i>Valor actual de la plantación.....</i>		14.000	
		<i>Labores adelantadas.....</i>		1.270	
			<u>15.270</u>		
8.310	5 Alfalfar	<i>Valor actual de la plantación</i>		6.900	
		<i>Labores adelantadas.....</i>		1.410	
			<u>8.310</u>		
5.150	6 Cultivo cebada	<i>Labores adelantadas</i>			
23.000	7 Bosque	<i>Valor actual del arbolado.</i>			
615	8 Huerta	<i>Labores adelantadas.</i>			
9.472 75	9 Almacén	<i>Valor de las existencias según el siguiente detalle:</i>			
		<i>5.240 Kg. alfalfa a 8 ptas. 40 Kg.</i>	1.048		
		<i>4.500 lit. salvado a 4,15 ptas. %..</i>	186 75		
		<i>4.000 Kg. algarrobas a 9 ptas. 40 Kg.</i>	900		
		<i>54,60 Hl. de maíz a 27 ptas. % .</i>	1.474 20		
		<i>(Sigue el asiento.)</i>			
264.342 75		<i>Sumas y siguen .</i>	3.608 95	1	377.795 75

Una menció especial mereix el compte de magatzem, en el qual es farà constar, en el deure, les existències inicials, les mercaderies comprades, les quantitats entregades als corredors, les despeses generades pels productes (transports,

neteja, ensacat, lloguer del magatzem, etc.) i la part de despeses generals que corresponguin. I, a l'haver, el valor de les mercaderies que es venguin i el valor de les existències finals en tancar l'exercici. El saldo que tingui aquest compte en finalitzar l'exercici es traspasarà al de pèrdues i guanys. Les mercaderies es valoraran a partir dels preus de mercat del moment en què es faci l'operació de compra, venda o autoconsum; i el mateix criteri s'aplicarà pels productes obtinguts a la mateixa finca. El compte femer es tracta com un compte de magatzem (Girona, 1934: 77-87).

En el compte de conreus, que classifica en anuals, en rotació i perennes, es registraran, en el deure, els avenços aplicats en benefici del cultiu de què es tracti, els béns adquirits pel conreu (com llavors, fems i fertilitzants), les despeses originades pels treballs (jornades d'animals i mossos), i la part corresponent de les despeses generals. I, en l'haver, l'import dels productes que obtenim en cada conreu i el valor probable de la part de la collita que està encara en conreu. El saldo d'aquest compte també es traspasarà al de pèrdues i guanys (Girona, 1934: 135-140).

El manual conclou amb un apartat dedicat a la comptabilitat dels sindicats agrícoles, un altre de dedicat a la correspondència mercantil, i un darrer apartat, en què proposa exercicis pràctics de comptabilitat.

Com hem vist, la comptabilitat neix i es desenvolupa des dels primers i senzills registres a la partida doble de la mà de l'activitat mercantil. Així mateix, als poders públics també els ha interessat legislar sobre el comerç i la indústria, deixant de banda altres sectors de l'economia, que no han estat obligats a portar la comptabilitat fins a dates recents. És per aquestes raons que els autors s'han interessat més per la comptabilitat i la tenidoria de llibres dels comerciants, però sense deixar de banda altres tipus de comptabilitat. Els tres manuals de comptabilitat consultats, i que són els de major divulgació a Catalunya de finals del segle **xx** i principis del **xix**, inclouen un apartat dedicat a la comptabilitat agrícola (dels propietaris, de propietats rústiques i urbanes, i la comptabilitat agrícola i pecuària), tot i el decalatge que s'observa entre el contingut dels manuals i la pràctica real en la producció agrària.

D'altra banda, els manuals dedicats exclusivament a la comptabilitat agrícola són molt poc nombrosos. Els tres que hem pogut analitzar estan tots escrits per professors, un de l'Escola Provincial d'Agricultura de Barcelona, l'altre de l'Escola d'Alts Estudis Mercantils de Barcelona²⁰ i el tercer de l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona.²¹ Tots tres adapten la normativa mercantil a l'activitat agrícola, especialment pel que fa als comptes i als llibres auxiliars que recomanen. Seria molt interessant de veure en quina mesura les propostes d'aquests autors es varen arribar a aplicar a les explotacions agrícoles.

20 El 1877 es va crear a Barcelona l'Escola de Comerç, que anys més tard es va transformar en Escola d'Alts Estudis Mercantils.

21 L'Escola Superior d'Agricultura es va crear a Barcelona el 1911 com a continuació de l'Escola Provincial d'Agricultura (1898).

I.
LES FONTS COMPTABLES

ELS COMPTES D'UNA SENYORIA FEUDAL: ELS LLIBRES DE L'ALMOINA DE GIRONA

ROSA LLUCH BRAMON
Universitat de Barcelona

Les comptabilitats medievals referides a explotacions agràries són escassíssimes. Es conserven alguns llibres, elaborats per ordes monàstics que practicaven un model de cultiu directe sobre les seves finques, com ara en el cas de les granges cistercenques que depenien del Monestir de Poblet (Altisent, 1972); però són excepcionals. La major part de les fonts comptables conegudes que reflecteixen, més o menys directament (perquè no era el seu objectiu), la realitat agrària són de caràcter senyorial. Es tracta, especialment, d'institucions religioses dedicades a l'atenció dels més necessitats i ens informen més sobre les prestacions pageses o la renda feudal, a banda del que requeria la seva finalitat benèfica, que sobre les pràctiques agrícoles i els seus resultats. Aquests llibres tant poden ser els de les mateixes senyories com els dels seus administradors.¹ En aquest treball exposarem les característiques dels registres comptables d'una d'aquestes institucions caritatives, que mai va explotar directament les seves possessions i que té moltes semblances amb les d'altres almoines de la Corona catalanoaragonesa.²

1 Vegeu, per exemple, Vela (2001) i Muntaner (2013).

2 Vegeu el capítol següent dedicat a *L'Almoina de la Seu de Barcelona: gènesi i formació d'un sistema comptable (1283-1419)*.

L'Almoïna del Pa de la Seu de Girona va ser fundada per Arnau d'Escala el 4 de març de l'any 1228.³ L'objectiu fundacional d'aquesta institució benèfica era repartir pa entre els gironins pobres des del Dimecres de Cendra fins a la Pentecosta, és a dir, fins a la collita següent. Per tal de sufragar la tasca assistencial, el fundador la va dotar amb delmes, censos i propietats que generessin prou rendes per pagar el pa dels més necessitats. També, gairebé des del principi, aquesta senyoria feudal no va parar de rebre donacions de béns immobles i de rendes de tota mena de persones, i tant a la ciutat de Girona com al camp. Així, entre els segles **xiii**, **xiv** i **xv**, el patrimoni de la institució va créixer molt, tant en nombre i qualitat com en extensió, de manera que va arribar a acumular un patrimoni molt gran i dispers per tota la regió de Girona. Mentrestant, també va anar ampliant les seves potestats, com ara amb la compra, l'any 1381, del mer i mixt imperi de la parròquia de Brunyola i, poc després, el de Fonolleres i el de Gaüses.

Arnau d'Escala va nomenar el primer paborde. Les seves atribucions eren molt clares: havia d'encarregar-se d'administrar l'Almoïna, de gestionar tots els béns mobles i immobles de la institució, de fer el pa i de repartir-lo i distribuir-lo entre els pobres. A més, havia d'intentar augmentar no només els dies de repartiment, sinó també el nombre i la qualitat dels pans que es repartien, tal com es va fer en diverses ocasions.⁴ Com a remuneració pel seu treball, el paborde havia de rebre un 10 % de tot el que la institució ingressés com a pagaments extraordinaris, de manera que personalment també l'interessava estar amatent i controlar les accions que poguessin reportar ingressos extraordinaris. L'any 1232, el bisbe i el Capítol de la Catedral de Girona van acordar que els pabordes i els seus col·laboradors

3 Vegeu, entre d'altres, Villar (1997) i Lluç Bramon (2006).

4 Per exemple, l'any 1336 el bisbe i el Capítol de la Seu, tenint present les donacions rebudes per la institució, van decidir que el pa pesés 28 unces i que s'avancés el repartiment al diumenge de la Trinitat, i s'allargués fins a l'1 de juny (Arxiu Diocesà de Girona, Pia Almoïna, General i Vària, 63). O bé, sota l'índex de les despeses del llibre de 1344-1345, s'hi va anotar que a partir de llavors es començava a repartir pa des de la festa de Sant Martí, al novembre.

havien de retre comptes dos cops l'any amb el sagristà major, el sagristà segon i el tresorer de la catedral.⁵

L'any 1346 el bisbe va ordenar que es reformés la institució perquè, assegurava, el paborde i els seus ajudants no administraven bé els béns i els pobres no eren assistits com calia. Per tot plegat, es van fer uns nous estatuts que es van aprovar el 1347 (Guilleré, 1984a i 1984b) i que, amb petites variacions i una addenda de 1355, van regir l'Almoina fins al primer quart del segle **xvii** i van implicar un nou funcionament de la institució. La seva finalitat indissimulada era millorar la gestió de les rendes i l'administració del pa, però sobretot controlar i limitar els poders del paborde i dels batlles. Entre d'altres coses, van establir l'obligació que el paborde portés un llibre de comptes on escrivís tots els moviments econòmics: la quantitat que s'ingressava o es gastava, el motiu que l'explicava, així com altres notícies que es consideressin oportunes per a la correcta administració de la institució.

ELS MANUALS DE COMPTES DELS PABORDES⁶

Els manuals de comptes dels pabordes de l'Almoina de Girona són llibres de comptes que cobreixen períodes anuals; comencen el primer dia del mes de juny i acaben el 31 de maig de l'any següent. El cert és que abans dels estatuts de 1347 ja se n'havien fet: el primer que s'ha conservat correspon a l'any 1331-1332. L'últim, correspon a l'any 1776-1777, moment a partir del qual va desaparèixer la institució per ordre del bisbe Tomàs de Lorenzana. Constitueixen, doncs, una excepcional font seriada de comptabilitat senyorial, a més d'un bon mitjà per conèixer la gestió i el funcionament intern i del patrimoni d'una àmplia senyoria feudal. En teoria, hi consten tots els ingressos i totes

5 Així ho van fer en diverses ocasions, com ara el juny de 1431, quan Guillem Brugueroles, sagristà segon, i Joan Arnau, tresorer de la Seu, van aprovar els comptes corresponents als anys de 1423 a 1427 presentats pel paborde de l'Almoina, Pere de Bergadà (Arxiu Diocesà de Girona, perg. Pia Almoina, Definicions, 14).

6 Aquests llibres es troben dipositats a l'Arxiu Històric de Girona.

les despeses anuals de la institució, així com altres notícies que puguin reportar canvis en el patrimoni.

La majoria dels manuals conservats tenen la mateixa estructura, tot i que amb el pas del temps i probablement en funció de l'escrivent, van variant algunes informacions. Estan formats per fascicles de fulls de paper⁷ i la majoria van ser enquadernats amb tapes de pergamí. Les seves mides oscil·len entre 29 i 30 cm de llargada i 18 i 21 cm d'amplada. La majoria de folis van ser numerats amb nombres romans a mesura que s'escrivien. Originàriament, tots anaven precedits d'un índex de matèries i pràcticament sempre el número de foli indicat a l'índex es correspon amb la realitat. En general, els llibres tenen entre 150 i 200 fulls que s'escrivien, si calia, per les dues cares. La llengua utilitzada és tant el català com el llatí. Alguns llibres són monoidiomàtics, d'altres, per contra, alternen les llengües, i això succeeix fins i tot dins d'un mateix assentament i dins d'una mateixa frase (Lluch Bramon, 2004: 19-50).

Gairebé a cada full, al centre i a baix, hi figura la suma total de les quantitats consignades més amunt, majoritàriament expressades en lliures, sous i diners. A més, tot i que només en uns pocs manuals de comptes i al final de cada bloc, s'han conservat les sumes totals dels ingressos, de les despeses i, molt excepcionalment, d'ambdós conceptes. Ara bé, val a dir que, en els pocs casos en els quals s'ha pogut contrastar la informació, no sempre són correctes les dades totals.

Tal com succeeix en molts altres llibres de comptabilitat medieval,⁸ els llibres gironins estan dividits en dues parts clarament diferenciades, i se solia escriure un encapçalament a cadascuna de les dues parts. La primera correspon als ingressos

7 Als apartats de les despeses dels mateixos manuals, tot sovint hi apareixen compres de paper i de tinta utilitzats per confeccionar-los. Per exemple, al de l'any 1334-1335, hi consta que el paborde va comprar un llibre de paper per fer un manual que li va costar 2 sous i 10 diners, i al de 1337-1338 es consigna la compra del *liber isti* per 2 sous i 4 diners.

8 Pel que fa a d'altres llibres molt similars i del mateix territori, vegeu de Puig i de Traver (2004).

anuals de la institució i la segona, a les despeses, i tots tant ordinaris com extraordinaris.

ELS INGRESSOS

El bloc dels ingressos sempre apareix al començament del llibre. El paborde sol encapçalar-lo amb la data i el seu nom. En aquest bloc hi ha consignats tots els imports en concepte de censos, tasques i delmes que l'Almoina cobrava anualment de les propietats del seu domini, això és, tots els ingressos ordinaris de la institució. També s'hi consignen els —anomenats en aquests llibres— *foriscapis*, és a dir, tots els pagaments extraordinaris que rebia la institució, tant els provinents de les possessions immobles i mobles, com els de les persones adscrites al domini. Finalment, en aquest bloc també hi ha altres informacions sobre la gestió del patrimoni i de les persones que hi vivien, que no implicaven un ingrés, si més no immediat.

La part del manual destinada als ingressos està dividida per parròquies, o per grups de parròquies quan les rendes que se n'obtenien no eren prou elevades. L'ordre dels pobles sol ser sempre el mateix a tots els llibres. El manual sempre comença amb l'anotació dels ingressos provinents de l'important i creixent patrimoni que l'Almoina posseïa a la ciutat de Girona, s'hi anotaven els censos que rebia de les diferents possessions que hi tenia, així com els lluïsmes originats per les vendes, els canvis o els establiments de llurs possessions.

A continuació, comencen les anotacions dels ingressos de la resta de poblacions. Si les rendes que rebia d'alguna d'aquestes parròquies no eren prou importants, el paborde les agrupava. Per contra, si les rendes d'un lloc eren molt nombroses, s'inscrivien dividides per parròquies o batllies, tal com succeïa amb les de Brunyola. Es destinaven, com a mínim, dos fulls a cada poble o conjunt de pobles, i en ambdós hi figurava el nom corresponent com a títol. El primer full era destinat als censos o, quan estaven arrendats, a l'assentament que en donava compte, als pagaments que feien els arrendataris, tant amb diners com amb béns, al que els quedava per pagar i a la quantitat que els corresponia dels

foriscapis pagats pels pagesos, si feia el cas. Al segon full, intítulat *foriscapis*, s'hi anotaven tots els ingressos extraordinaris, a més d'altres informacions del poble o dels seus habitants, si n'hi havia.

Els censos

Els censos que es consignaven en els manuals eren els que l'Almoïna rebia de les seves possessions, i aquesta anotació es feia a mesura que s'anaven pagant, si bé no se solia especificar gairebé mai per quin motiu es pagava en cada cas. Durant els segles **xiv** i **xv**, els censos encara es pagaven en espècie, tot i que ja n'hi havia molts que s'havien reduït a diners, sobretot a mesura que avançaven els anys. Els pagesos pagaven amb diners, forment, ordi, civada, mestall, oli, vi, etc. Tot sovint, en els manuals hi ha els llevadors de rendes d'algunes parròquies. Així podem saber quins censos havien de pagar els pagesos pel conjunt de totes les seves possessions; només molt de tant en tant apareix la llista detallada del que té cada pagès.

Des de mitjan segle **xiv**, el paborde solia arrendar o vendre —tal com consta en aquests llibres—⁹ el cobrament dels censos i *foriscapis* que obtenia del seu domini.¹⁰ Així ho preveia l'article III dels estatuts de 1347, ho indicaven els Costums de Girona (Pons Guri, 1988: 293; Mieres, 2001: 86-87) i succeïa a moltes altres senyories feudals. S'arrendava o bé una sola parròquia o bé un conjunt de parròquies quan les rendes d'aquestes no eren prou importants. Els arrendataris pagaven un preu amb diners pactat prèviament, tot i que a vegades el satisfien també amb espècies i/o altres béns. A canvi, es quedaven amb tot el que s'ingressava en concepte de *censos* i amb la meitat dels *foriscapis*.

9 Se'ls anomena indistintament *renders*, *emptoribus*, *arrendadors* o *compradors*.

10 L'Almoïna feia una crida pública, en què anunciava públicament totes les rendes i els censos de l'Almoïna que podien ser arrendats per diferents llocs del domini (per exemple: Arxiu Històric de Girona, Hospici, 62, 1483-1484).

Així doncs, l'Almoina renunciava a la recollida directa dels censos i pagaments del seu domini, però continuava vigilant la gestió i els canvis de les seves propietats, tant de terres o masos com de persones. I, a més, aconseguia uns bons aliats per tal de controlar i vigilar si calia exigir algun pagament no previst. De fet, obtenia un ajut fonamental en la gestió i el control del domini perquè aquests arrendataris estarien tan interessats com ella a cobrar qualsevol ingrés no previst i que, per altra banda, millorava el negoci. Els arrendataris solien ser habitants de Girona o clergues que normalment vivien a la mateixa parròquia o en un poble proper. Però, a mesura que avancen els anys, també hi ha pagesos, membres de la mateixa comunitat o d'una de veïna de la qual arrenden els censos i que actuen tant individualment com en grup, amb la qual cosa el seu coneixement dels possibles lluïsmes a cobrar i de totes les vicissituds que els envoltaven augmentava, i molt.

Els foriscapis

Segons els pabordes de l'Almoina, els *foriscapis* són tots els pagaments extraordinaris que rebia la institució, és a dir, tot allò que no era un pagament fix i anual i era reconegut als capbreus. Els *foriscapis* també s'inscrivien als llibres de comptes a mesura que s'anaven cobrant. Si en algun llibre anterior n'havia quedat per pagar una part d'algun, també s'escrivia en l'apartat dels *foriscapis* tot recordant, normalment, la causa del deute i el llibre on estava consignat.

Dins l'accepció de *foriscapis* destaquen, pel seu nombre, els pagaments que rebia l'Almoina per les possessions que tenia establertes. Bàsicament, el lluïsmes de les vendes o els traspassos del domini directe de terres i altres béns immobles. Per aquests lluïsmes solia cobrar una tercera part del preu total de la venda. Majoritàriament, es tractava de vendes de terres, boscos, vinyes, erms i horts, però també hi figuren lluïsmes per la venda de cases o colomars i, a vegades, fins i tot, animals, copes d'oli, teules, arbres, oliveres, censos i un llarg etcètera. A més, també es cobraven lluïsmes o *terços* pels canvis i les donacions de les terres o possessions fets entre pagesos. Naturalment, en

aquestes pàgines també s'hi consignen els pagaments de les entrades de nous establiments emfitèutics tant de masos com de peces de terra i altres possessions, així com les sortides de mas. Els pabordes també solien consignar entre els *foriscapis* les reduccions de censos o de tasques.

Per altra banda, l'Almoïna també cobrava pagaments originats per la servitud dels seus homes i dones propis, solius i adscrits a alguns dels seus masos o les seves terres, els anomenats *mals usos* que pagaven els remences catalans.¹¹ Els llibres permeten conèixer tant el nombre de vegades que s'aplicaven aquestes exigències servils (la remença, la firma d'espòli forçada, la intèstia i l'eixòrquia), com el preu que se'n pagava i els diners que n'obtenia la institució, i durant tot el període en què es van cobrar. Gràcies a aquesta mena de pagaments podem endinsar-nos, a més, en les relacions familiars dels pagesos. Directament provocats per la servitud, en aquestes pàgines hi constaven, a vegades, els pagaments anuals en concepte de reconeixement de domini dels remences que vivien fora del mas i de la parròquia d'origen.

Finalment, i en els apartats dels *foriscapis*, hi ha també altres anotacions que no sempre implicaven un pagament immediat, però que, tard o d'hora, el podien implicar. En general, aporten una informació molt valuosa per a conèixer la gestió, el dia a dia i les vicissituds del patrimoni rural de l'Almoïna. Es tracta, per exemple, de definicions i renunciències d'alguns masos i d'algunes terres; també hi ha anotacions sobre masos deshabitats i sobre canvis de mas, o es deixa constància dels reconeixements de domini i homenatges que prestaven els remences a la institució, entre d'altres.

Altres

Al bloc dels ingressos també s'hi escrivien els diners que s'havien obtingut gràcies a les vendes dels productes que eren rebuts com a censos: cereals, raïm, vi, gallines, formatges, capons, oli, etc. Com que l'Almoïna només repartia pa entre

11 Al seu estudi hi vaig dedicar el gruix principal de la meua tesi doctoral (Lluch, 2003).

els pobres, es podia vendre les espècies no susceptibles de ser transformades en pa. Tanmateix, també venia gra, blat i forment sobretot, cereals que sembla que no eren tan utilitzats per a l'elaboració del pa dels pobres. Curiosament, en algunes ocasions hi ha apartats destinats a la venda de productes que no eren esmentats als capbreus, com ara llegums o lli, que de ben segur es rebien com a pagaments de censos.

A molts dels llibres de comptes i, concretament, als darrers folis del bloc dels ingressos, apareixen consignades entrades de productes en forma d'espècie, sense especificar, malauradament, ni d'on provenen ni per què ni qui els paga ni quan ni per què no s'inscrivien en la parròquia corresponent.

LES DESPESES

Després del bloc dels ingressos apareix el de les despeses, o bé a partir de la meitat del llibre després d'uns fulls en blanc—o bé al final, començant pel darrere i al revés. Aquest bloc també va encapçalat per una anotació del paborde. Les despeses que figuren en aquest bloc són tant les realitzades per la tasca assistencial de la institució com les originades per la gestió del seu patrimoni. De la mateixa manera que els ingressos, les despeses estan dividides per matèries i segueixen l'ordre cronològic. Cada manual reservava unes pàgines per a cada apartat i, si en un any determinat no es generava cap despesa, aquestes quedaven en blanc.

Si bé les despeses no segueixen sempre el mateix ordre, normalment en primer lloc es consignen els pagaments fets per l'Almoina al bisbe de Girona, als convents, a les esglésies i a altres persones a qui es pagaven quantitats anuals per diversos motius. Val a dir que la quantitat d'aquestes partides, així com el nombre de persones o institucions que les rebien, van augmentant a mesura que avancen els anys.

Per tal d'acomplir amb la seva tasca assistencial fundacional, l'Almoina solia comprar cereals per confeccionar el pa que havia de repartir entre els pobres. Això succeïa perquè les rendes del

seu patrimoni no sempre responien a les necessitats de la seva finalitat caritativa o perquè havia interessat més vendre una part del cereal rebut dels censos i comprar-ne de més barat i de menys qualitat. De fet, a la majoria de llibres de comptes es troba un llistat de les compres de cereal efectuades pel paborde i, per exemple, l'any 1332-1333 es van gastar poc més de 5.850 s. El paborde solia vendre, sobretot, el forment que obtenia dels seus dominis i comprava ordi, cereal sempre més barat i més utilitzat en l'elaboració del pa. L'ordi representa la major part de les compres realitzades i això és tan cert que alguns anys no es registra la compra de ni una sola mitgera de blat o de forment.

Hi ha altres despeses relacionades amb la confecció del pa. Tot i que, pel que sembla, el paborde preferia i solia rebre el cereal dels censos ja molt, sovint no era així. Llavors, una vegada el gra havia arribat a mans de l'Almoïna, bé a la casa de Girona, bé als seus diferents graners repartits pel domini, calia garbellar-lo i moldre'l. Naturalment, els pagaments d'aquests feines també queden consignats als manuals i són una activitat prou important com per tenir un apartat específic en molts llibres. Per altra part, hi ha una sèrie de pagaments pel transport del cereal provinent dels censos o de les compres. També es comprava llenya per tal de coure el pa i es pagaven sous a persones per feines relacionades amb l'elaboració i distribució del pa dels pobres.

Lògicament, es compraven altres productes alimentaris tant per a l'alimentació del paborde com per a la dels altres membres i treballadors de l'Almoïna. Aquestes compres estan consignades a l'apartat intitulat *despeses ordinàries*. Val a dir, però, que no sempre es pot saber amb seguretat quins són els productes ni les quantitats comprades. Tot i això, alguns d'aquests productes, com l'ordi, el vi, els draps de lli i la llenya, figuren en uns apartats separats i exclusius. Tanmateix, altres compres de productes es comptabilitzen amb les despeses comunes i extraordinàries de la institució; hi apareix una gran varietat de productes, com ara mel, alls, cebes, nous, panses, peix, pomes, arròs, etc. Molts anys, el paborde també comprava un porc per engreixar. Sovint, a més a més, especificava que determinats productes s'havien de comprar perquè algú de la família estava malalt. D'aquesta manera queda prou reflectida la vida quotidiana del paborde i

dels treballadors fixos de l'Almoïna: què mengen, què compren, quan, on, i, a vegades, per què.

Naturalment, de despeses necessàries de la institució, n'hi ha tota una altra sèrie on figuren, per exemple, compres de sabates i de vestits, compres de paper per a confeccionar els manuals, els pagaments a treballadors per tal d'arreglar cases o béns de l'Almoïna, compres de grillons i armes, pagaments a persones que acompanyen el paborde en les seves visites al domini, medicines, ampolles, plats i coberts i un llarg etcètera. Tanmateix, no sempre apareixen a tots els llibres, de manera que es fa difícil realitzar estudis seriatos sobre aquestes qüestions.

A partir de mitjan segle **XIV**, un apartat específic s'ocupa de consignar el salari que reben les minyones de l'Almoïna. Aquestes solen ser filles dels pagesos propis de la senyoria o bé noies de zones properes que treballen a la institució per un temps variable —normalment un o dos anys—, a canvi d'un sou prèviament establert. Hi sol constar el lloc d'origen de la noia, el temps que hi ha treballat i el salari final. Entre els pergamins de la mateixa Almoïna es conserven les èpoques d'aquests pagaments.

No cal dir que l'Almoïna recorria sovint a notaris, que escrivien els documents que afectaven la institució, i que els seus pagaments també consten pràcticament a cada manual en un apartat específic dels llibres de comptes. Així mateix, en un altre apartat, es deixava constància de tot el que gastava la institució per les causes i judicis en els quals l'Almoïna estava implicada i el que cobraven els advocats que hi treballaven. És un apartat molt ric en informació, tot i que, lògicament, no apareix a tots els manuals. Els plets o judicis eren per motius molt variats: per abandonaments de masos i reclamacions d'homenatges, per determinar la propietat del domini directe amb alguna altra senyoria, per impagaments de censos, etc.

Cada any, i per diverses causes, el paborde o algú en nom seu, visitava part del seu domini. Les despeses provocades per aquestes visites tenien un apartat específic (*Per anar defora*) en el qual s'anotava la data, el lloc on anava, el motiu pel qual hi anava, els dies que s'hi estava o quant trigava a anar-hi, si anava i tornava en un mateix dia, segons les distàncies o la feina, si hi anava sol o acompanyat, amb mul o sense, i quant li costava tot plegat. Les

raons per les quals el paborde es desplaçava eren diverses, però l'objectiu generalment era controlar, per exemple, si un canvi de terres era real i equitatiu, intentar vendre les rendes, posar pau entre veïns, recol·lectar censos, comprovar l'estat de les cases i propietats de l'Almoïna i un llarg i variat etcètera.

No cal dir que la institució també gastava diners en les obres que havia de fer en algunes de les seves propietats, obres de millora o per arreglar els molins, els graners, les cases i, fins i tot, per tal de reedificar alguns pocs masos que havien caigut en benevís i que es volien tornar a establir de nou. Altra vegada, però, són apartats que no apareixen a tots els manuals de comptes, tot i que es fa difícil pensar que alguns anys no s'hagués de gastar res en obres o reparacions.

Finalment, des de mitjan segle **xiv** i al final de molts llibres sol haver-hi un llistat dels pans repartits durant l'any corresponent. S'hi sol especificar dia a dia el nombre de pans repartits, encara que no queda clar si cada pobre rebia un pa o cada pa es repartia entre quatre pobres. No hem d'oblidar que l'Almoïna del Pa havia estat fundada amb l'objectiu de repartir pa diàriament entre els pobres de la ciutat. Per tant, tota la seva activitat —teòricament— hauria de girar entorn de la seva tasca caritativa i assistencial, tot i que, a la pràctica, no sembla que sempre es complís la teoria.

PER ACABAR

Per tot el que s'ha dit fins ara, l'estudi¹² d'aquests manuals de comptes dels paborde de l'Almoïna de Girona es pot emprendre des de diversos camps, com poden ser els de la història de l'alimentació, de la història agrària, la urbana, l'econòmica, la social, la dels pobres i marginats, etc. A més a més, i pel fet de constituir una llarga font seriada, permeten fer un estudi a través dels segles, és a dir, des de l'època medieval fins al segle **xviii**. I

12 A banda de les meves pròpies recerques, aquests llibres de comptes han estat utilitzats per Guilleré (1993; 1994), en els seus treballs sobre la ciutat de Girona medieval, Pere Gifre (1994), sobre l'època moderna, i Marcó (2009), sobre la Vall d'Amer en els temps medievals.

tot plegat en una àmplia zona geogràfica, tota l'anomenada regió de Girona.

Ara bé, cal dir que és una font que també presenta problemes. Per exemple, a la majoria de manuals hi ha una varietat de preus i de mesures de capacitat tan gran per a cada producte que es fa difícil arribar a establir el preu de les coses, sobretot si no s'especifica la data del pagament. Sens dubte, el contingut d'aquests llibres de comptes és molt complex, tant que és difícil poder gestionar les dades que proporcionen a nivell quantitatiu, de manera que, si més no per ara, es fa difícil fer una sèrie de preus homogenis. Això no obstant, la gran riquesa qualitativa de les dades que aporten permet estudiar amb precisió la gestió i el funcionament intern d'una senyoria feudal.

Qualsevol variació en el domini podia reportar ingressos o despeses —a curt, mitjà o llarg termini— i, per això els pabordes les havien de conèixer i n'havien de deixar constància escrita, i per aquest motiu totes són consignades en aquests llibres de comptes. Eren uns llibres, doncs, ideals per tal de controlar millor tot el que passava —o deixava de passar— a la senyoria de l'Almoina. I això perquè permetien als pabordes visualitzar dades de diferent naturalesa en un únic document. Darrere seu hi ha tot un treball de localització i tractament d'informació amb la finalitat última de controlar les terres, els béns i les persones que configuren el patrimoni de la institució arreu.

Aparentment, tot i que haig de reconèixer que fins ara he treballat molt poc el bloc de les despeses, sembla que el bloc dels ingressos està fet amb més interès i precisió que el de les despeses. Cal assenyalar, a més, que hi ha manuals amb molt poques despeses consignades, mentre que no succeeix el mateix amb els ingressos. Potser tenien més interès a deixar clara constància del que havien rebut, però no els calia o no els semblava prou important fer el mateix amb el que havien gastat, potser tenien esborranys o, senzillament, no ho passaven a net... La quantitat i la qualitat de la informació de les despeses no és gaire homogènia, de manera que es fa difícil sistematitzar les dades.

La realitat és que s'observen clares diferències entre llibres i entre pabordes. Per exemple, els primers llibres consignen amb

molta exactitud tot el que tenia a veure amb la confecció del pa, compres de llenya, pagaments al forn, etc., mentre que a mitjan segle **xiv** desapareixen pràcticament del tot i alguns d'aquests pagaments s'inclouen entre les despeses comunes, en un apartat molt heterogeni. En alguns llibres, hi manquen apartats de despeses, en teoria fonamentals, com ara els sous que cobraven els treballadors, mentre que sí que hi consten les despeses per plets i instruments.

Un dels apartats més rics i estables és el de les visites al domini, sobretot al llarg del segle **xv**, potser una prova més que el que de veritat interessava amb aquests llibres era portar la gestió (i recaptació) de la senyoria i no tant les seves despeses i la finalitat per a la qual havia estat fundada. Repeteixo, a molts llibres, hi manca la llista dels pans repartits. Cal pensar que aquest hauria de ser un dels apartats que amb més cura haurien de revisar els controladors dels comptes de la institució, el sagristà major i el segon i el tresorer de la Catedral.

Personalment, em sobta que els pabordes tinguessin tan poca cura a consignar per escrit el que costava i implicava acomplir la missió fundacional de la institució. En aquest sentit, més sorprenents encara em semblen algunes de les notícies consignades en els manuals de la dècada de 1340. En diversos anys es consigna el repartiment de diners entre els pobres perquè *panis non sufficiebat*; en algun cas, fins i tot, més de 100 sous el dia de Pasqua. Com pot ser que durant una sèrie d'anys l'Almoina fes curt de pa? No tenia l'experiència d'anys anteriors? No es va calcular quants pans s'havien repartit? O van ser també aquestes les irregularitats a les quals es referia el bisbe de Girona quan va ordenar la reforma de la institució?

L'explotació d'aquests llibres de comptabilitat medievals és lluny d'estar acabada. La seva riquesa permet molts altres estudis, com ara la composició i els ingressos provinents del patrimoni urbà, el contrast dels ingressos amb les despeses, la valoració de l'evolució de la renda de la terra en més d'una parròquia (Lluch Bramon, 2010), el mercat de la terra, els salaris de les minyones i d'altres treballadors, el cost i la confecció del pa, i un llarguíssim etcètera.

Al meu entendre, aquests manuals de comptes dels pabordes de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona poden ser considerats prou representatius del que succeïa en altres senyories rurals medievals de la Catalunya Vella, tant laïques com eclesiàstiques. A manca de molts altres exemples d'aquesta mena de comptabilitats medievals i, menys encara, de manera seriada, no sembla massa agosarat extrapolar-ne la informació a senyories similars en extensió territorial, nombre de propietats i potestats, així com posseïdores de terres i persones de condició servil. Algunes de les informacions que contenen, a més, com ara els preus d'alguns productes alimentaris o el que cobraven notaris i advocats per la feina que feien per a la institució, també poden ser molt indicatius dels preus i salaris pagats i rebuts a la ciutat de Girona (Guilleré, 1993-94) i a la seva contornada al llarg dels segles **xiv** i **xv**.

I ja per acabar, tot i que aquests llibres de comptes de l'Almoïna gironina són un excel·lent exemple d'una comptabilitat senyorial, també permeten entrellucar la realitat pagesa tot i que, sovint, sigui per la via indirecta. En aquests llibres, per exemple, queda ben clar quin cost econòmic real tenia la remença i els mals usos sobre els remences catalans; la renda de la terra que pagaven els pagesos i la seva evolució; com funcionava l'arrendament de la renda i com alguns pagesos aprofitaven aquesta mena de negoci per tal de diversificar els seus ingressos; com alguns masos van anar ampliant les terres que posseïen, mentre d'altres les anaven reduint; també aporten notícies sobre diverses estratègies d'enriquiment, sobre els dots rebuts pels pagesos que entraven al domini, el seu lloc i la senyoria d'origen, etc. En definitiva, en aquesta comptabilitat exclusivament senyorial, doncs, queda constància escrita del que pagaven, quan, quant, per què i com els pagesos a aquesta senyoria feudal gironina.

L'ALMOINA DE LA SEU DE BARCELONA: GÈNESI I FORMACIÓ D'UN SISTEMA INTEGRAT DE COMPTABILITAT (1283-1419)¹

PERE BENITO I MONCLÚS
Universitat de Lleida

INTRODUCCIÓ

És un fet ben conegut que a l'Occident cristià els hospitals i les institucions de caritat i beneficència foren pioners en el desenvolupament de sistemes de comptabilitat com a mecanisme de control de la despesa i com a garantia de viabilitat econòmica. L'adopció de pràctiques comptables obeïa, fonamentalment, a la necessitat dels rectors i patrons de supervisar la gestió d'unes institucions autònomes que, en el seu dia a dia, escapava al seu control directe. Més enllà de la funció social que acomplien en el medi urbà, les institucions de caritat i assistència a pobres i malalts tenien un patrimoni i uns ingressos propis, diferenciats de la institució de la qual depenien, que calia gestionar i rendibilitzar adequadament, i generaven una despesa important que calia mantenir sota control i que, idealment, no podia superar els ingressos. De manera general, el control comptable de la gestió econòmica d'hospitals i almoines perseguia tres

1 Aquest article s'inscriu dins del projecte de recerca fonamental no orientada *Mercados alimenticios en la Edad Media: actores, mecanismos y dinámicas*, reconegut i finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat (HAR2012-31802).

grans objectius: evitar la malversació de béns i rendes per part dels gestors de les institucions, optimitzar el rendiment del patrimoni de la institució i mantenir sota control la despesa corrent.

Catalunya, que des de la segona meitat del segle **xii** conegué el desenvolupament regular de pràctiques comptables en el marc de l'administració reial (Bisson, 1984: I, 86-116; Salrach, 1992: 89-92; Sanmartí, 1978) i de la gestió de les cases templeres (Bisson, 1976: 87-102, 446-449) i dels grans monestirs benedictins (Benito Monclús, 2003: 594-595), no podia ésser una excepció en l'àmbit que ens ocupa, i des de finals del segle **xiii** les principals almoines catedralícies i monàstiques i els hospitals (Bertran, 1979: 89-124; Guilleré, 1981-1982: 2, 313-345)² generaren, per prescripció dels seus patrons, llibres i sèries comptables —sovint no conservades o conservades fragmentàriament— on s'enregistrava el dia a dia de la seva gestió econòmica.

L'Almoina de la seu de Barcelona, la principal institució de beneficència de la ciutat fins a principis del segle **xv** pel que fa al nombre de pobres nodrits,³ i la més important de les almoines catedralícies catalanes a la baixa edat mitjana (Baucells, 1997: 193-196), ens n'ofereix un dels exemples més antics, complexos i millor conservats. Gràcies al zel demostrat pels canonges arxivers de la catedral al llarg de segles, la secció de la Pia Almoina de l'arxiu capitular de Barcelona conserva avui dia, no només els llibres de comptes de l'administració general o majordomia de l'Almoina de manera quasi ininterrompuda

2 Pel que fa a la sèrie de comptabilitats de l'Almoina del Pa de la seu de Girona, iniciada l'any 1331, vegeu Lluch Bramon (2005: 25-30), i la contribució d'aquesta autora en aquest volum.

3 Sobre els orígens i els primers segles d'història de l'Almoina de Barcelona, vegeu Baucells (1973: 73-135; i 1980: I, 17-75). Sobre el paper i la importància de l'Almoina de la catedral, a la Barcelona del segle **xv**, enfront de l'Hospital de la Santa Creu, fundat el 1401, vegeu Serrahima (en premsa a). Pel que fa a l'origen i l'evolució del patrimoni de l'Almoina barcelonina fins al 1350, vegeu López Pizcueta (1998; 1997a: 427-450; i 1997b: 153-181).

des de 1283 fins a 1683,⁴ sinó també, des del quart decenni del segle **XIV**, quaderns de comptabilitat dels procuradors d'alguns dels territoris que més contribuïen a les arque de la institució de beneficència (Sitges, Vilafranca del Penedès, la Mogoda, etc.) (Franklin-Lyons, 2009: 183-184, 190-197).

Llibres de majordomia, manuals i plecs dels procuradors locals presenten característiques i formats diferenciats, però s'integren dins d'un únic sistema de comptabilitat concebut per a servir a la supervisió piramidal de la gestió econòmica de la institució. El sistema s'estructura en dos nivells de comptabilitats perfectament articulats: un registre central on els administradors o procuradors generals anoten de manera sumària els ingressos i les despeses de la institució, i un conjunt de comptabilitats perifèriques, de caràcter senyorial, on els procuradors i batlles locals anoten de manera detallada els ingressos i les despeses de les seves procuradories i batllies. El primer serveix per a auditar la tasca dels gestors de la institució i el segon, per a supervisar la gestió dels procuradors i batlles locals al front de les seves respectives administracions. Aquesta és, probablement, una de les originalitats del conjunt de la documentació comptable de l'Almoina de Barcelona.

ELS LLIBRES DE COMPTES DE L'ADMINISTRACIÓ GENERAL O MAJORDOMIA DE L'ALMOINA DE BARCELONA

L'origen de la sèrie de comptes de l'administració general o majordomia de l'Almoina té una data coneguda: el capítol de canonges celebrat a la catedral de Barcelona el 10 de desembre de 1275 sota la presidència del bisbe Arnau de Gurb. En aquesta reunió, considerada el veritable acte fundacional de l'Almoina de la seu de Barcelona, el bisbe i el capítol acordaren que d'aleshores en endavant dos canonges residents s'encarreguessin de regir,

4 Classificats en dues subsèries: Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Sortides, A.-Administració general, Format major; i Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Sortides, Majordomia (1343-1683) (Fàbrega i Baucells, 1969: 25; Fàbrega i Baucells, 2005).

defensar i administrar l'Almoina i els seus béns, així com de donar de menjar als pobres instituïts un cop al dia en el refectori canonic, durant un període de dos anys a comptar des de la festa de Santa Creu (3 de maig de 1275). En acabar el període de llur administració, els procuradors haurien de retre comptes de la seva gestió a dos canonges nomenats expressament pel bisbe i pel capítol i, en cas de produir-se superàvit, lliurar el romanent als administradors entrants que exercirien el seu càrrec durant els dos anys següents. Per a tal fi, s'establia que els procuradors portessin un registre comptable de les entrades i sortides de l'Almoina (Baucells, 1973: 104, 115-117).

Els acords de 1275 no deixen lloc a dubte de la voluntat del bisbe i del Capítol de la seu de mantenir sota control la gestió econòmica de l'Almoina mitjançant la implantació d'un sistema regular d'auditories comptables. El mateix capítol fixava el salari anual dels dos procuradors en 600 sous barcelonins i, per a incentivar-los a portar un control estricte de les transaccions dels béns patrimonials de la institució, se'ls assignava com a complement una retribució indirecta d'una vintena part dels llüïsmes.

Amb la fundació de l'Almoina de Barcelona com a institució de beneficència, sorgida de la unificació en una sola administració de les diverses almoines o porcions alimentàries per a pobres que havien estat fundades al llarg dels segles **XII** i **XIII** (Baucells, 1973: 73-135 i 1980: I, 17-75; López Pizcueta, 1998: 27-75), i la institucionalització de la figura del procurador, administrador general o majordom, naixia una de les sèries de comptabilitat més riques, extenses i complexes del patrimoni arxivístic català.

La sèrie de llibres de comptes de l'administració general o majordomia s'inicia pròpiament el 1283.⁵ Fins al 1316, en un mateix volum, hi consten les rebudes i les despeses de cada bienni de la procuració. Entre 1317 i 1330 es confegeixen dos llibres de durada biennal, un per a les rebudes i un altre per a les despeses. Entre 1331 i 1336, la separació dels registres

5 El primer llibre de comptes conservat va ser editat i estudiat per Maria Echániz (1988: 173-261) en un article en què subratllava l'interès d'aquestes fonts per als estudis d'història de l'alimentació.

d'entrades i de sortides es manté, però algunes rebudes i algunes despeses s'anoten de manera detallada per separat en dos registres anuals⁶ i de manera resumida en els llibres mestres, que sovint remetent als *manuals* de per menut. A partir de 1339 es torna a utilitzar un sol llibre major per a les rebudes i les despeses⁷ però es mantenen els llibres de per menut per a determinats ingressos.

Els registres comptables assoleixen la seva forma definitiva durant l'etapa dels majordoms Nicolau Cabot (1341-1343) i Bonanat Rossell (1343-1345) amb llibres mestres d'entrades i de sortides per a cada any del bienni de la procuració.

Aquest sistema es manté, amb algunes llacunes, fins al 1403, moment en què es tornen a produir canvis en l'enregistrament i l'ordenació de la informació comptable. A partir d'aquest any es produeixen dos llibres per a cada bienni de la procuració: un llibre mestre amb el resum de les entrades i sortides per al conjunt de l'exercici biennal, i un altre amb el detall de les rebudes i dates per mesos.⁸

Des d'un bon començament, els llibres mestres es presenten, per tant, com a comptabilitats bipartides: per una banda, s'enregistren les rebudes i, per l'altra, les dates o despeses.⁹ La informació de les rebudes s'organitza en diferents títols o rúbriques segons un doble criteri: el tipus d'ingrés i la

6 Alguns d'aquests llibres de comptes per menut, anomenats *manuals*, apareixen classificats dins la sèrie Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 1.-Entrades, A.-Censos i censals, Albarans (1325-1447), i d'altres dins la sèrie Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 2.-Sortides, A. Administració General (Fàbrega i Baucells, 2005: 31-37 i 90-101).

7 Classificats dins la sèrie Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 2.-Sortides, A. Administració general (fins a 1347) i Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 2.-Sortides, C. Majordomia (a partir de 1347) (Fàbrega i Baucells, 2005: 90-101 i 138-184).

8 Pel que fa a l'evolució dels registres comptables de la Pia Almoina d'aquesta època, vegeu Ortí (1992: 382-383), Franklin-Lyons (2009: 182) i Serrahima (en premsa a).

9 Que cal no confondre amb la comptabilitat *a partida doble*. Sobre els orígens d'aquest sistema de comptabilitat, vegeu Roover (1937: 270-272), Fol (1991: 76) i, pel que fa a Catalunya, Passola (1996: 5-10).

procedència geogràfica de les rendes que els procuradors i batlles locals trametien al majordom de l'Almoïna.

Observem que determinats tipus d'entrades o rendes, entre les quals es troben les més lucratives (les pensions dels censals percebudes per les misses i aniversaris instituïdes pels fidels, les lleudes de Mediona, els delmes, etc.) o aquelles en les quals els procuradors de l'Almoïna tenen participació, mereixen rúbriques específiques (quadre 1). Aquest és el cas dels lluïsmes, remesos al final de les rebudes en un capítol a part, dins del qual es llisten amb detall totes i cadascuna de les transaccions i de les quantitats ingressades, amb independència de la seva procedència geogràfica.¹⁰

Pel que fa als epígrafs locals, s'enregistren entrades per a la ciutat i el territori de Barcelona i altres ciutats, viles, llocs i territoris on l'Almoïna de Barcelona tenia drets i possessions. A mesura que el patrimoni de l'Almoïna es va engrandint amb la incorporació de nous territoris al llarg del segle **xiv**,¹¹ la procedència geogràfica de les rendes es diversifica. Els indrets que reporten més ingressos a la institució són aquells on l'Almoïna mantindrà la seva presència permanent a través de la figura del procurador: Sitges, Vilobí, Vilafranca del Penedès, la Mogoda i Santa Coloma de Gramanet. Aquests territoris constituïran una indispensable font de proveïment per a l'Almoïna, a la qual contribuiran amb l'enviament de grans quantitats de blat, vi i altres vitualles (Serrahima, en premsa a).

10 Sobre l'estructura dels ingressos de l'Almoïna, vegeu Serrahima (en premsa b).

11 Sobre l'engrandiment del patrimoni de l'Almoïna de Barcelona durant la primera meitat del segle **xiv**, vegeu López Pizcueta (1998).

Quadre 1. Llibre de comptes de la majordomia de l'Almoina de Barcelona, any 1346-1347: títols de rebudes i dates

Rebudes	Dates
I. Canongies	I. Compra de forment amb despesa de port i de porgar
II. Aniversaris	II. Despeses de moldre el forment i de coure el pa
III. Dels beneficiats que instituïren pobres	III. Compra de vi amb despesa de port
IV. Vi lliurat a pobres, segó, llenya i cuina	IV. Despesa de carn i peix
V. Forment del mesuratge reial de la quartera	V. Salsa, cols i altres hortalisses
VI. Lleudes de Mediona	VI. Oli, carn salada, sagí, faves i sal
VII. 266 s. que es prenen sobre 6 cavalleries, els titulars de les quals prenen les tres parts de les lleudes de Mediona	VII. Llenya
VIII. Delme de les lleudes anomenades <i>del reial</i> i delme dels franquers	VIII. Messions extraordinàries: celler, cuina i obres
IX. Cens de la ciutat de Barcelona en diners	IX. Diners donats per porcions a pobres diners
X. Territori de Barcelona	X. Diners donats a beneficiats de la seu i de fora
XI. Sant Feliu	XI. Aniversaris, pitances, llànties i ordinació d'en Bn. sa Font
XII. Torre Balldovina	XII. Diners censals que l'Almoina satisfà a pabordes i altres persones
XIII. Santa Coloma, Badalona, Alella i delme de Torrelles	XIII. Salari de procuradors i advocats, de batlles, escrivà i missatgers
XIV. Teià	XIV. Messions fetes per anar fora la ciutat
XV. Premià	XV. Messions de plets
XVI. Llanerers	XVI. Diners pagats per violaris
XVII. Santa Perpètua, Santiga, Mollet, Lliçà d'Amunt, Lliçà de Vall, Palau Solità	
XVIII. Granollers, Palou, Ronçana i Caldes	
XIX. Palautordera	
XX. Vilafranca	
XXI. CLXXX s. del mercat de Vilafranca	
XXII. Vilobí	
XXIII. Rendes de Fortesa	
XXIV. Mas de la Serra de Vila-rodona	
XXV. Sitges	
XXVI. Gravalosa	
XVII. València	
XVIII. Mallorca	
XXIX. Luïsmes i foriscapis	

Font: ACB-PA, B. Administració, 2. Sortides, A. Administració general, sèrie II

El registre de les dates comprèn totes les compres de vitalles que l'Almoina feia anualment per a nodrir els seus pobres, tant de les porcions ordinàries com de les extraordinàries.¹² El pa, el vi i la carn representen el gruix de la despesa alimentària, que inclou també regularment compres de faves, cols, oli i espècies per a salses, entre d'altres vitalles.

Les dates inclouen també distribucions canòniques i de prebendes, distribucions per a la celebració d'aniversaris als clergues beneficiats d'altar, pagaments de salaris als oficials de l'Almoina i als advocats, batlles, escrivans i missatgers, i despeses motivades per plets, obres, deutes i compres de productes d'ús quotidià (López Pizcueta, 1995; Franklin-Lyons, 2009: 183; Serrahima, en premsa b).

L'excepcionalitat de les comptabilitats de l'Almoina de Barcelona no rau, però, només en la sèrie de llibres de l'administració general o majordomia i la informació que ens proporcionen, sinó en el fet que s'hagin conservat també, de manera fragmentària, aïllada o serial, plec o llibres de comptes de per menut de les anomenades administracions foranes, és a dir, dels dominis rurals en els quals la institució mantenia una presència permanent a través d'un procurador.

ELS LLIBRES DE COMPTES DEL PROCURADOR DE SITGES: UNA SÈRIE EMBLEMÀTICA DE LES ADMINISTRACIONS FORANES DE L'ALMOINA DE BARCELONA

La majoria de llibres, plecs i manuals de comptes dels dominis de l'Almoina de Barcelona es localitzen dins la subsèrie ACB-PA, B.-Administració, 3. Administracions foranes, una de les més desconegudes de l'arxiu de la institució, que comprèn també, sovint de manera indiscriminada, manuals notariaus, capbreus, llevadors, llibres de deutes, llibres de cort, processos i paperassa administrativa diversa classificada segons el criteri geogràfic.

12 El nombre de porcions ordinàries s'incrementà espectacularment a partir de la fundació de l'Almoina el 1275 fins a assolir un màxim d'entre 280 i 320 a principis del segle *xv*. Cf. Baucells (1973: 102-103).

A manca d'un examen més acurat de la documentació d'aquesta subsèrie, podem donar compte de l'existència de plecs o llibres de comptes per a Sant Cugat Sescarrigues (1337),¹³ Sitges (1344, 1353-1366, 1368, 1371-1373, 1375-1378, 1386-1394, 1396-1411, 1419, 1479-1497),¹⁴ Vilafranca del Penedès (1386-1387),¹⁵ la casa de la Mogoda (1365-1366, 1377, 1382-1383, 1390-1391, 1390-1391, 1392-1393, 1401-1407 i 1417-1418)¹⁶ i el castell de Sant Martí Sarroca (1387, 1388, 1400 i 1401).¹⁷

Dins del conjunt de comptabilitats locals de l'Almoina de Barcelona, la sèrie de Sitges és sense cap mena de dubte la més extensa i millor conservada. És també la més antiga i, probablement, la que serví de model o referent a les administracions foranes dels territoris que posteriorment s'incorporaren al patrimoni de l'Almoina.

L'inici de la sèrie coincideix amb el moment en què l'Almoina comprà al rei Pere el Cerimoniós el mer i mixt imperi i la plena jurisdicció del castell de Sitges (20 de juny de 1353).¹⁸ L'existència d'un quadern aïllat de l'any 1344 suggereix, tanmateix, una pràctica anterior que remunta al moment en què l'Almoina es

13 Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, d. Vilafranca del Penedès, Llevadors de comptes de la Pia Almoina a Vilafranca del Penedès, Capsa major 2. Es tracta d'una memòria del censal del diner percebut per l'església de Sant Cugat Sescarrigues l'any 1337. En el mateix plec, hi figura una memòria del censal de l'ordi de l'any 1339.

14 Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, c. Sitges, comptes.

15 Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, d. Vilafranca del Penedès, Llevadors de comptes de la PA a Vilafranca del Penedès, Capsa major 2, comptes de l'any 1386-1387.

16 Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, h. Mogoda, Notaria i escrivania, comptes dels anys 1365-1366, 1377, 1382-1383 (castell de Cabanyes i casa de Mogoda), 1390-1391 (rebudes i despeses), 1390-1391 (despeses), 1392-1393, 1401-1407 (despeses), 1417-1418 (rebudes).

17 Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, 3. Comptes del castell de Sant Martí Sarroca, 1387 (quèstia del senyor del castell de Sant Martí Sarroca), 1388 (*idem*), 1400 (*idem*), 1401 (rendes del castell).

18 Arxiu de la Catedral de Barcelona, perg. 4-70-364; Baucells (1990: 129, doc. 340).

féu amb el domini efectiu de Sitges (novembre de 1342),¹⁹ posant punt i final a un llarg procés iniciat el 1326 amb el testament de Bernat de Fonollar, que l'havia enfrontat amb els bisbes i els canonges de la seu de Barcelona.²⁰ Fou aleshores, amb tota probabilitat, quan els majordoms de l'Almoïna designaren un procurador resident de manera permanent al castell de Sitges, encarregat de gestionar els béns i les rendes de la institució i obligat a portar un registre comptable detallat de les rebudes i dates de la castlania similar als manuals de per menut de la majordomia. Els comptes del procurador local tindrien una durada anual i, per tal d'assegurar-ne la integració amb la comptabilitat de la majordomia, cada exercici s'estendria des del 3 de maig (festa de Santa Creu de maig) o, alternativament, l'1 de maig, fins al 2 de maig o el 30 d'abril de l'any següent.²¹

L'origen de la sèrie de comptes de Sitges sembla, doncs, una conseqüència directa de la introducció de la figura del procurador local, el qual, igual que el majordom o procurador general de l'Almoïna, havia de portar un registre comptable de les entrades i sortides de la seva procuració.²² A diferència, però,

-
- 19 Arxiu de la Catedral de Barcelona, perg. 4-70-33, 4-70-357; Baucells (1990: 124-126, docs. 326 i 327).
- 20 Sobre les vicissituds del domini de Sitges entre el testament de Bernat de Fonollar (1326) i la compra dels drets jurisdiccionals a Pere el Cerimoniós el 20 de juny de 1353, vegeu Baucells (1990: 14-17; 1985: 26-27).
- 21 La data d'inici dels exercicis comptables, fixada en l'acta de fundació de l'Almoïna de Barcelona de 1275, seguia, de fet, un patró comú a altres comptabilitats eclesiàstiques de l'època. Vegeu, per exemple, els comptes de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona (Lluch Bramon, 1999: 152). La festa de la Santa Creu de maig s'avançava aproximadament un mes a la collita de l'ordi, i un mes i mig a la del forment. D'aquesta manera, cada exercici comptable comprenia les collites dels principals cereals d'hivern i la verema d'un mateix any.
- 22 Sobre la relació entre els procuradors i la comptabilitat en els hospitals i convents mendicants al segle XIV, vegeu Bertrand (2004: 361-363). A Liège, els càrrecs de procurador i de *comptador* coincidien sovint en una mateixa persona. El *comptador* tenia com a funcions percebre les rendes del domini, efectuar les despeses necessàries i portar els registres de comptabilitat. La introducció d'aquests càrrecs es produí, a més, entre 1320 i 1340, en una cronologia plenament coincident amb la de l'Almoïna de Barcelona. Sobre la figura del *comptador*, les seves funcions i atribucions, vegeu Spiegeler (1987: 165-167).

de l'administració central, on els majordoms eren remoguts cada dos anys, a Sitges el càrrec de procurador no tenia, en principi, una durada determinada. Ramon d'Horts, que el maig de 1354 substituï Berenguer Saborit, es mantingué en el càrrec fins a 1365-1366, moment en què, per motius que se'ns escapen, fou substituït per un altre home de confiança de l'Almoina, Ramon Rabassa.²³ El relleu de Saborit per Horts, el 1354, coincidí amb l'abandonament del sistema d'arrendament semestral de les rendes del castell de Sitges i la seva substitució per la gestió directa, un canvi trascendental que permetria a la institució i al seu representant d'exercir un control estricte, no només sobre les despeses de la castlania, sinó també sobre els ingressos. Ramon d'Horts inicià així un model de comptabilitat bipartida que els seus successors mantindrien amb escasses variacions.

El procurador anotava de manera sistemàtica i detallada les rebudes i les despeses de cada exercici, mantenint sempre una estricta divisió entre ambdós conceptes. A cada rebuda i a cada despesa li corresponia un ítem precís i detallat. A més, efectuava tres tipus de sumes de les quantitats registrades: al final de cada plana (*suma de plana*), al final de cada títol o epígraf i al final del registre de rebudes (*suma major de la recepta*) i del registre de despeses (*suma major de les dates o despeses*). Aquestes operacions estaven destinades, sens dubte, a facilitar els balanços de l'exercici. Un cop deduïdes les despeses de les rebudes, el procurador enviava el romanent anual als procuradors o majordoms de l'Almoina de Barcelona junt amb els llibres de comptes de l'exercici per a la seva auditoria.

Algunes particularitats formals dels comptes de Sitges, comunes als llibres de majordomia i, en general, a les comptabilitats de l'Almoina, mereixen comentari. Les quantitats, expressades en xifres romanes cursives, són sempre separades del text i enviades al marge dret, sense una excessiva preocupació per mantenir l'alineament, que no sembla tenir cap efecte pràctic per al càlcul de les sumes (Roover, 1937: 191). La cal·ligrafia, gòtica

23 Per a una relació completa dels procuradors de Sitges, cal consultar Muntaner (2013: 34-35).

cursiva d'una gran regularitat i claredat malgrat el canvi de mans, suggereix que el procurador o el seu escrivà ordenava, copiava i passava a net els esborranys dels comptes de l'exercici, escrits en fulls solts de paper, en un únic registre comptable. La redacció dels registres devia efectuar-se a les acaballes de l'exercici o al començament del següent. La pulcritud, la claredat i l'absència d'encavallaments de la informació d'una rúbrica a l'altra desautoritzen la hipòtesi d'una redacció espontània i diacrònica. En canvi, algunes anotacions diferenciades de la cal·ligrafia uniforme del procurador o dels seus escrivans semblen afegides pel majordom o canonge almoïner en el decurs del procés d'auditoria comptable.

Els quaderns del procurador de Sitges no es diferencien de la resta de llibres de comptes de l'Almoïna per la seva estructura o les seves particularitats formals, sinó per la natura de la informació registrada. En el cas de Sitges ens trobem davant dels comptes d'una senyoria rural que tenia com a epicentre un castell erigit en una petita vila marinera que dominava un extens territori.²⁴ Els ingressos consignats als plecs corresponen essencialment als drets de la castlania, és a dir, a les rendes que l'Almoïna de la seu percebia com a senyora eminent del castell de Sitges i del seu terme, a les quals els procuradors sumaven el que obtenien de l'explotació directa de l'horta del castell. Pel que fa a les messions, aquestes inclouen les despeses domèstiques ordinàries i extraordinàries i les despeses de construcció, reparació i manteniment del castell, dels murs i, en general, de les infraestructures de defensa de la vila.

La lògica general d'ordenació de la informació comptable de les rebudes no té a veure tant amb l'origen o concepte jurídic que justifica la prestació, com amb la tipologia de la renda percebuda: primer es consignen les entrades en numerari i seguidament es registren, agrupades pel tipus de producte (forment, ordi, vi, etc.), les rendes percebudes en espècie, a les quals s'afegeixen les quantitats collides a l'horta del castell. Dins de cada títol

24 La senyoria de l'Almoïna a Sitges anava associada al castell i terme de Campdàsens i a la quadra dels Gassons (Baucells, 1985: 16).

es consignen, per tant, entrades de diversa procedència (cens, delme, agrer, lloçol, etc.). Aquesta ordenació, eminentment pràctica, està destinada a facilitar les operacions de còmput, que són, en definitiva, l'objectiu darrer de les comptabilitats.

El primer títol de les rebudes comprèn les sumes obtingudes dels lluïsmes, dels terços i de les entrades de les vendes i dels establiments emfitèutics de les terres, de les cases i dels drets que l'Almoina posseeix a Sitges i al seu terme, ingressos en els quals —recordem-ho— els procuradors generals o majordoms tenien una participació d'un 5 %. Cada ítem correspon a una transacció atorgada i signada pel procurador.²⁵ En el mateix capítol i sense solució de continuïtat, el procurador anota les quantitats de numerari obtingudes dels arrendaments, de les vendes, de les conversions a cens i de les redempcions de prestacions i drets senyorials. Concretament, es consignen sumes provinents de: la venda dels polls, cabrits i anyells percebuts en concepte de delme; la redempció de les cistelles dels raïms que, segons un antic costum, els pagesos de Sitges havien de lliurar anualment al senyor per cada quarterada de vinya conreada;²⁶ l'arrendament del pes de la farina; les dotzenes de pagells que l'Almoina percebia dels pescadors que treballaven durant la Quaresma i l'Advent; els serveis de treball amb animals de llauró (joves) a l'horta del castell que havien estat convertits a cens i les joves i els tragins

25 Per exemple: *Item, rehebi d'en Francesch Cudines de Ciges per raho de terç de l ort que comprà d'en Bonanat Amat axí com a tudor de na Gueraula, fila d'en G. Carbonel, quondam, miyançant la cort de Ciges, per preu de VII lliures, segons la carta da que-n feyta, quod fuit factum XV^a die octobris anno a Nativitate Domini MCCCCLIII: LXX s.* (Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoina, B.-Administració, 3. Administracions foranes, c. Sitges, Comptes, 1354, f. 3v)

26 Aquesta prestació havia estat redimida pels prohoms de Sitges a la quantitat d'un sou per cistella. L'any 1450 els jurats de Sitges obtingueren una segona reducció general del dret de cistella, en virtut de la qual, d'aleshores en endavant, cada propietari de vinya pagaria anualment 6 diners als procuradors de l'Almoina (Arxiu de la Catedral de Barcelona, perg. 4-70-78; Baucells, 1990: 160, doc. 468).

que no havien estat convertits, però que el procurador, quan li convenia, percebia en numerari.²⁷

En un capítol a part, sota l'epígraf de les rebudes dels bans, penes, punicions i altres esdeveniments de la cort del castell de Sitges, el procurador anota les quantitats percebudes per l'Almoïna com a titular de la jurisdicció civil i criminal, mer i mixt imperi del terme del castell de Sitges. Com el seu títol indica, es tracta de composicions pecuniàries per la infracció de bans i per la remissió de tota mena d'infraccions, faltes i delictes. Violència domèstica, baralles, bandositats, joc, frau, usura, invasió de vinyes, horts i sembrats, incompliment d'obligacions i serveis senyorials i feudals, etc., desfilen entre les causes que justifiquen la imposició de multes i composicions pecuniàries. Dins d'aquest mateix títol, s'enregistren els ingressos pels drets de quarter sobre la venda dels peixos i de les coses trobades a la riba de la mar, que corresponien a l'Almoïna com a senyora eminent del castell i del seu terme. Al final del capítol, el procurador procedeix a la suma major de les rebudes, de les quals dedueix un 10 % corresponent al redelme del batlle i al salari del saig.

Segueixen, en epígrafs separats per a cada tipus de producte, les quantitats de forment, ordi i vi que els homes de la vila i el terme de Sitges satisfieien anualment al procurador de l'Almoïna. L'ordi i el forment conflüen als graners i a les sitges del castell a través de quatre grans components de la renda senyorial: el cens, el lloçol,²⁸ el delme i els agrers.²⁹ Els censos i el lloçol

27 *Item, les ioves no asensades son fort poques car aquells qui no han bestias no fan ioves ne donen diners e aquells qui an l^a bestia fan miya iova e axí non he rehebuts si no VI s. car totes les altres he meses a laurar a la orta* (Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoïna, Sitges, Comptes: 1354, f. 12r). *Item, he rehebuts per joves e per tragins cartoces. Les alters joves e tragins feren a obs de laurar la orta e aportar pedres e arena e lenya a obs del castell, 3 s. 9 d.* (Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoïna, Sitges, Comptes: 1356, f. 10v).

28 El lloçol comprenia les quantitats d'ordi i de vi que els habitants de Sitges satisfieien anualment al senyor per l'ús de la ferreria del castell.

29 Les parts de la collita que els pagesos de Sitges pagaven per la tinença i explotació de la terra. El tipus d'ager consuetudinari que gravava les tinençes del territori de Sitges era el quart (Arxiu de la Catedral de Barcelona, Pia Almoïna, Sitges, Comptes: 1358, f. 9v).

eren percebuts pels batlles de manera escrupolosa en base als capbreus,³⁰ i, sobre les quantitats a percebre, el procurador feia alguns ajustos i abatiments per motius diversos.

A les quantitats de blat i d'ordi que ingressaven anualment per aquests quatre conceptes de renda, s'hi afegeix el que el procurador obté de la collita de l'horta del castell, un espai de policultiu intensiu on els dos principals cereals d'hivern alternen de manera irregular i on també se sembren faves, cigrons, lleties, pèsols i alls. Els quaderns del procurador no només enregistren el que es cull a l'horta de cada cereal i hortalissa, sinó que ocasionalment també ens informen de la quantitat de llavor que es reservava per a la sembra, de manera que per a alguns anys podem calcular els rendiments del blat i de l'ordi (Franklin-Lyons, 2009: 183, 187-189).

A més, a través dels quaderns de Sitges, podem conèixer amb precisió la gestió que el procurador fa de la renda agropecuària una vegada recaptada i collida. El procurador registra acuradament el volum de blat i d'ordi venut, el preu de venda i les sumes obtingudes a cada operació, el que es consumeix al castell, el que emmagatzema a les sitges i graners del castell i el que tramet a l'Almoina de Barcelona. De la mateixa manera, anota les somades de vi de most i de remost que percep de les vinyes del terme en concepte de delme i de lloçol, la part que ven en el mercat local, el numerari que obté i la part que envia a l'Almoina.

Finalment, registra en un ordre que varia força d'un llibre a un altre el que obté del delme de les olives, del delme i de la collita de les faves i dels alls, del delme de les cols, dels porros, dels cigrons, dels pèsols, de les lleties, del safrà, de la llana i del carnatge (anyells i cabrits), el nombre de capons, gallines,

30 Els primers llibres de comptes fan referència als capbreus d'en Cabot i de Bartomeu Borràs, que fou nomenat batlle de Sitges pel procurador de l'Almoina el 21 de novembre de 1342 (Arxiu de la Catedral de Barcelona, perg. 4-70-154; Baucells, 1990 : 126, doc. 329). Aquests primers capbreus foren renovats els anys 1360, essent procurador Ramon d'Horts, 1409, essent procurador Pere de Conamines, i 1418, en època del procurador Bernat sa Carrera. Vegeu, al respecte, Muntaner (2013: 31-33).

perdius i ous del cens, les pernes de porc del cens i del diner del cens o censal dels diners.

El registre de les rebudes es clou amb la suma major del total ingressat durant l'any (*suma major de tota la recepta*), un cop deduïdes les despeses, el que s'ha consumit al castell, el que ha estat emmagatzemat i el que s'ha tramès a l'Almoïna de Barcelona.

El registre de les dates es subdivideix en tres grans capítols: la messió de casa, la messió de les veremes i la messió de les obres públiques.

La messió de casa, el capítol més extens de les despeses, comprèn essencialment la despesa domèstica ordinària. Sota aquesta rúbrica el procurador anota dia a dia, amb una minúcia sorprenent, les despeses d'avituallament de la família, de contractació de mà d'obra eventual, de manteniment del castell, de manteniment i funcionament del celler i del forn, i d'explotació de l'horta.

El gruix de la messió domèstica correspon, com hom pot endevinar, al pagament de salaris de macips, homes i dones llogats a jornal per a les tasques més diverses, i al pagament de soldades mensuals o anuals a domèstics o familiars. A llarg de l'any el procurador de l'Almoïna anota el pagament de nombrosos jornals per a netejar els cups i les bótes del celler (juny, agost), veremar (setembre), premsar els raïms (agost-setembre), llaurar l'horta (maig, setembre), collir i batre les faves (maig) i preparar els graners (setembre). Puntualment, s'enregistren també jornals per a les obres del castell i del forn. Els jornalers són retribuïts en diner i quasi sempre són alimentats a càrrec del procurador.

Les despeses d'avituallament dels macips, homes i dones llogats, confoses amb les del procurador i de la seva família, representen una part fonamental de la informació de la messió de casa. El procurador anota diàriament totes les compres de menjar que fa per a cadascun dels àpats: el dinar de matí, el dinar, el berenar i el sopar. Les compres de faves, lleties, cols, naps, vi, fruita, formatge, salsa i sal són freqüents, malgrat que la majoria d'aquests productes s'ingressen per conceptes diversos de la renda agrària o es cullen a l'horta del castell. Dins l'apartat de la messió de casa, hi figuren també compres de candeles

de seny per a il·luminar les cambres del castell, d'estris i de material divers per al manteniment del castell, per al conreu de l'horta i per al celler: tancadures, posts, cèrcols d'àlber, barrals, portadores, etc.

El capítol de la messió de les veremes comprèn el pagament de salaris als jornalers contractats per a netejar bótes i cups, veremar i premsar el raïm, els costos de la compra de bótes, barrils, portadores i tota mena d'estris necessaris per a la vinificació, i les despeses d'enviar vi de Sitges a l'Almoina de Barcelona en barca.

Finalment, la messió de les obres inclou totes les despeses originades pels treballs de construcció, reparació i manteniment del castell, dels murs i d'altres construccions públiques de la vila de Sitges (valls, ponts dels portals, places, etc.). Les despeses corresponen a salaris de macips i homes especialitzats en la construcció de tàpies i murs i a compres de calç i altres materials de construcció.

VALORACIÓ GENERAL DE LES FONTS COMPTABLES DE L'ALMOINA DE LA SEU DE BARCELONA

A les pàgines precedents hem descrit a grans trets les principals sèries de registres comptables de l'Almoina de la seu de Barcelona i hem situat la seva producció en el marc de la formació d'un sistema integrat de comptabilitat concebut al servei de la supervisió de la gestió de la institució entre 1275 —data de fundació de l'Almoina barcelonina— i els primers decennis del segle **xv**.

Els llibres de comptes dels procuradors generals o majordoms de l'Almoina de la seu de Barcelona formen una unitat amb els quaderns de comptes dels procuradors locals de la mateixa institució, conservats de manera fragmentària, aïllada o serial, en la subsèrie d'administracions foranes de la Pia Almoina, una de les més desconegudes de l'arxiu capitular de Barcelona.

La importància dels llibres de comptes de majordomia per a l'estudi de l'alimentació, de la formació i evolució dels preus alimentaris, de la renda senyorial i, en general, de la història

econòmica de la ciutat, era ben coneguda des de fa temps, però no és fins als darrers anys que ha estat posada de relleu per recerques que han començat a explotar-ne sistemàticament la informació amb objectius concrets i estratègies ben definides. Adam Franklin-Lyons, Pol Serrahima i Joan Montoro han treballat en la reconstrucció de la sèrie de preus dels cereals i de vitualles amb l'objectiu primari de documentar les caresties i fams sofertes per la ciutat de Barcelona i el Principat.³¹ Combinant la informació comptable de l'Almoïna amb els llibres de comptes del Pastrim de la Casa de la Caritat, Pol Serrahima ha estudiat el rol actiu que la seu de Barcelona tingué al segle **xv** en el proveïment cerealista de la ciutat, no només com a compradora del gra sinó també com a venedora del cereal provinent de les seves pròpies rendes (Serrahima, en premsa b). Tots aquests estudis mostren que les informacions comptables de l'Almoïna transcendeixen la història econòmica de la institució i apunten cap a tendències generals de la ciutat i del Principat i, fins i tot, del Mediterrani i d'Europa.

Pel que fa a les comptabilitats de les administracions forànies de l'Almoïna, la sèrie de comptes del procurador de Sitges sobresurt d'una manera especial tant per la quantitat i diversitat de les informacions enregistrades, com pel detall i rigor de la seva consignació. Com han posat de relleu Adam Franklin-Lyons i, darrerament, Carme Muntaner, els quaderns del procurador transcendeixen el caràcter de font econòmica per a esdevenir un dietari de la vida quotidiana del centre d'una castlania rural, en el qual llisquen informacions molt diverses, des de l'alimentació dels jornalers que treballen a l'horta del castell fins als esdeveniments bèl·lics del període (Muntaner, 2013). Així, resulta possible reconstruir de manera fiable la dieta i el règim alimentari de jornalers i de la família del procurador, el calendari de les tasques agrícoles, les pràctiques agronòmiques, calcular el rendiment i la productivitat dels cereals (Franklin-Lyons, 2009: 183, 187-189; 2013: 59-71), conèixer les tècniques i els materials emprats en les construccions, etc.

31 Franklin-Lyons (2009: 83-184, 190-197 [apèndix A]) i, per a l'etapa de 1283-1345, Montoro (2012) i Serrahima (en premsa b).

Com a comptabilitat senyorial, els quaderns de Sitges són també excepcionals perquè no només documenten les formes de gestió i explotació directa d'una reserva (l'horta del castell), sinó que permeten conèixer amb tot luxe de detalls l'economia d'una castlania, és a dir, d'una senyoria territorial que, a més dels drets dominicals i emfitèutics, incloïa la jurisdicció alta i baixa, el mer i mixt imperi sobre l'extens territori d'un castell erigit en una important vila marinera.³² Així, podem conèixer amb exactitud, no només el valor econòmic de la castlania, sinó també el pes relatiu i absolut de cadascun dels seus components per separat, la gestió econòmica que en fa el procurador i la seva evolució al llarg de diversos decennis.³³ Des d'aquesta perspectiva, la sèrie de llibres de comptes de la castlania de Sitges, combinada amb la informació dels llibres de majordomia, permet donar resposta a qüestions fonamentals de la història econòmica de la senyoria que fins ara no havien trobat una resposta satisfactòria a través de les fonts convencionals (capbreus i contractes agraris) com ara: el pes dels diferents components de la renda —la renda efectivament percebuda pels agents senyorials— en el conjunt d'ingressos de la senyoria i la seva evolució; el pes de la renda agropecuària en relació als ingressos pels traspassos i establiments emfitèutics de béns immobles (lluïsmes, terços, entrades) i als ingressos procedents dels drets de justícia i de l'exercici de la justícia ordinària; el pes del delme i de les rendes agràries de caràcter variable (agrers) enfront dels censos fixes; el paper i la importància econòmica de la reserva, tradicionalment considerada com un element residual de la senyoria baixmedieval i moderna; la relació entre la renda agrària procedent de les tinences pageses i la producció de l'espai gestionat directament per l'administració senyorial; el paper de la comercialització de la renda agropecuària en l'economia de la senyoria; o la política i

32 Aquesta és la diferència fonamental que separa els comptes de Sitges d'altres comptabilitats senyorials o dominicals catalanes dels segles **xiv-xv** (Altisent, 1972; Feliu, 1998; Vela, 2001).

33 Per als anys 1354-1366, vegeu el meu estudi (Benito Monclús, 2010). Per a tot el període cobert per les comptabilitats de Sitges, vegeu Muntaner (2013).

les estratègies de comercialització i de gestió de la renda agrària per part dels procuradors i la seva incidència en el mercat.

Totes aquestes qüestions són només una mostra, sens dubte incompleta, de les possibilitats que l'anàlisi de les informacions contingudes en els llibres de comptes de les sèries de majordomia i de les administracions foranes de l'Almoïna de la Seu de Barcelona deparen a la recerca històrica.

ELS LLIBRES DE COMPTES DE LES POSSESSIONS DE SON COSTA DEL CONVENT DE SANT DOMINGO 1725-1754 (MONTUÏRI, MALLORCA)

GABRIEL JOVER AVELLÀ

Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

ELS PATRIMONIS AGRARIS MONÀSTICS A L'ILLA DE MALLORCA

La historiografia mallorquina ha mostrat un minso interès per l'anàlisi dels patrimonis agraris monàstics i eclesiàstics, que contrasta amb els nombrosos estudis dedicats als patrimonis de l'aristocràcia terratinent.¹ Possiblement, perquè aquells, si bé jugaren un paper central en els processos de repartiment i colonització feudal del segle XIII, després, per raons que caldria escatir, es mantingueren al marge de l'ofensiva que l'aristocràcia desfermà els segles XV i XVI sobre el domini útil de la terra.² Així doncs, els patrimonis

1 Vegeu, per exemple, els treballs de Villalonga i de Morey en aquest mateix volum.

2 Ens referim als patrimonis monàstics del Convent de Monges de les Jonqueres i de l'Abadia de Sant Feliu de Guixols, entre d'altres, i els eclesiàstics del Capítol de la Seu de Mallorca, el bisbe de Barcelona, el paborde de Tarragona i el bisbe de Girona. La major part d'aquestes institucions intervingueren en la conquesta de l'illa i en els posteriors processos de repartiment obtingueren importants dominis feudals. La majoria d'aquestes es desferen a la baixa edat mitjana de les terres que tenien en domini ple, les antigues reserves senyorials (López Bonet, 1989; Soto, 1996, Soto i Mas, 2007). Només algunes d'aquestes institucions,

eclesiàstics s'han mantingut relativament fora del principal focus d'atenció historiogràfic, la possessió i explotació del domini útil de la terra. Aquest tret contrasta notablement amb la importància que han tingut, en altres regions i països per a l'estudi de les societats rurals medievals i modernes.³

La recerca sobre els patrimonis agraris de les ordres monàstiques i de l'església de l'illa s'ha desenvolupat en altres àmbits.⁴ Probablement, el gruix dels estudis històrics s'ha centrat en l'anàlisi de la vida domèstica i religiosa (Sastre Barceló, 1993; Barceló Crespi, 2011; Mayol 2004), i cultural i artística (Domenge Mesquida, 1997; Murray, Pascual i Llabrés, 1992; Pascual, 1994; Sastre Alzamora, 2012) d'aquelles comunitats. El segon conjunt de treballs, ha tractat el paper que tingueren aquelles institucions en els repartiments feudals i els processos posteriors de colonització agrària. Especialment destacats, han estat aquells que han indagat sobre l'evolució dels patrimonis i les rendes del Capítol de la Catedral i el bisbe de Mallorca (Sastre Moll, 2007; Juan Vidal, 1989a), del bisbe de Barcelona (Enseynat, 1983 [1919]), l'Ordre del Temple i, després, dels Hospitalers (Rodríguez, 1986, 1994; Mayol, 2004), del Convent de Santa Maria de les monges de la Jonquera (Badosa i Coll, 1985), i del Convent de Santa Maria de la Real (Mora i Adrinal, 1982; Batet, 2006: 79-116). En tercer lloc, un reduït nombre d'assaigs s'ha centrat en el protagonisme que tingueren aqueixes institucions en l'etapa final del feudalisme: les temptatives de reforma de les ordres monàstiques al darrer terç del segle XVIII (Ferrer Flórez, 2001), i l'impacte de les lleis de desamortització de Mendizábal del 1835 (Ferragut, 1974; Ferrer Flórez, 2001, 2002). Altres recerques han buscat en aquests patrimonis fonts per a l'estudi de la història de

en els segles moderns, consolidaren mitjançant compres i donacions un patrimoni agrari en domini útil o ple de caràcter intermedi, com ara la Cartoixa de Valldemossa, els col·legis dels jesuïtes de Palma i Pollença, i el que es tracta en aquest estudi, el Convent de Sant Domingo (Ferrer Flórez, 2001).

- 3 Vegeu, per exemple, els estudis sobre les societats rurals castellana (García Sanz, 1977; Sebastián Amarilla, 1991, 1992) i gallega (Saavedra, 1994), on els arxius i patrimonis monàstics han tingut un paper clau en la reconstrucció dels seus principals trets originaris.
- 4 Una extensa bibliografia sobre aquests estudis es troba recollida al volum coordinat per Barceló i Moll (2004).

l'alimentació (Vaquer Bennasar, 1988), la demografia (Pujades, 2004) i la reconstrucció dels processos de treball i els salaris agraris (Vaquer Bennasar, 1987: 282-292, 387-392, 479; Jover i Pons, 2012: 187-244).

No obstant això, alguns patrimonis monàstics posseeixen riques fonts per a l'estudi de la societat agrària. El Convent de Sant Domingo de Palma de l'ordre dels Predicadors n'és un exemple. Aquest convent participà en la conquesta de l'illa en la porció del rei. La seva primera dotació patrimonial es formà a partir dels drets i béns (censos emfitèutics, dominis directes, censals, solars, cases i horts) que li foren donats pels magnats feudals en els anys posteriors a la conquesta, majoritàriament concentrats al districte de la Ciutat (Adrover, 1995). Durant el segle **xviii** esdevingué el convent més poderós de l'illa. Era el que disposava de majors ingressos econòmics i una de les poblacions conventuals més elevades (entorn de 100 individus a finals del segle **xviii**). D'altra banda, els ingressos de les seves terres suposaven les tres quartes parts dels ingressos totals (Ferrer Flórez, 2001: 195) i el seu patrimoni agrari era el més important per la seva extensió, d'entre totes les ordres religioses: 770 hectàrees (Ferragut, 1974: 139-143; Ferrer Flórez, 2002). El seu poder econòmic es palesa en la grandiositat del conjunt arquitectònic del convent i l'església que posseïa al bell mig de l'Almudaina, l'antiga ciutadella andalusí (Sastre Alzamora, 2012). Finalment, i no menys rellevant, l'ordre dels Predicadors i el Convent de Sant Domingo de Palma havia estat el puntal intel·lectual i administratiu de la Santa Inquisició a l'illa (Munar, 1935; Adrover, 1995).

Aquest capítol utilitzarà una part de la documentació de l'administració de la hisenda agrària que s'ha conservat del Convent de Sant Domingo pel segle **xviii**: els llibres de comptes de les possessions de Montuiri de 1725-1755.⁵ En el

5 Vegeu un intent de reconstruir l'arxiu del convent a Rosselló Lliteres (1989). La major part de la documentació d'arxiu conservada es troba a l'Arxiu del Regne de Mallorca, a la secció AH (Arxiu Històric), C (Convents); una altra part es troba a l'Arxiu Diocesà de Mallorca. Els llibres de comptes de Son Costa han estat estudiats per Jover (1997: 453-548) i Jover i Pons (2012: 187-234).

següent apartat, dibuixarem els trets generals de la formació del patrimoni d'aquesta institució i de l'administració de la seva hisenda agrària; restarà fora de l'abast d'aquesta anàlisi l'administració econòmica general del convent (llibres de llegats, *mandes pies*, ingressos i despeses generals, censos i censals, etc.), tot i que necessàriament en farem esment. Seguidament, s'analitzarà el contingut formal d'un dels llibres de comptes agraris que han sobreviscut de la primera meitat del segle XVIII: els comptes de les possessions de Son Costa entre 1725 i 1755. El propòsit del capítol és mostrar quina era la lògica econòmica que hi havia rere la peculiar estructura dels assentaments comptables dels manuals formats per a l'administració de les diferents explotacions; però, també, subratllar les possibilitats que ofereixen les fonts monàstiques i eclesiàstiques per a l'anàlisi dels canvis en els sistemes de cultiu i l'organització del treball en les grans possessions cerealistes mallorquines, que resulten difícilment aprehensibles en la documentació que generalment ens han deixat els patrimonis nobiliaris,⁶ tal com es posa de relleu en un capítol posterior.⁷

-
- 6 Vegeu en aquest mateix llibre els capítols de Villalonga (*Documentació comptable generada per un patrimoni nobiliari. El cas del primer marquès de Soller, 1770-1790*) i Morey (*Un exemple de comptes de pagès. Els amos de possessió: Mallorca (segles XIX-XX)*) i *Les comptabilitats nobiliàries: el cas de la noblesa mallorquina als segles XVIII i XIX*).
 - 7 Vegeu el capítol *Escurtar el mercat de treball a través de la lent de les comptabilitats agràries*, en aquest mateix volum.

LA MORFOLOGIA DEL PATRIMONI AGRARI DEL CONVENT DE SANT DOMINGO DE PALMA DE MALLORCA

El Convent de Sant Domingo va formar la seva hisenda agrària mitjançant un seguit de compres afortunades realitzades en l'estret mercat de terres que s'havia estructurat a l'illa, conseqüència dels processos d'acumulació patrimonial i vinculació de l'aristocràcia (Morey, 1999). A mitjan segle **xvi**, el convent havia adquirit dues possessions: Son Cigala (1552), al Pla de Ciutat, i Son Costa (1572), a la parròquia de Montuïri. A partir de llavors, seguiria una política d'adquisicions de terres entorn d'aquelles dues possessions per tal d'engrandir-les i consolidar un patrimoni relativament compacte al Pla de Ciutat i a la parròquia de Montuïri. Els quadres 1 i 2 mostren el resultat final d'aquests processos d'ampliació del patrimoni agrari. Les compres a Montuïri s'havien concentrat en l'adquisició de diverses possessions (Son Galiana, Sabor, Rafal i Almudaina) i peces de terra (Binuart, Trapellia, la Cova), tot i que no totes confrontaven entre si, conformaven una hisenda força compacta situada en les terres grasses del nord-oest de la vila de Montuïri (Jover i Pons, 2012: 191-195). Al Pla de Ciutat el patrimoni era territorialment més espars, però no menys important. A mitjan segle **xviii** estava integrat per tres grans unitats conformades entorn de les possessions de Son Gallard, Son Cigala (que integrava les possessions de Son Putxet, Son Pax i altres peces de terra) i Son Frau, dins el terme de Marratxí (Jover, 1997: 453-458). Aquestes terres eren tingudes parcialment en domini directe del mateix convent i en part estaven sotmeses a diferents senyors feudals. Les terres de Montuïri, excepte la peça de terra dita la Cova, estaven sota domini directe del convent. Son Gallard estava sota domini del convent excepte una part, el domini directe de la qual era de la Catedral de Palma;⁸ el convent posseïa també els drets

8 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 18 i 47v.

dominicals sobre la major part de Son Cigala,⁹ mentre que Son Frau estava sota el domini reial.¹⁰

Els quadres 1 i 2 permeten subratllar algunes de les característiques d'aquest patrimoni pel que respecte a la seva extensió i als usos del sòl. L'extensió de la hisenda del convent (unes 1.093 quarterades o 776 hectàrees) es correspondria amb la d'un terratinent intermedi a l'illa amb un patrimoni d'entorn d'unes 500 a 1.000 hectàrees (Suau, 1991a; Morey, 1999). El segon tret a destacar és, com a la resta de la classe terratinent de l'illa, l'elevada concentració territorial en dues grans unitats als termes de Ciutat-Marratxí i Montuïri, tot i que en aquest cas no totes les possessions eren contigües. El tercer tret rellevant és l'elevada proporció de terres conreades, particularment en les possessions del Pla de Ciutat (quadre 2). Així, l'extensió moderada de la hisenda es podia compensar amb una elevada intensitat en l'ús del sòl, que la diferenciava dels sistemes d'aprofitament de sòl extensiu que dominava a les extenses possessions de marines i dels cims de les serralades dels grans terratinents de l'illa. El patrimoni agrari del convent abastava els principals cultius tradicionals de l'illa: els cereals (53 % del total de la superfície, quadre 2), la vinya (2,5 %) i l'olivar (36 %). Endemés, palesa un precoç desenvolupament de cultius que tindrien un elevat protagonisme en els processos d'intensificació en l'ús del sòl i en l'exportació de productes agrícoles en les dècades posteriors: la vinya (Son Costa i Son Gallard) i, associats al conreu dels cereals i ocults en la nomenclatura de l'*apeo* (secà amb arbres), l'ametller (Son Cigala), la figuera o els garrofers, i el regadiu en algunes possessions (Son Gallard).

9 *De estos Predios, solo el que se llama pròpiament Son Cigala es tenido baxo el Diezmario del Convento, y lo retenido del Diezmo por este motivo, quitado el Noveno, entra en el cúmulo de frutos que presentan los siguientes estados*, Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 2v.

10 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 29.

Quadre 1. Superfície de les possessions i terres del Convent de Sant Domingo el 1818-1820.
Valors en quarterades de Mallorca

	Total	Cereal amb arbres	Olivars i garrofers	Horta regadiu	Vinya	Garriga i bosc
Almudaina	104,3	89,0		0,3		15,0
Rafal	53,0	46,0				7,0
Son Costa	130,8	62,0			16,8	52,0
Sabor	97,0	82,0				15,0
Galiana	62,0	62,0				
Possessions de Montuïri	447,1	341,0	0,0	0,3	16,8	89,0
Son Cigala	90,0	90,0				
Son Gallard	132,8	120,5		3,6	8,6	
Son Frau	423,1	24,1	396,1	1,0	2,0	
Possessions de Ciutat	645,9	234,6	396,1	4,6	10,6	0,0
Total possessions	1.093,0	575,6	396,1	4,9	27,4	89,0

Nota: 1 quarterada = 0,71 hectàrees. Fonts: dades de l'*apeo* de Ciutat (Arxiu del Regne de Mallorca, D-1525) i Montuïri (Arxiu del Regne de Mallorca, D-1292). Vegeu també Ferragut (1974: 143-145)

Quadre 2. Superfície de les possessions i terres del Convent de Sant Domingo el 1818-1820.
Percentatges respecte del total

	Superfície total	Cereal amb arbres	Olivars i garrofers	Horta regadiu	Vinya	Garriga i bosc	Superfície conreada
Son Costa (Montuïri)	100,00	47,42			12,81	39,77	60,23
Almudaina (Montuïri)	100,00	85,37		0,24		14,39	85,61
Rafal (Montuïri)	100,00	86,79				13,21	86,79
Sabor (Montuïri)	100,00	84,54				15,46	84,54
Galiana (Montuïri)	100,00	100,00					100,00
Son Cigala (Ciutat)	100,00	100,00					100,00
Son Gallard (Ciutat)	100,00	90,77		2,73	6,50	0,00	100,00
Son Frau (Marratxí)	100,00	5,68	93,61	0,24	0,47	0,00	100,00
Total possessions	100,00	52,67	36,24	0,45	2,51	8,14	91,86

Fonts: Vegeu el quadre 1.

El quadre 3 permet dibuixar amb més precisió les línies d'especialització que suggereixen les dades de l'*apeo*. Les dades només recullen el producte comercialitzat d'aquestes explotacions, i no el producte total. Com després comentarem, una part important del producte de les possessions, a més de servir per a la reposició de béns, llavors i aliment dels treballadors, anava destinada al consum de la nombrosa comunitat de frares del convent i també a abastir les necessitats de les altres possessions. Tanmateix, el quadre palesa, amb més rotunditat que les magres informacions de l'*apeo*, les línies d'especialització en cada una de les explotacions que solament s'intuïen en les extensions cultivades.

Quadre 3. Composició dels ingressos monetaris de les possessions del Convent de Sant Domingo, 1798-1805 (en %)

	Son Cigala	Son Gallard	Son Frau	Son Costa	Total
Cereals	54,6	27,2		61,0	35,2
Ametlles	35,1	2,4			6,4
Vi		49,8			11,4
Oli	7,7		92,2		26,9
Bestiar de tir	2,6	17,6	4,5	30,9	15,8
Porcí		3,0	3,3	2,4	2,4
Llana, formatges i anyells				5,7	1,9
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Fons: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-1678 i RP-706.

Els ingressos per la venda de cereals dominen en les possessions de Son Costa a Montuïri (61 % de les vendes). Malgrat que a la segona meitat del segle XVIII s'havia recuperat el conreu de la vinya (com palesen els llibres de collites del segle XVIII i reflecteixen les dades de l'*apeo*), el gruix de la producció era consumida a l'explotació o enviada al convent i, per tant, no quedava registrada en els llibres d'ingressos. La producció pecuària jugava un paper clau en aquelles possessions. La guarda d'eugues de Son Costa servia per reposar els caps de bestiar de

tir de la hisenda, i els excedents eren venuts als mercats locals i a Ciutat (31 % de les vendes). Un paper menor tenia la cria d'ovins, dels quals es comercialitzava bàsicament la llana (6 %), mentre que anyells, moltons i formatges es destinaven al consum del convent i la resta d'explotacions. El conjunt de possessions i terres que integraven Son Cigala conformaven l'explotació que tenia el caràcter més policultural de les possessions del convent. Si bé el blat era el principal producte comercialitzat (55 %), la venda d'ametlles (35 %) i, en menor mesura, l'oli (8 %) constituïen sengles partides d'ingrés. Son Gallard, tot i que les dades de les extensions conreades de l'*apeo* ho emmascaren, era la principal productora de vi de la hisenda, i el 50 % dels ingressos de l'explotació procedia de la seva venda; també hi tenien un paper destacat la venda de blat (27 %) i dels excedents de mulats de la seva guarda d'eugues (18 %). Finalment, Son Frau era una explotació especialitzada en la producció oleícola, el 92 % dels seus ingressos procedia de la venda dels seus excedents al mercat de la ciutat.

Si bé cada una de les explotacions tenia un determinat nivell d'especialització, aquests diversos recorreguts productius depenien d'un conjunt d'interdependències amb la resta de possessions. Hi ha nombrosos testimonis d'aquests *intercanvis* entre possessions en els llibres de comptes que foren minuciosament descrits en els informes dels intendants de la hisenda, realitzats entre 1797 i 1807.¹¹ Així, anotaven que l'explotació de la devesa de pollancre que hi havia a Son Costa (Son Galiana) subministrava fusta al conjunt de la hisenda:

Declaran los mismos y particularmente los Religiosos empleados en la carpinteria que durante el Quinquenio se sirvió el convento de treinta maderos de alamo del

11 Aquests informes foren redactats pels intendants de la hisenda reial per estimar el valor del patrimoni agrari del convent. El seu objectiu era fixar el preu de sortida de les terres a la subhasta que s'havia de fer per engegar el procés de desamortització de 1797. Vegeu els expedients a Arxiu del Regne de Mallorca, RP-704, 705 i 706.

*predio Son Costa para obras que se hicieron en él y que para otras obras hechas en Son Frau se emplearon veinte y quatro, y para otras hechas en Son Sigala treinta maderos, en todo ochenta y quatro maderos cuyo valor debe ponerse en el producto de Son Costa. Declaran asi mismo que del mismo Son Costa se traxo al convento una carretada de tablas; y a Son Sigala una carretada de medera que llaman de arados, otra a Son Gallard y dos a Son Frau; cuyo producto se debe adjudicar a Son Costa.*¹²

Les exsecallades de l'olivar de Son Frau proporcionaven una important quantitat de llenya pel consum de l'explotació i pel convent:

*que en todo el quinquennio se trajo de Son Frau (...) para el consumo de la cocina del convento toda la leña de olivera, almendro y algarrovo que sobro (...). Y siendo cierto que en el tiempo del quinquenio hubo un muy fuerte huracan que cortó muchos arboles y muchas ramas (...) que por dicho motivo se traxeron aquel año ciertamente ciento sesenta carretadas de leña y que amas de esto se traxeron en cada un año por lo menos cincuenta carretadas al tiempo de la escarda de los olivos.*¹³

I, quan l'exsecallada dels arbres de les possessions de la ciutat no era suficient, la provisió de combustible del convent es completava amb la fabricació de carbó vegetal a les garrigues i pinars de Son Costa:

*se hizo en Son Costa una partida considerable de carbon de diferentes especies de leña, declaran los mismos que se traxo al convento; y que estuvieron mas de medio año sin compralo, conjeturando por ahi que se traherian de seiscientas a setecientas arrovas.*¹⁴

12 No consta el valor monetari d'aquestes fustes i llenyams. Vegi's Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 15.

13 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 15.

14 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 15.

El mateix podem dir sobre el maneig del bestiar. El convent tenia dues guardes de bestiar de llana, una d'ovelles i una altra de moltons, i importants ramats de mules i eugues a les possessions de Son Costa. Per al seu manteniment, necessitava aprofitar el conjunt de les pastures, rostolls i guarets de les diverses explotacions:

El hato de carneros que suele pacer temporadas en dicho Son Cigala consume pastos por valor de sesenta libras cada año (...) Declaran igualmente que las crias de corderos con algunas ovejas suelen estar bastante tiempo en Son Frau y que consumen cada año pastos por valor por valor de cien libras (...) [a Son Costa] allí esta siempre la manada de ovejas. Declaran tambien que los carneros van a pacer algunas veces en dicho Son Frau y juzgan que el valor de los pastos consumidos por dichos carneros es de otras cien libras cada año. (...) Mas declaran que los carneros van tambien diferentes veces a pacer en Son Gallard.¹⁵

A més, aquests intercanvis abastaven també els aliments, llavors, els serveis de tir i el transport amb carro o corrua de bèsties, etc. El control del conjunt de les operacions realitzades per les diferents explotacions obligava a fixar els termes d'intercanvi (preus) dels materials i força de treball (animal i humana) que circulaven entre les diferents unitats de producció d'aquella hisenda (per tant, que no eren objecte de transacció en els mercats), i també obligava a portar una administració comptable força acurada a diversos nivells, per tal de determinar quina era la rendibilitat del conjunt del patrimoni i la de cada una de les unitats d'explotació.

15 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 14.

UNA APROXIMACIÓ ALS MATERIALS ADMINISTRATIUS I COMPTABLES DE LA HISENDA AGRÀRIA

El gruix de la documentació conservada sobre l'administració de la hisenda agrària del convent correspon al segle **xviii**, i en la major part a la segona meitat de la centúria.¹⁶ A grans trets, la documentació estudiada pel segle **xvii** suggereix la següent hipòtesi. Fins a mitjan segle **xvii**, la gestió directa dominaria a les possessions de Son Costa, i potser a Son Cigala i a possessions annexes, encara que no disposem d'informació completa.¹⁷ Les possessions d'Alcoraya (1620-1622) i Son Gallard (1619-1624) foren conduïdes directament alguns anys, i després foren arrendades durant llargs períodes.¹⁸ La segona qüestió a destacar és el caràcter diversificat de la producció en aquelles explotacions. A Son Costa es produïen cereals, molt vi, lli i cànem, i als guarets i garrigues, hi pasturaven una guarda d'eugues i una altra d'ovelles; Son Gallard i Son Cigala tenien també una estructura policultural: a la primera, hi havia vinyes, oliveres, cereals i una extensa horta, mentre que a la segona es cultivaven els cereals associats a l'olivar, els garrofers i ametllers. Fins a finals del segle **xvii**, aquestes possessions es caracteritzaven per la seva diversificació productiva, amb l'objectiu primer d'abastir les necessitats del convent i, segonament, de vendre els excedents al mercat.

A principi del segle **xviii** es besllumen dues menes de canvis. D'una banda, com s'ha comentat, s'aprofundiren els processos d'especialització i intensificació de la producció agrària. En

16 Vegeu el catàleg de l'inventari de l'arxiu a Rosselló Lliteres (1989). Al segle **xvii**, la documentació sobre l'administració de la hisenda agrària és esparsa i fragmentària, especialment pel que fa a la seva segona meitat. Sobre la documentació del segle **xvii**, vegeu Jover i Pons (2012: 191-244).

17 Als llibres de comptes generals del convent, hi figuren les despeses de Son Cigala. Vegeu l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-136 (1619-1659), i, posteriorment, els llibres C-132 (1662-1680) i C-141 (1680-1695). Tanmateix, no s'ha trobat un llibre de comptabilitat específic d'aquesta explotació.

18 Així ho suggereixen les entrades dels jornals en els llibres de comptes generals del convent. Vegeu l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-141.

la mesura que s'afavoria una línia de producció en detriment de la resta, en els sistemes agroecològics mediterranis, les explotacions depenien d'un àmbit territorial més ampli per tal de reposar determinats factors de producció (bestiar, pastures), aliments per als treballadors i d'*inputs* (combustible, fems, etc.). Aquest espai s'estenia més enllà dels límits de l'explotació. Dit d'una altra manera, per equilibrar els fluxos de materials i força de treball emprats en els processos productius, el balanç s'havia de tancar a una escala major que el de la simple explotació (González de Molina i Toledo, 2011). Aquestes necessitats es podien equilibrar arrendant més terres (essencialment pastures per al bestiar) i intensificant les interdependències entre les diverses explotacions.¹⁹ L'especialització en aquelles condicions exigia, d'una banda, una major implicació en la gestió de les diverses unitats productives; i d'altra banda, desenvolupar un complex sistema de comptes que obligava a registrar els ingressos i les despeses monetàries de cada una de les possessions de la hisenda, i anotar també els moviments en espècie i diner (el valor monetari dels fluxos físics) que s'intercanviaven entre les diferents unitats de producció i consum: els béns i serveis que anaven de cada possessió al convent, i aquells que eren venuts als mercats locals, però també les partides de diner o serveis que el convent i cada possessió pagaven a les altres pels béns que n'havien rebut.²⁰ La comptabilització d'aquests moviments exigia

19 Els intendants anotaren, el 1798-1803: *que se compraron muchos pastos fuera de nuestros Predios para mantenerlos* [la guarda de moltons]: *Por cuyo motivo se han considerado como un ramo de la economia del Convento y Unicamente se ha puesto por produccion de los predios el valor de los pastos que en ellos consumieron y el delos corderos que le dio durante el quinquenio la manada de ovejas de Son Costa*. Vegeu l'Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 44. Les guardes d'eugues *de Son Costa vinieron a pascor en Son Cigala de siet a diez semanas o el tiempo que hubo pastos en dicho predio. Y que el valor de lo consumido por dicho ganado de verde, paja y garrovas valió 300 libras cada año*, i a més s'arrendaven pastures a diverses possessions de Montuïri i Artà per l'estivada. Vegeu l'Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 13v.

20 Òbviament, aquestes anotacions no eren exhaustives, com ja feren notar els intendants que fiscalitzaren els comptes els anys de 1797 a 1803, però sí que eren molt completes, com mostrarem en el proper apartat.

una organització administrativa complexa que necessàriament havia de deixar un rastre important, malgrat les múltiples incidències que patí l'arxiu del convent.

Quadre 4. Administració de la hisenda agrària del Convent de Sant Domingo (1700-1820). Contingut dels llibres de comptes de les possessions i modalitats de gestió

		Llibre Possessions Ciutat	Son Costa	Son Gallard	Collites	Ramats	Son Costa	Son Frau (1743)	Son Cigala	Son Gallard
1705	1709			I-D-PR			?		?	CD
1710	1714			I-D-PR			?		?	CD
1715	1719			I-D-PR			?		?	CD
1720	1724			I-D-PR			?		?	CD
1725	1729	?	I-D-PR	I-D-PR			CD		?	?
1730	1734	?	I-D-PR	?			CD		?	?
1735	1739	?	I-D-PR	I-D			CD		?	CD
1740	1744	?	I-D-PR	I-D	(F)		CD	CD	?	CD
1745	1749	?	I-D-PR	I-D			CD	P	?	CD
1750	1754	?	I-D-PR	?	PR		CD	P	?	?
1755	1759	?	I-D-PR	?	PR		CD	P	?	?
1760	1764	?	?	?	PR		CD	P	?	?
1765	1769	X	?	I-Dv	PR		CD	P	CD	A-CDv
1770	1774	X G F	?		PR		CD-Pc-Ac	P	CD	?
1775	1779	X G F	D		PR-I (C)	PR	CD-Pc-Ac	P	CD	CD
1780	1784	X G F	D		PR-I (C)	PR	CD	P	CD	CD-Pb
1785	1789	X G F	?		PR-I	PR	CD	P	CD	CD
1790	1794	X G F	?			PR	CD	CD	CD	CD
1795	1799	X G F [C]	?			PR	CD	CD	CD	CD
1800	1804	X G F [C]	?			PR	CD	CD	CD	CD
1805	1809	X G F [C]	?			PR	CD	CD	CD	CD

Possessions de Ciutat: Son Cigala (X), Son Gallard (G) i Son Frau (F), i Son Costa (C). Contingut dels llibres: I: ingressos (venda productes), PR: producció; D: despeses (*inputs*, reposició, aliments, salaris productes). Modalitat de gestió: CD: conducció directa; P: parceria; A: arrendament.

Productes: v: vinya; b: bestiar; c: cereals. Les caselles marcades en gris responen als llibres de comptes conjunts de les 4 possessions elaborats després de la intervenció de la Reial Audiència. Els llibres de comptes de 1798-1803 resumeixen en plec totes les partides de cadascuna de les possessions, i els de 1801 a 1810 recullen setmanalment les despeses de les possessions de Ciutat, i mensualment les despeses de Son Costa, que probablement tenia un llibre de comptes propi; els ingressos de totes les possessions es recullen en el mateix llibre.

Fonts: Vegeu les notes 21 a 25.

El quadre 4 sintetitza la tipologia de la documentació referida a l'administració de les possessions que s'ha conservat pel segle **xviii**, atenent el tipus de gestió i la tipologia documental. El primer tret que cal destacar és el progressiu predomini de la gestió directa de les diverses explotacions al llarg de la centúria, que culminaria entre les dècades de 1780 i 1810, quan totes les possessions eren portades directament pels administradors del convent. El segon tret és el desenvolupament d'un sistema de comptes en el qual es combinaven diferents registres. Durant la primera meitat del segle **xviii** trobem, d'una banda, els comptes generals del convent, on s'anotaven el conjunt d'ingressos i de despeses del convent, i en els quals apareixen els guanys o les transferències que el convent de Palma rebia de les possessions, així com les despeses que assumia el convent i que després serien compensades per les possessions;²¹ i d'altra banda, cada una de les possessions disposava d'un llibre propi de despeses, ingressos i collites. D'aquests llibres de comptes, per a la primera meitat del set-cents només s'han conservat, de Son Gallard, un llibre de comptes de 1707-1725²² i un plec que resumia els comptes dels anys 1738-1745; de Son Costa, un complet llibre de comptes de 1725-1755;²³ i de Son Frau, un breu plec de l'explotació olivarera pels anys 1743-1745.²⁴ A mitjan segle **xviii** els llibres de comptes i l'administració es dividiren en dues grans sèries: la primera estava integrada pels llibres d'ingressos i de despeses de les possessions; i la segona eren els llibres de la producció agrícola i pecuària on s'anotaven, cada any, les collites i els caps de bestiar de totes les possessions de la hisenda.

Pel que fa als llibres d'ingressos i de despeses monetàries, les possessions de Son Costa mantindrien una administració comptable autònoma, encara que els originals no s'han trobat, i

21 Els llibres de despeses generals del convent als quals ens referim procedeixen de l'Arxiu del Regne de Mallorca, sèrie convents (AH, C): C-192 (1690-1705), C-194 (1732-1745), C-1749 (1746-1759), C-1647 (1775-1789), C-133 (1714-1730), C-141 (1680-1695) i C-3762 (1745-1759).

22 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-1650.

23 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

24 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-1649.

solament tenim, per alguns anys, un resum del balanç anual als manuals de comptes del convent. Per la seva banda, els ingressos i les despeses de les possessions del Pla de Ciutat Son Gallard, Son Cigala i Son Frau s'anotaven conjuntament en un mateix llibre, ja fossin les vendes dels excedents o les rendes quan s'arrendaven parts d'aquelles possessions (els sementers de cereals de Son Gallard o els esplets de l'oliva de Son Frau). Aquests manuals de comptes anotaven setmanalment els ingressos i les despeses de cada una de les possessions. Les despeses monetàries (*gasto*, eixides) integraven els pagaments de salaris, *inputs*, aliments i béns de reposició comprats, i també s'anotaven les transferències de productes i serveis entre les explotacions, mesurades en valors monetaris; per la seva banda, en els fulls d'ingressos (*recibo*, entrades) registraven el valor de la venda dels excedents als mercats, les transferències monetàries del convent a les distintes possessions i els productes i serveis rebuts d'altres explotacions. D'aquests llibres, se n'han conservat tres volums: un pel període 1766-1784, un segon volum pel període 1785-1794, en molt mal estat de conservació, i finalment, el darrer volum que abasta els anys 1801-1809. Aquest manual inclou un resum mensual dels ingressos i de les despeses de les possessions de Montuïri.²⁵

Paral·lelament, els administradors formaren uns nous llibres de collites i cria de bestiar. D'aquests, només se n'han conservat dos volums sobre la producció de les possessions del convent: el llibre de collites de 1752-1787²⁶ i el llibre de bestiar de 1777-1820.²⁷ Possiblement, els llibres de collites es mantingueren també fins al 1820, però no consten al fons catalogat. Aquests llibres contenien dos tipus d'informació bàsica. D'una banda, registraven cada any el volum de les collites de cereals, llegums, verema i vins, oli, figues, garrofes i altres productes de totes les possessions. A continuació, i particularment pels cereals, s'anotaven les deduccions aplicades al producte brut: el pagament

25 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-175, C-149 i C-1678, i els llibres de comptes elaborats pels oficials de la hisenda reial entre 1798 i 1803 a l'Arxiu del Regne de Mallorca, RP-705 i RP-706.

26 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-193.

27 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-144.

de delmes i censos i la reserva de llavors. També feien constar les transferències de productes i els serveis (jornals de tir) entre les diverses possessions i el convent. El llibre del bestiar anotava cada any l'estoc que hi havia al començament de l'any agrícola de cada una de les espècies (eugues, muls i mules, cavalls, ases, someres, ovelles i moltons); a continuació, s'anotaven les cries de l'any (mulats, poltres, anyelles, etc.), les baixes (mort, venda, etc.) i aquelles destinades a la reposició de les diferents guardes de cria (eugues, ovelles i someres). Totes aquestes anotacions s'enregistraven en valors físics, si bé al costat del nombre de caps de bestiar comprats i venuts, s'hi afegia els seu valor monetari.

Tanmateix, tal com es palesa al catàleg de l'arxiu, molts manuals de comptes de les possessions no s'han conservat. Algunes de les llacunes podrien haver estat resultat de la intervenció dels intendants de la hisenda reial que entre el 1797 i el 1805 utilitzaren els llibres per avaluar la producció, els ingressos i les despeses de les possessions del convent.²⁸ Això explicaria que precisament s'hagin perdut els llibres de collites posteriors a 1787, quan sabem del cert que totes les possessions es conduïen directament i els mateixos intendants citen els llibres d'ingressos i de despeses de Son Costa de la segona meitat del segle XVIII i el llibre de comptes de les possessions de Palma del període 1794-1802. D'altres llacunes documentals podrien haver estat provocades per la destrucció de la documentació després del saqueig del convent que seguí l'esclat revolucionari de 1820, i del ràpid enderroc del convent després dels decrets de desamortització de 1835. Possiblement, aquests dos episodis contribuïren a destruir i a dispersar una part de la documentació d'aquest convent.²⁹

28 Alguns d'aquests llibres, especialment els de la producció de finals del segle XVIII i dels primers decennis del segle XIX foren tramesos a Madrid, al consell d'hisenda, per avaluar el valor de la producció, les despeses i la rendibilitat de les explotacions, per tal de fixar el preu de sortida a les subhastes. Vegi's l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-705 i C-706.

29 El protagonisme que tingué l'ordre dels predicadors liderant la Santa Inquisició a l'illa, possiblement explica la poca simpatia que tenia la població envers aquesta institució. Sobre aquests episodis, vegeu Adrover (1995) i Ferrer Flórez (2002); una defensa abrandada de l'ordre i les seves funcions es pot trobar a Munar (1935).

ELS LLIBRES D'ENTRADES I SORTIDES DE LES POSSESSIONS DE SON COSTA (1725-1755)

Al segon quart del segle XVIII el conjunt de les antigues possessions adquirides a Montuiri s'havien reorganitzat en una única explotació agrària.³⁰ Ja el 1725, aquelles explotacions eren anomenades en la documentació amb el nom de Son Costa, la més antiga de les possessions que integraven aquella hisenda. Els intendants de la hisenda, el 1798, descrivien el conjunt de les possessions que integraven aquella hisenda així:³¹ el nucli central era Son Costa, on hi havia *la casa rustica principal desde donde se gobiernan las labores de este y los demas predios todos juntos*. A la possessió Almudaina, només hi quedava una casa rústica *que el dia solo sirve para guardar la paja y recoger los higos*. Les cases del Rafal estaven derruïdes des d'antic i únicament se citava: *hay una gran pieza para las Yeguas, llamada vulgarmente Boval*. A la finca Sabor *hay dos casa rusticas la una en un huerto y la otra en un montecito que en el dia sirve para tener paja, hacer seda y recoger el ganado*. I a la vella possessió Son Galiana, solament *queda una porcion de la casa antigua y lo que se llama la Boval para el ganado*.³² Les cinc antigues possessions i les diverses peces de terra annexes (Trapellia, la Cova, la vinya i Binuart) no eren contigües: la vella Son Costa i les Coves estaven separades d'Almudaina i Binuart; aquestes terres afrontaven amb les possessions de Rafal i Sabor i Trapiella, i, finalment, Son Galiana estava aïllada de la resta, envoltada de camins i síquies.³³ Tanmateix, totes aquestes constituïen, com es mostrarà, una única explotació o unitat de gestió.

El llibre de comptes de les possessions de Son Costa de 1725 a 1754 és un exemple fefaent de la meticulosa administració de la hisenda agrària pel convent de l'ordre dels Predicadors. Aquest llibre de grandària foli conté les anotacions d'ingressos

30 Vegeu els inventaris de 1698 (ADM, MSL, Núm. 186, f. 199-200) i el de 1725 que obre el llibre de comptes que analitzarem (Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173, f. 2-4).

31 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706/8, f. 65-78.

32 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706, f. 37-37v.

33 Arxiu del Regne de Mallorca, RP-706/8, f. 65-78.

i de despeses començant per ambdós costats: en un costat i en un sentit, els ingressos amb folis amb una numeració contínua (potser feta posteriorment); i a la contraportada i en sentit invers s'hi anotaven les despeses, en folis numerats recta/voltat. El llibre recollia conjuntament els ingressos (*recibo*) i despeses (*gasto*) de totes les possessions que conformaven la hisenda de Montuïri entre els anys de 1725 a 1755. Els assentaments dels comptes diferenciaven la procedència de les collites obtingudes en cada una de les possessions, tot i que formaven part d'un sistema de rotacions integrat.³⁴ Però, en canvi, els apunts de despeses i ingressos es referien al conjunt de les explotacions. Possiblement, les anotacions primer es recollien en bitllets o llibres de notes on s'anotaven les despeses diàries de la casa i els criats domèstics, i de ben segur hi havia un altre llibre dels missatges contractats on se n'anotava el nom, la durada del contracte i els salaris. Finalment, l'administrador passava els comptes dels diferents bitllets i quaderns al manual.

L'administració de les possessions de Montuïri estava a càrrec d'un grup de monjos. Un d'ells feia d'administrador de la hisenda agrària, i els altres desenvolupaven tasques relacionades amb els afers domèstics (abastament de la cuina), la direcció de l'activitat agrària (cellers, molí, botigues de cereals, etc.) i la supervisió del treball. A més, en el llibre de comptes, hi apareixen mencionats com a criats dos o tres minyons i una cuinera. L'administrador tenia encomanada la gestió de la hisenda i era el responsable de portar els comptes de l'explotació. Però, a començament del segle XVIII, la tasca de l'administrador ja no era solament l'abastiment del convent, com sembla que havia passat fins a mitjan segle XVII (Jover i Pons, 2012: 191-203), sinó obtenir *en limpio* una renda suficient per garantir el pagament de sufragis, alimentar els monjos i fins i tot obtenir guanys en la comercialització dels excedents. Així ho recordava el prior del convent en la primera pàgina del manual:

34 Vegeu la part dels ingressos del llibre de comptes de 1725-1755 a l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173, i també el posterior, de 1755 a 1787, a l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-193.

*Llibre de la administració de Son Costa e totes las demes heretats posseix en el terme de Muntuirí el Reyat Convén de St Domingo. Comensant als 29 7bre 1725. Essenent novament entrat en el govern de son Priorat el M. R. P. Pent Fr Lluís Riera Catedratic de Vespres en la Unisversidad de Mallorca. Considerantse molt important per el fi de poderse saber en tota distincio y claredat lo q fructuficaran los capitals de sufragis esmersats en las heretats a comprades y posseix nostron Reyat Cont al poderse formar distint y individual judici de tot lo q3 en limpio fructificaran per el convent las matexas dites heretats...*³⁵

Aquests canvis rectors en la gestió podrien estar connectats amb d'altres de més amplis que tenien lloc en el conjunt de l'economia de l'illa. D'una banda, durant el primer quart del segle XVIII el crèdit censalista travessà profundes dificultats. El convent, un dels principals censalista de l'illa, tenia dificultats per a cobrar les rendes als seus principals creditors: l'aristocràcia. Aquests, ajornaven els pagaments i pressionaven vers una reducció del tipus d'interès dels censals mitjançant llargues i costoses negociacions (Pérez Pastor, 1988; Jover, 1999; Morey, 1999). Finalment, les intervencions del monarca en el mercat de crèdit es concretaren el 1705 en una reducció del tipus d'interès hipotecari màxim del 8 al 5 %, i el 1750 el reduïren al 3 % (Tello, 2001). Així, la reducció del tipus d'interès dels censals i la caiguda d'altres marges de guany en els diferents negocis mercantils (Pons Pons, 1996; Manera, 2001) obria un escenari favorable a l'esmerç en altres activitats o, com a mínim, a la diversificació de les inversions. Així, sembla que l'esmerç en la compra de terres (via establiment) pels pagesos i rendistes (Morey, 1999), l'arrendament de possessions pels mercaders (Manera, 1988: 78-83), o la gestió directa de les explotacions pels terratinents esdevingueren opcions tan atractives com ho havien estat abans l'esmerç en censals o altres rendes fixes (Badosa,

35 Arxiu del Regne de Mallorca, C-173, f. 2.

1985: 14-15, 105-120; Tello, 2001). D'altra banda, els processos d'especialització exigien una creixent interdependència entre les diferents explotacions i un major control en la gestió de cadascuna de les possessions que integraven la hisenda, tal com ho hem descrita en l'apartat anterior. Aquestes noves qualitats estan ben presents al llibre de comptes de les possessions de Son Costa.

El llibre de l'administrador de la hisenda de Montuïri des de 1725 havia de seguir les normes *comptables* imposades pel prior del convent que encapçalaven la primera pàgina del manual. El prior ordenava:

*...cio entrant en el govern de son Priorat el sobre dit R. P. Prt ha manat ferse este llibre dividirse en dos pars: en una de las quals si vaje assentant en tota la diligencia possible tot lo q3 sia recibo y es pugue entendre en nom de fruyt en favor de la administració de totes las heretats posseyex en el terme de Muntuiri nostron Rey al Cvent; assentarse axi matex en la altre part de aquest matex llibre tot lo q3 sia gasto, tant q3 allí matex es fasse de fruys allí matex venuts o de diner en especie enviat allí desde el matex convent para dit effecta; esim també q3 es fase en el matex convent a compta de la matexe administració. Notantsi en distinció para q3 cade any es pugue fer el recta juduci que en y la matexe calenda e spugue fer en qualsevol temps*³⁶

Per tal de fiscalitzar la disciplina comptable dels administradors locals, possiblement no tan lletraferits com els que portaven els llibres de comptes del convent a la ciutat, de controlar les operacions econòmiques i d'avaluar què aportaven *en limpio* aquelles possessions, dos dipositaris del convent es desplaçaven a mitjan mes de setembre a Montuïri per supervisar els comptes i l'estat de les instal·lacions. El 30 setembre de 1728 els frares Tomàs Campins i Pere M. Albertí repassaven el llibre i, al final, ajustaven el saldo de les diverses partides. Aquell any, afegiren que l'anterior administrador de la hisenda

36 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173, f. 2

de Montuïri, Miquel Garcies, havia mort i que entrava com a nou administrador fra Bernat Bover (f. 15v-16). La fiscalització anual dels comptes no s'acabava aquí, sovint acompanyava els dipositaris un visitador de l'ordre dels Predicadors. El 10 de setembre de 1729 el reverend Vicente Pernisa Provincial de l'ordre dels Predicadors d'Aragó, visitava les possessions, acompanyant el visitador comissari del convent, Juan Quetglas, i els dipositaris suara esmentats. Aquests dipositaris deixaven cada any la seva empremta en el llibre de comptes, perquè les anotacions sobre el balanç anual de despeses, ingressos i transferències de béns i diners entre el convent i les possessions eren manuscrites amb un lletra distinta, més endreçada i clara, que la de l'administrador de Montuïri.

L'estructura *comptable* del llibre es manté força bé fins a l'entorn de 1744. Certament, des de principi de la dècada de 1730 les anotacions són cada cop més breus, menys detallades, especialment pel que fa a les despeses; els registres travessen alguns moments de lectura complicada a causa del fet que la tinta emprada cremava el paper, però la sèrie és completa excepte en els anys finals. Les crisis cerealícoles i els brots epidèmics que es produïren durant els anys 1747-1752 provocaren una sotragada en l'economia i demografia de l'illa, que resta ben documentada (Suau, 1984). L'explotació de Son Costa i la seva administració no escaparen a aquells trasbalsaments. Les anotacions del manual de comptes s'interromperen el setembre de 1748. Els anys agrícoles de 1748-1749 i 1749-1750 estan en blanc i no es tornaren a reprendre fins al gener de 1751. Tal com escriví el glossador Sebastià Gelabert *lo añ mit se'tcents cinquanta fonc llarg y mal de passar/ Tot es manteniment car/ Fam may s'en es vista tanta/ Morts y malalts gran encuantra/. Dixós qui'n podré contar.*³⁷ El gener de 1751, després de dos anys de silenci administratiu, es recuperen els comptes amb una advertència del prior del convent per fer el compte *ab major clare[tat] de aña en any se comença a 1 janer* (f. 92). Però, el desembre de 1751 els

37 La cita procedeix de Sebastià Gelabert de la Real (1750), *Descripció de la temporada del añ 1744 y sigüents fins a 1750*.

apunts es tornen a interrompre. No es tornaren a normalitzar fins al setembre de 1753 (f. 93-97v), encara que les anotacions d'aquests dos darrers anys (1753-1754 i 1754-1755) són molt simples, lluny de la minuciositat que havia caracteritzat el llibre de comptes abans de la crisi de 1748-1749.

La part del llibre on s'anotaven els ingressos del manual de comptes de 1725-1755 comença amb un inventari dels béns que hi havia a les possessions de Son Costa, Rafal i Son Galiana, que conformaven la hisenda del convent a Montuïri. Aquest inventari fou ordenat pel prior del convent i supervisat pel frare dipositari Vicenç Ferra,

*despues del dia de Sant Miquel de l'any de 1725, y entregat en el germà Fr Hyacinto Riutort principal administrador per dit temps de dites heretats, tenint-lo ell per rebut y entregat para de tot donar compta sempre que aparaguera a qualsevol prelat y superior.*³⁸

Per tant, el nou conductor administrador de les possessions entrant disposava del conjunt de factors de producció necessaris per iniciar el cicle agrari i es comprometia a mantenir-los i donar-ne comptes després de cada anyada. La primera partida que obria els ingressos era la collita de l'any 1725. Només pels primers anys, hi ha una anotació completa de les collites de cereals, llegums i altres productes agrícoles (cànem, lli, hortalisses, vi, etc.) i dels ramats (aviram, mulats, anyells, llana, etc.). A partir de 1729, només s'anotaren les collites dels cereals i llegums. La informació detalla la quantitat collida en quarteres de cada tipus de gra, un cop descomptat el delme eclesiàstic, i en quina possessió havien estat collits. També registra el gra, diferenciant entre ordi, civada i, a cops, mestall, i blat, i, per aquest darrer, especificant-ne el tipus: xeixa, gros, rovelló, menut, etc. Els llegums eren sobretot faves i petites quantitats de cigrons, guixes, llenties, etc. Possiblement, aquestes collites s'anotaven en una plagueta o quadern de feina on també s'enregistraven les de vi, lli i cànem, i les cries de bestiar, que no s'ha conservat. Després de la collita, s'iniciaven els registres

38 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

dels ingressos ordenats cronològicament i dividits per mesos. Les anotacions s'iniciaven sempre el 7 de setembre, excepte el primer any, que començaren el dia de Sant Miquel, el 29 de setembre. En l'encapçalament dels ingressos s'hi anotava que

*suma del recibo en la administració de Son Costa des als 29 7bre 1725, fins al dit dia del any siguent 1726, proceit dit recibo, segons consta al present llibre en las pagina antecedents de diferents coses part de elles reyalment venudes, o fense amb elles pagaments, y part avaloradas per servir per el matex nostrom Reyal Convent (sens comprendre fruyt algu de la collita de este any 1726 expressada supra en la present pàgina) noucentes norant lliures dich.*³⁹

Entre els ingressos fruit de les vendes dels excedents en els primers anys de la comptabilitat, s'inclouïen també aquelles altres partides *avalorades* (a preus corrents) dels grans i altres productes que la possessió enviava al convent. Aquests enviaments de productes i serveis eren compensats per transferències en sentit contrari, ja fossin amb béns, productes, pagaments a compte o simplement transferències en metàl·lic:

Suma del recibo en la administració de son Costa desde als 30 7bre fins dit dia 1727 proceit dit recibo segons cosnta del present llibre en las paginas antecedents de diferents coses part de elles realment venudes o fentse ab elles pagament y part de elles avalorades per servir per el matex nostrom convent o per son Gallard, o son Cigala. Sens comprendre fruyts algun de la collita de blat i xeixa del present any de mil doscentes setanta set lliures onse sous y sis diners dich ... 1277 l. 11s. 6

Distingit dit recibo en la forma seguent. Pº de coses avaloradas henviades servir per el Convent o son Gallard 656 l. 11 s. 2

39 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

*Ms de coses realment venudes o fet de mans pagament 621
l. 4 s.*⁴⁰

Aquesta disposició d'entrades a la dreta i a l'esquerra permetia distingir aquells assentaments pels quals la possessió de Son Costa era deutora del convent, i els ingressos derivats de la comercialització directa dels seus excedents en els mercats locals. Però aquest sistema podia ser de lectura complexa; per això el setembre de 1728 s'especificava

*que per poder fer ab major facilitat el compte de gasto y recibo continuat en este libre tant pel el descarrech del administrador com per fer el compte de los en limpio persebra el Convent de la present administració se ha de determinar que en la part del recibo estregue a nel marge tot lo que lo administrador haura rebut ans de fruys de la possecio com de diner enviat del Cont. Y a nel contra marge es treura tot lo que el Convent haura gastat per cla y en la part del gasto es treura a nel marge tot lo gastat per la administració y a nel contra marge el valor de lo que el convent haura percebut de dita Posecio De este modo conferint la suma del marge de una y altre part ab facilitat es veura si lo administrador es creditor o debitor y conferint las sumas de los entramarges es veura lo que en limpio haura percebut el ConT.*⁴¹

El propòsit era clarificar els comptes. En la secció dels ingressos només s'hi enregistrava el valor monetari de les vendes de la possessió i el valor de les partides enviades o pagades pel convent per comptes de la possessió. Aquelles partides que eren enviades per la possessió al convent, en valor físic i monetari, es desplaçaven a la secció de despeses sota els epítets *lo que se henviat a el convent desde i descàrrec de la collita*.

Els ingressos anotats en el marge esquerre indicaven que el creditor era el convent (i el debitor, l'administrador de la possessió), i al marge dret, hi apareixia la mateixa quantitat com a ingrès per

40 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

41 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

a la possessió. Així mateix, en els llibres de *gasto*, en el marge esquerre s'hi escrivia el valor de les partides (productes o serveis) que la possessió enviava al convent i per les quals era creditora del convent (i aquest, debitor); i al marge dret, hi apareixia la mateixa quantitat com a despesa de la possessió (sortida). Aquest sistema es mantindria durant tot el llibre, excepte, com hem dit, a partir dels anys 1748-1749 quan els registres són molt escadusseres i irregulars. El quadre 5 resumeix aquestes partides per alguns anys del decenni de 1730, seguint la mateixa estructura del llibre. A la columna de l'esquerra hi trobem els enviaments fets pel convent a la possessió, a la dreta hi figuren aquests enviaments com a ingressos de la possessió, juntament amb la resta de productes que la possessió comercialitzava als mercats locals.

Quadre 5. Ingressos de Son Costa segons el llibre d'entrades: anys naturals 1731-1734. Totals dels ingressos del període expressats en sous

Creditor convent sous	Partides	Ingressos sous	Ingressos % Partida/total
	Cereals	58.743	34,5
	Anyells, llana i formatge	56.738	33,3
	Bestiar tir	31.320	18,4
	Vins	4.120	2,4
	Hortalisses	3.971	2,3
	Llegums	1.369	0,8
	Bovins	1.220	0,7
	Aviram	758	0,4
	Fusta, llenya	341	0,2
	Figues	75	0,1
2.645	Aliments	2.645	1,6
7.527	Diners	7.527	4,4
1.513	Rendes	1.513	0,9
11.685	Total	170.340	100,0

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173

Tal com es palesa de forma simplificada en el quadre 5, els assentaments recollien el tipus de producte, la quantitat, el preu unitari i el valor de la partida. Generalment, no s'especifica

qui era el comprador, excepció feta de quan es tractava dels missatges o jornalers de l'explotació als quals es venien grans o altres productes a compte dels seus salaris. Les tres partides principals eren la venda de cereals (35 %), d'anyells, formatges i llanes (33 %) i de bestiar de tir (18 %). A molta distància, trobem la venda d'aviram, lli i cànem, i hortalisses diverses. El vi venut en aquells anys era fruit de la vinificació de la verema adquirida als pagesos dels pobles veïns més que no pas de producció pròpia, encara molt incipient a l'època. Entre les partides que el convent enviava a la possessió, la més important era la transferència de diner en metàl·lic a compte del pagament d'algunes compres i impostos, o per facilitar cabals a l'administrador per fer alguns pagaments en metàl·lic (4,4 %).⁴² Les rendes pagades pel convent eren les de les pastures de les eugues (partida renda 0,9 %). Entre la partida d'aliments (1,6 %) enviada des de Ciutat, hi trobem sobretot oli (de Son Cigala o comprat pel convent), garrofes (de Son Cigala) i peix (alatxa, xucles, etc.).

El compte de despeses conté tres seccions: la primera era el registre de la despesa monetària corrent; un segon apartat, suara comentat, intitulat *lo que se henviat al convent*; i, finalment, el *Descarrech de blat i xeixa que queda a son Costa* i *Descarrech de la collita que se ha anviat al convent*, que sovint s'aplegaven en una única partida. Les instruccions inserides al començament del llibre de *gasto* definien aquestes seccions:

gasto de la nova administració de Son Costa comensat als 29 7bre 1725 entra novament govern de son Priorat el M. P. Ptat Lluís Riera catedratihc de la universitat de Mallorca. Axi com en la altra part de aquest llibre q̄z es diu del recibo se adverteix la mayor diligencia q se ha de posar en assentari tot lo q q sia y es pugue entendre, ... de esta admnistracio para poderse aconseguir al fi q se intentat y ya expressat en la altre part; axi matex en esta altres se a de tenir advertida la matexa diligencia an assentar tot lo q

42 Per exemple, el pagament de les multes per excarcarar els missatges que estigueren a la presó. Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173, f. 11.

*sia gasto sia q es fasse alli matex tant per el cultivo ordinari o extraordinari de millores o sia ques fasse en el matex convent compta de la matexa administració para q complet que sia lo any ... també de administrador en dit son Costa , es paraque calenda axi per ultim fer recta y discret judicis conferit gasto y recibo ab lo que en limpio fructificara tots los anys las dites heretats per dit Cvont ...*⁴³

L'estructura de les anotacions de les despeses comença també després del 7 de setembre i es clou els primers dies de setembre de l'any següent amb el pagament dels salaris dels missatges i altres partides de caràcter anual. Les despeses també seguien un ordre cronològic, anotant cada setmana les despeses monetàries de les explotacions que integraven la hisenda. El quadre 6 sintetitza les principals partides del període 1731-1734.⁴⁴

Quadre 6. Despeses de la possessió de Son Costa dels anys 1731-1734. Valors en sous

Partides	Despesa corrent	% Despesa corrent	Enviaments al convent	% Enviaments al convent
Aliments	7.083	6,8	38.023	66,1
Rendes	7.814	7,5	296	0,5
<i>Inputs</i>	7.081	6,8		
Reposició i esmerç	10.426	10,0	9.540	16,6
Salaris menestrals	9.239	8,8	1.749	3,0
Salaris dels missatges	27.527	26,3	7.887	13,7
Salaris mà d'obra a jornal	21.123	20,2		0,0
Salaris del segar i batre	14.449	13,8		0,0
Total	104.743	100,0	57.495	100,0

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

La columna de la despesa corrent mostra com el gruix de la despesa monetària era consumida pels salaris de les diverses

43 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

44 De fet, aquesta estructura segueix els mateixos criteris amb què l'administració agrupava la despesa entre els anys 1777-1778 i 1785-1786. Vegeu l'Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-193.

categories de treballadors agraris (missatges, jornaleres i segadors): un 60 % de la despesa total. Si hi afegim els salaris pagats als menestrals, la despesa salarial augmenta fins al 69 % de la despesa total. Les despeses salarials estrictament agropecuàries es poden dividir, seguint el criteri dels mateixos administradors, en tres grans partides: els jornals pagats a la mà d'obra jornalera; els missatges contractats per anys o mesos; i, finalment, els jornalers i jornaleres contractats per les messes, que inclou segar, batre, garbejar i espigolar. Els registres recullen aquesta informació de la següent manera. La contractació de la mà d'obra a jornal es registrava setmanalment i quasi sempre ens proporciona el nombre de jornals, el gènere (homes o dones), el preu del jornal, o bé el preu de l'escarada, i, finalment, el valor total de la partida. En total, aquestes partides representaven el 20 % de la despesa total. La despesa monetària dels salaris dels missatges significava el 26 % del total i s'anotava en dues partides a finals d'agost o principis de setembre. En la primera entrada s'enregistrava l'import dels salaris totals dels missatges (mossos o criats rurals) per *tot l'any*; sovint es fa constar el nombre dels missatges; en aquells anys, eren entorn de 22, inclosa una cuinera, l'oguer, que tenia cura de les eugues, i els pastors. Els preus dels missatges oscil·lava en funció de l'edat i l'experiència o qualificació de cadascun; tanmateix, en aquells anys les soldades o mesades oscil·laven entre els 30 i els 40 sous al mes. Tot seguit, en una o dues entrades, s'anotava el valor dels salaris, i sovint també el seu nombre, dels missatges contractats per *mesos* o per les *messes* o *pel batre*. Cada estiu es contractaven entre 3 i 9 homes segons el volum de la collita, i el seu salari monetari era el mateix que el de la resta de missatges. Tots ells menjaven a despesa del terratinent.⁴⁵ La darrera partida eren els bracers i jornaleres contractats per segar, que representava prop del 14 % del total de la despesa. En aquesta partida s'hi inclouen pròpiament la sega dels cereals i les tasques de batre, garbejar i espigolar. Les anotacions del llibre de comptes generalment recullen en una

45 Sobre aquestes categories laborals en les possessions mallorquines, vegeu Le Senne i Montaner (1981), Vaquer Bennasar (1987: 478-479), Albertí i Morey (1986), Jover i Pons (2012: 240-242) i Molina (2012).

sola entrada l'escarada de segar els cereals; en canvi, les feines de batre i garbejar eren contractades a jornal. Com es mostrarà en un capítol posterior, aquestes diverses categories laborals estaven lligades a diferents modalitats de contractació (anuals, mensuals, a jornal o escarada), i la composició de la demanda de treball mesurada en nombre de jornals o dies treballats diferia del valor monetari de la despesa atribuïda a les diferents categories. La remuneració del treball variava significativament en funció de la categoria laboral (especialment entre els mossos), el gènere, l'edat i la tasca desenvolupada, i les proporcions i pes de cada un d'aquests factors segons el sistema de cultiu dominant a les explotacions. Així doncs, les proporcions en què es donen les despeses salarials (missatges, mà d'obra a jornal, segar i batre) en el quadre 6 no es poden traduir mecànicament com a indicadors de la composició de la força de treball contractada.

Seguien en importància tres partides que mereixen un comentari conjunt: *inputs*, reposició i esmerç, i salaris de menestrals. Sovint s'ha destacat la dificultat que planteja destriar conceptes com els d'*inputs*, manteniment de l'explotació, reposició i esmerç en els llibres de comptes.⁴⁶ El criteri que hem seguit, i que les mateixes anotacions faciliten, és diferenciar aquells béns que es consumien en el procés productiu (*inputs*, quadre 6), d'aquells altres que servien per reparar, reposar i augmentar la capacitat productiva de la hisenda. Som conscients de les diferències existents entre la reposició o manteniment de factors, i l'esmerç (increment de la capacitat productiva); tanmateix, en molts dels assentaments no era possible distingir clarament aquests conceptes. Així, l'administrador en alguns casos explicita que l'adquisició d'un factor significava l'augment de la capacitat productiva de les explotacions, per exemple amb la compra d'alguns caps de bestiar de tir. En altres ocasions, sembla que el registre reflectia una obra de manteniment, com quan es reparava la teulada de les cases o es netejaven o reparaven els drenatges subterranis (albellons) de les explotacions. Tanmateix, massa sovint no es pot distingir

46 Pasqual (1990: 41-44), Garrabou, Planas i Saguer (2000: 78-84, 89-96) i Oldroyd (2007: 18-28, 106-107).

si la compra d'una bèstia de tir era per reposar-ne una (per exemple, per la seva mort), o per augmentar la capacitat de tir de l'explotació. Aquestes dificultats augmenten quan es contractava treball (salaris menestrals, quadre 6) i no s'especificava si era per fer manteniment (d'un marge o drenatge) o per incrementar la capacitat de producció de la hisenda (construir un marge o un drenatge nous). Ateses aquestes consideracions, hem seguit el criteri de només destriar clarament els *inputs* d'aquell altre conjunt de despeses destinades al manteniment i a la inversió.

Els *inputs* més importants estaven relacionats amb l'adquisició de verema per a l'elaboració de vi i aiguardent pel consum de l'explotació i del convent (49 % del total de despeses en *inputs*), i aquells relacionats amb l'alimentació del bestiar –càrritx (11 %) i garrofes (6 %) i ordi i civada (5 %)– i, finalment, l'adquisició de sabates per als monjos i treballadors i de teles i filasses per fer sacs o draps (22 %). En quantitats menors podem trobar cordes, guix, fusta, etc. Tanmateix, cal advertir que molts dels materials emprats en l'elaboració d'aquells béns eren obtinguts de l'explotació dels pinars, pedreres i garrigues de l'explotació, i no es consignaven com a despesa en el manual. Els béns de reposició i inversió eren, en una proporció molt elevada (83 % del total de la partida del quadre 6), caps de bestiar de tir (eugues, cavalls i muls) que servien en alguns casos per reposar les baixes i en d'altres, per ampliar la capacitat productiva dels ramats de l'explotació; en una proporció molt menor, eren eines comprades als ferrers i fusters (aixades, forques, falçs, carretons, etc.). Finalment, el gruix de la contractació dels menestrals era acaparada pel ferrer (65 % del capítol respecte del total de la partida del quadre 6): canviar les ferramentes del bestiar de tir i adobar les eines. La despesa en picapedrers (23 %) ocupava el segon lloc, i les feines es repartien entre fer parets enmig dels sementers, reparar i ampliar les cases de Son Costa. Les despeses de moldre els cereals ocupaven el tercer lloc (6 %). Una proporció molt més discreta tenien les despeses dels teixidors i les filadores que elaboraven draps de lli i cànem per a l'explotació i el convent (2 %) i el fuster (2 %).

Amb una importància menor, trobem les rendes pagades pels administradors de Son Costa i l'adquisició d'aliments. Aquelles

representaven entorn del 7,5 % de la despesa total. La partida més important estava destinada a pagar les pastures d'estiuada de les eugues; les despeses menors corresponien al pagament d'un cens al comú de la vila de Montuïri i algunes imposicions feudals de les quals el convent no estava eximida, com ara els delmes de l'hortalissa i la verema. La compra d'aliments representava el 6,8 % de la despesa total. Destacaven: en primer lloc, l'oli i les olives (50 % del total de la despesa en queviures), després, la carn (23 %), el vi i l'aiguardent (11 %) i la neu (8 %). El peix tenia una participació molt reduïda en la despesa perquè, com hem vist, era enviat des del convent. La major part dels aliments s'havien adquirit en els mesos d'estiu, excepte el peix que s'havia comprat per Quaresma. Era costum que a més dels salaris monetaris, durant els mesos d'estiu els treballadors rebessin un complement en espècie (companatge), integrat bàsicament per vi, aiguardent, carn, peix i llegums. Per tant, sembla que aquestes compres de queviures eren destinades al consum dels treballadors contractats per les messes.⁴⁷ Certament, aquesta no era tota la despesa en aliments; una part del consum d'aliments dels monjos i treballadors s'obtenien dels productes conrats a la possessió (verdures, pollastres, formatges, llet, etc.), i el valor d'aquestes partides no es feia constar en els llibres. No succeïa el mateix amb la producció i el consum de cereals, tal com veurem seguidament.

Al final de la relació de les despeses monetàries corrents s'hi afegien dues seccions més que tancaven el compte de l'any. La primera estava integrada pel descàrrec dels béns i serveis que s'havien enviat a Ciutat. Aquestes partides estan sintetitzades a la columna *enviaments al convent* del quadre 6. De fet, eren anotades com a *gasto* (57.495 sous, total de la columna *enviaments al convent* del quadre 6) perquè eixien de Son Costa. Aquests enviaments *avalorats* a preus corrents estaven integrats per partides semblants a les que figuren com a despeses, però amb continguts ben diferents. La principal partida d'aquests

47 Roksett (1923: 88-115), Genovard (1989: 112-118) i Jover i Pons (2012: 221-223).

enviaments al convent eren aliments: un 66 % del total de béns i serveis amb què Son Costa proveïa el convent i la resta de possessions (*enviaments al convent*, quadre 6). Aquests aliments eren, en un 52 % (respecte del total de la partida del quadre 6), cereals i llegums; un 29 %, formatges i anyells; un 9 %, porcs grassos i un 4 %, vi i aiguardent. La resta consistia en nombrosos caps d'aviram (capons, gallines, pollastres, indiots, etc.) enviats pels volts de les festes de Nadal per al consum de la comunitat de frares del convent. Els béns de reposició que s'enviaven eren muls i mules per reposar els tirs del convent, però també d'alguna de les altres possessions. La despesa en salaris dels missatges de Son Costa, fets per compte del convent (16,6 % *enviaments al convent*, quadre 6), consistia en els jornals de carro per transportar béns i dels *parells* (tirs de bestiar) de Son Costa que anaven a llaurar les vinyes de Son Gallard. La despesa en salaris dels menestrals (3 % *enviaments al convent*, quadre 6) estava integrada pel treball dels teixidors i les filadores que obraven filasses i teles per compte de la possessió, que eren després enviades al convent.

En la darrera secció de la despesa que tancava els comptes, l'administrador anotava aquelles partides de blat i xeixa que des de Son Costa s'havien enviat al convent: el *descàrrech dels forments*. Aquesta partida recollia el moviment en espècie de les collites de blat i xeixa de l'any precedent. El quadre 7 sintetitza la distribució entre les diferents partides de blat i xeixa. Les anotacions es feien en valors físics, en quarteres, i només es valoraven a preus corrents de l'any aquells blats que eren enviats al convent, i que en la seva major part eren recollits en l'anterior compte d'enviaments al convent (quadre 6). Tanmateix, hi ha alguns errors i partides enviades al convent no comptabilitzades en l'anterior compte dels valors monetaris, com ara els grans enviats a Ciutat per pagar el cens de l'establiment emfitèutic de l'Almudaina.

En qualsevol cas, aquest compte intentava controlar estretament el moviment del principal producte de l'explotació: el blat i la xeixa. En principi, els cereals inferiors, l'ordi i la civada eren consumits en la seva totalitat per la possessió de Son Costa, una part com a llavors i la resta per alimentar el bestiar. No hi ha constància de vendes d'aquests cereals i rarament se n'enviaven

partides al convent. D'entrada, el quadre mostra que més de la meitat del blat i la xeixa anava destinada al consum del convent (42 %) i a fer alguns pagaments, com ara el cens que gravava l'Almudaina (10 % del total), a obsequis per serveis prestats, com eren els del cirurgià i el manescal que tenia cura del bestiar de tir, i a abastir excepcionalment les necessitats d'alguna altra possessió, en aquests anys, Son Cigala. Son Costa consumia el 47 % de les collites del blat i xeixa. La venda al mercat només representava un 13 %, però la venda als missatges i jornalers que treballaven a la possessió suposava un altre 8 %. Aquestes vendes als treballadors eren generalment a compte dels seus salaris. El menjar dels monjos, el servei domèstic i els missatges que residien a la possessió s'emportava el 14 %; i, finalment, un 12 % es reservava per a llavor.

Quadre 7. Distribució del flux físic de blat i xeixa, 1731-1734.
Valors percentuals respecte del total dels blats del període.

Partides	Cens Almudaina	Enviat convent	Manescal i cirurgià	Son Cigala	Son Costa	Total
Enviat al convent		41,7	0,2	0,9		42,8
Pagament censos	10,1					10,1
Llavor					12,0	12,0
Menjar					13,9	13,9
Venut als missatges					8,4	8,4
Venda al mercat					12,7	12,7
Totals	10,1	41,7	0,2	0,9	47,1	100,0

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

Després del descàrrec dels forments, es tancaven els comptes de l'any el mes de setembre. Aquest acte consistia a fer el balanç dels ingressos i les despeses monetàries i també del compte de forments de l'any, restant o sumant als romanents que s'havien fixat l'any anterior (comptes de crèdit o debit de la possessió amb el convent). Els dipositaris del convent i l'administrador de les

posseessions passaven comptes d'acord amb les anotacions que tenien als llibres de l'administració general del convent i dels comptes de Son Costa. Una vegada contrastats el comptes de l'any, els dipositaris del convent

*havent vyst y examinat lo continuat en este llibre de gasto y recibo de los predios de son Costa y Sabor y haven trobat que el recibo que ha tingut el administrador de son Costa y Sabor y las demes heretats possiex el Ct en el terme de Montuiri des de...*⁴⁸

Finalment, anotaven el saldo en diner i producte (blat i xeixa) i dipositaris i administrador signaven a sota, abans d'obrir els comptes del següent any.

CONCLUSIONS

La documentació comptable de la hisenda agrària del Convent de Sant Domingo, tot i que incompleta, és extremadament rica per a l'anàlisi de l'administració dels patrimonis agraris eclesiàstics, però també permet indagar en alguns aspectes dels processos de producció i treball difícilment aprehensibles a través d'altres fonts conegudes.

Els manuals de comptes de l'explotació analitzada seguien una estructura de *cargo* i *data* amb un punt de complexitat, allunyada però del sistema comptable de partida doble. L'objectiu declarat era maximitzar el guany, obtenir *en limpio* els recursos necessaris per mantenir la possessió, abastir el convent i sufragar tots els drets i càrrecs que gravaven la possessió (censos, sufragis, etc.). El marge de guany es destinava a la despesa sumptuària del convent i a millorar la capacitat productiva de les explotacions. Per poder calcular la rendibilitat real de cada una de les explotacions era imprescindible que es consignés la quantitat i el valor de tots els fluxos que operaven en el si de la hisenda,

48 Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

entre les explotacions i el convent, però també entre les distintes explotacions.

Aquesta mena de comptes, força excepcional, permet no solament estudiar els balanços d'aquesta explotació, sinó també aproximar-se a formes de comptabilització més sofisticades, i potser també més físiques. La reconstrucció de tots els fluxos de materials i energia que intervien en els processos de producció pot ajudar a afinar els coeficients ecotènics i elaborar balanços d'energia i nutrients per a cada un dels conreus, i per al conjunt de l'explotació. Així, no només podríem calcular fins on projectava la seva ombra metabòlica aquesta explotació, sinó també en quina mesura es podien establir equilibris entre una major eficiència en els usos dels recursos a l'interior de l'explotació i la seva relació en la seva capacitat de comercialització d'excedents (González de Molina i Toledo, 2011).

EN ELS ORÍGENS DE LA COMPTABILITAT DE LA PAGESIA DE MAS (REFLEXIONS SOBRE EL CAS GIRONÍ, S. **xvii-xviii**)

PERE GIFRE RIBAS

Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

A la Catalunya dels masos, la documentació comptable no és massa abundant¹ en el conjunt de la documentació patrimonial pagesa dels segles **xvi**, **xvii** i **xviii**. La que figura indubtablement en aquest tipus de fons és la documentació referida als drets de propietat relatius al patrimoni, establiments o precaris, compravendes, capbrevacions..., sempre, només, però, de les propietats que han acabat per configurar el patrimoni. Hi ha també la referent a la família, els actes entorn de la contractació matrimonial i l'herència. Com que havien hagut de demostrar més d'una vegada els drets de propietat, i sabien que l'única manera de fer-ho era amb la presentació dels actes, una part important dels senyors útils i propietaris de mas de la Catalunya Vella van decidir conservar els documents provatoris dels drets de propietat. El

1 Per França, Antoine (2000: 248) nega la raresa de comptabilitats agrícoles a l'Antic Règim, fins al punt de considerar que el que ha passat és que han estat poc explotades per la historiografia (*source vraisemblablement plus inexploitée que réellement rare*). En la mateixa línia s'expressen Béaur i Chevet (2000: 192-194), amb el matís, però, que se'n coneixen, però que no han estat preses seriosament. Per al cas català, val la pena remarcar la introducció que es feia a les comptabilitats pageses en el primer número de la revista *Estudis d'Història Agrària*, quan es diu que són *un tipus de fons o documentació encara poc explotada* (1978: 117) i es remarca la importància de portar a terme recerques en fons privats.

pas següent, en una conseqüència lògica, va ser procedir a la seva ordenació i classificació, i deixar-ne constància en els llibres mestres que recullen, en forma de regest, aquests actes patrimonials.

Tot el que fa referència a la documentació comptable i administrativa no té transcendència per al futur del mas. Es tracta, i això apareix en més d'un inventari, del concepte vague de papers o paperots, que vol dir sense enquadrar, sense necessitat que l'escrivà en el moment de descriure-la en deixi constància expressa ja que no tenia *utilitat* per a la conservació del patrimoni (Gifre, 2008). El fet d'haver-hi donat poca transcendència explicaria que, majoritàriament, s'hagin conservat els actes del patrimoni; els que no ho eren, com la documentació comptable, no tenien interès. Per als historiadors ruralistes, aquesta hauria estat una informació qualitativa important. En la lògica utilitària del mas, però, no la tenia més enllà de la generació que la va escriure, si és que es van arribar a escriure. Els silencis i les absències documentals també tenen la seva lògica.

Que no tinguin la importància que tenen en altres fons documentals, no suposa, però, que no hi pugui haver elements comptables en els arxius patrimonials. La lògica en la conservació dels fons documentals d'institucions religioses o de patrimonis nobiliaris o mercantils és una altra. Tenen en comú que les terres són cedides per a ser explotades i, per tant, se n'ha de conservar el document de la cessió i també la prestació acordada. Aquí s'acaben, però, les coincidències. Les comptabilitats dels patrimonis d'institucions eclesiàstiques, per exemple, serveixen a l'administrador per passar comptes davant la comunitat o els seus representants. Els comptes del mas, quan se'n fan, només han de servir a l'amo del mas. Només quan hi ha acumulació de masos els registres comptables fan la seva aparició, i molt més encara quan del seguiment de l'explotació, se n'encarreguen procuradors o administradors (Garrabou, Planas i Sagner, 2001b: 49-62) que, aquests sí, han de donar compte al seu propietari. És en aquest darrer cas que la documentació administrativa té un cert relleu dins la documentació patrimonial; això és així, però, només en els

casos d'acumulació de masos i de propietats allunyats de la residència dels propietaris.

La quasi absència d'elements comptables dels arxius patrimonials s'explica perquè no se'n produïen, perquè en la majoria de masos —especialment en el segle **xvii**— hi havia una coincidència entre propietat i explotació i per això no era necessari apuntar els ingressos i les despeses del mas. O perquè es considerava que no calia conservar-los i s'escrivia en fulls solts, fet que els conferia un caràcter efímer, llevat que es tractés d'un simple exercici per conèixer l'evolució dels ingressos i, si fos el cas, introduir canvis en la gestió, fet, per altra banda, poc habitual. En els diferents supòsits, tampoc no calia conservar-los més enllà de la utilitat temporal que tenien. En els llibres de notes i comptes, en general, les anotacions apareixen quan s'ha de donar comptes a tercers; és el cas de les administracions derivades d'una minoritat amb tutoria.² Altres vegades, apareixen perquè hi ha una explotació indirecta i s'apunten els comptes de l'explotació, entre d'altres coses per saber si la modalitat contractual és l'adequada (a mitjan segle **xviii** en alguns patrimonis gironins es debat la possibilitat de canviar el sistema de cessió de l'explotació a preu acotat) o per fer el seguiment de la cessió del terç per part del masover, controlar la renda a percebre i, en definitiva, evitar-ne el frau.

2 I també quan l'hereu es fa càrrec del patrimoni després d'una llarga minoritat amb tutoria que pot acabar, fet prou habitual, amb un plet contra els tutors per part de l'hereu. Així ho trobem, per exemple, en un document de l'hereu Puig Pujades el 1690: *Los censals fa lo hereu d'en Puig y Pujades de Bellcayre com a obtenint la heretat Pujades del lloch de Bellcayre Y lo que a creats lo dr. Francesch Puig y Pujades en Torroella de Montgrí domiciliat, hereu de las ditas heretats, en lo any 1690 als 13 de desembre que fou lo die y any que començà a administrar las ditas heretats y contractà matrimoni ...* (Arxiu Diocesà de Girona, Casa Carles, llibre 9, f. 4-21). És un document excepcional per a una contingència. De llibres de censals, però, també se'n troben, anotats, sovint, pel mes de creació del censal, que era el mes en què queia el pagament de la pensió. Sobre les anotacions de les minoritats, encara que posteriors al període que es tracta, vegeu Terradas (1984: 156-238).

La comptabilitat en els masos és un recurs per saber la renda generada; el recompte de la despesa arribarà més tard, i difícilment la trobarem en el sistema d'explotació dels masos a masoveria, en què no hi ha participació del propietari en l'explotació. Sempre podem trobar, és clar, referències a actes de creditors i deutors de pensions de censals en quaderns, llibres o en papers volants. No deixen de ser simples apuntaments o anotacions. Per a les activitats importants o per a tot allò que afectava directament el patrimoni, en la mesura que era objecte d'hipoteca, l'assentament era més segur si passava pel notari. La contractació matrimonial passava pel notari i el pagament del dot promès també, ja fos en forma de deutoris o d'apoques. En els comptes de la pagesia, sigui en full volant o en simples assentaments en quaderns relligats sense configurar un veritable llibre de comptes, s'anota per a memòria el moment de la signatura de l'acta i les dades precises del notari, per saber on trobar-lo si es necessita.

Partim, d'entrada, del supòsit que una part important de la pagesia de mas era lletrada; de banda deixem la pagesia que no escrivia, o la documentació generada de la qual no ens ha arribat. L'anàlisi que fem de la documentació que ens ha arribat és la que permet plantejar unes hipòtesis sobre la seva redacció i la seva conservació. No disposem, i seria bo de disposar-ne, d'un cens de llibres de comptes, almenys, dels segles **xvi** (són excepcionals) i **xvii** (n'hi ha molts més), fet que permetria anar més enllà de les hipòtesis i fer-ho des d'una base estadística més sòlida. No obstant això, en l'àmbit de Girona hi ha, des de fa anys, un interès pels arxius patrimonials que fa que el que es plantejarà tingui una base empírica suficient en la qual basar aquestes hipòtesis sobre l'origen de la comptabilitat en la pagesia de mas (Gifre, Matas i Soler, 2002).

ELS LLIBRES DE NOTES, ELS PRIMERS REFERENTS COMPTABLES

Es tracta d'anotacions fetes amb la finalitat de deixar-ne constància escrita perquè serveixin de recordatori per a qui escriu i, en la seva absència, per als seus familiars més propers. Són per a

memòria de l'hereu del patrimoni. Si bé, però, podem diferenciar les anotacions comptables, que són estrictament per als hereus, de les anotacions familiars i fins conjunturals o externes a la dinàmica patrimonial, que poden ser per a la família o per als descendents. En aquest darrer cas, hem de parlar de llibres de família, que queden al marge de les consideracions que aquí es fan.

Les anotacions apareixen agrupades en format de llibre, en el que suposa un pas important amb relació als fulls solts, rebuts o albarans. L'objectiu del pagès que fa l'anotació és deixar-ne constància escrita; com apareix en més d'una ocasió, és un *llibre de memòria*.³ L'únic ordre acostuma a ser el cronològic. Aquests llibres de notes són redactats per pagesos de mas o de masos, que encara poden mantenir l'explotació directa. Hi pot haver més d'una mà en un mateix llibre o quadern, però sempre una mà darrere l'altra. Són llibres dels hereus.

La varietat d'anotacions és múltiple i diversa. Es fan anotacions de referències a contractes o actes notarials, dels quals es deixa constància de la data i el notari en què es poden trobar, i a vegades, segons la seva importància, se'n fa un resum. Sovint són actes que l'hereu considera importants per al patrimoni. L'anotació obeeix a la finalitat de deixar-ne constància per si s'ha de necessitar. És el caràcter previsor el que mana la redacció d'aquests quaderns i llibres. Altres vegades, els assentaments es refereixen a dades comptables, siguin preus de mercat (cosa que no és exclusiva dels negociants pagesos (Tello, 1995: 178), sinó de tots aquells pagesos que freqüentaven els mercats, que eren molts, possiblement la majoria), de producció agrària, de contractació de personal i de compravendes. La seva funció és la de servir de recordatori per altres anys o per altres moments, i, en el cas de la contractació de personal assalariat, per servir en el moment de passar comptes.

3 Així és com comença el seu llibre Miquel Anglada, pagès de Fonteta, el 1612: *Llibra de memòria portat per mi Miquel Anglada a 6 d'octubre de l'any M6XII que comptam mil sis cents dotsa*. O més endavant, el 1619, quan ocupa l'ofici de jurat: *Memòria de Miquel Anglada, jurat l'any present y clavari de la universitat forana de la Bisbal*. O més tard, un altre hereu, el 1732, encapçala el seu escrit amb aquest titular: *En est llibra jo Francesc Anglada notaré tot lo que succeirà que siga cosa de importància del que jo me recorderé* (Soler, 1994: 31, 60, 80).

En aquesta mateixa lògica, trobem els assentaments de tractes de paraula, dels quals s'anota el dia en què es fan els tractes, i sempre hi apareixen els testimonis presents en el moment de tancar-los. Els tractes de les fires i mercats hi tenen la seva presència. No els cal anar al notari, n'hi ha prou amb la paraula, però, per si de cas, se'n deixa constància escrita: l'oralitat és molt important en una societat en què la paraula donada suposa tracte fet i tancat, però quan el volum de tractes és elevat (Feliu, 2004), o quan no hi ha confiança suficient, es fa necessari deixar-ne constància escrita. I la menció als testimonis esdevé una necessitat més que una formalitat.

Els llibres de notes obeeixen a la pràctica d'escriure per a un mateix i per a la família. Són llibres de *treball*, de diari; no solen tenir ni bona cal·ligrafia, ni tan sols ordenació, ni índex. L'única ordenació sol ser cronològica, encara que també es poden trobar anotacions intercalades. L'espai de l'assentament pot acabar, en alguns casos, amb una simple ratlla de separació amb l'anotació posterior.

Xavier Torres considera que aquests llibres de notes, primerament, són llibres de comptes i, després, són llibres de família: *primer, doncs, fou la xifra; i després, força després, l'imprevist, allò extraordinari* (Torres, 2000: 67). Del nombre es passaria a la narrativa? En els primers llibres de notes, però, acostuma a haver-hi una barreja generalitzada entre allò comptable i l'escrit. El conegut diari de Joan Guàrdia, pagès de Santa Maria de Corcó (Osona), amb anotacions de 1631 fins a 1672, comença per ser *un llibre en blanc per escriure comtes y mos negocis*, i, de fet, és això en les primeres pàgines, fins que l'adveniment de la Guerra dels Segadors el portarà a fer-ne la relació, però sempre al costat de les collites i els fets comptables del mas.⁴ És a partir d'aquestes anotacions que l'historiador es pot fer una imatge cabal de la producció ovina, i també dels cereals, i encara de la preparació de les terres de conreu i de la climatologia i la seva incidència en l'activitat agrícola (Serra, 1978: 139-140).

4 El mateix podem dir del llibre de Francesc Gelat, el qual intitula *Llibre de comptas y notas de Fransico Gelat, pagès de Santa Susanna ... Comensat de escriura vuy, als 17 de setembra del any 1698* o el de Bellolell: *Llibra de comptas. Sia portat per mi, Salvador Bellolell, començant als 10 de setembra de l'any del sr. 1666 en avant* (Simon, 1993: 69, 113).

En un altre d'aquests primers llibres narratius, iniciat el 1589, en començar-lo, el pagès escrivà explícita quines són les intencions que l'han portat a escriure, i no són altres que l'excepcionalitat:

Memòria sia mi Bernat Puigcarbó [de Muntanyola, Osona] com vui que comtam 22 del mes de agost 1589 he fet lo present llibre en lo qual plasén a Déu vull escriure totes les coses que són sucseydes en aquesta terra les quals són dignes de memòria, com són extremitats de temps y també de les persones y també les desmasies de negocis [...], y no y posaré cosa ninguna que no sàpia molt bé si és veritat perquè no vull escriure mentides, sinó coses que jo matex aya vistes, ho les sàpia molt bé per persones dignes de fe y veu pública. (Ginebra, 2005: 28)

En aquestes anotacions queda espai per al patrimoni. A vegades poc espai, ja que l'excepcionalitat dels esdeveniments el pot deixar de banda; però aquestes dades, creuades amb d'altres, poden acabar per desvetllar situacions i episodis, majoritàriament singulars. En la majoria de llibres de notes, el que apareix més sovint és la narració curta i puntual de fets de la casa, i la narrativa de situacions extraordinàries és molt menys habitual. És a partir d'aquests llibres de notes que, en alguns patrimonis en el segle XVIII, i sobretot en el XIX, s'arribarà a una certa especialització i apareixeran els llibres de collites, els llibres de soldades, els llibres de censos, etc. El procés sembla haver estat el que va de la barreja de dades, dels llibres generals de notes, als llibres especialitzats.

L'exemple del llibre de notes del mas Martí de Cassà de Pelràs (1643-1656)

Pere Martí, pagès, senyor útil del mas Martí de Cassà de Pelràs, comença el seu llibre⁵ després del casament i amb una referència expressa a l'heretament de què ha estat objecte per

5 ACBE. Arxius patrimonials. Fons Martí de Cassà de Pelràs. Llibre de comptes 1643-1653. Es transcriu a Gifre (2009: 905-1102).

part del pare, ja difunt. Les anotacions o apuntaments, un total de 1.056, són molt simples i obeeixen a actes puntuals en què ha participat: contractes de paraula, amb la referència als tractes i als testimonis, i contractes notariais als quals fa expressa referència per localitzar l'acta si es necessita. Més que un llibre de *memòries* de Pere Martí, s'ha de considerar, per sobre de tot, un llibre de *memòries* del mas, del qual ell, l'hereu, no és res més que una peça, tal com escriurà: *el cinquè Pera Martí*.

El llibre té la finalitat de servir *per memòria*, expressió que apareix en 461 dels 1.056 apuntaments. L'expressió corrent és, al final de l'apuntament, *asò fas per memòria*, o *per paga y memòria* i encara *per memòria y paga*.

Formalment, s'hauria de considerar un quadern de diari, ja que les anotacions hi són per ordre cronològic, sempre amb la referència del mes al damunt del full, com si d'un dietari es tractés. Les anotacions, sobretot en els primers anys, amb més de cent apuntaments per any (158 el 1644, 139 el 1645, 117 el 1646 i 120 el 1649), obeeixen a una disciplina rigorosa del pagès escrivà, però també a una necessitat: el record es pot perdre i, què millor que unes poques ratlles ordenades cronològicament? Si hi afegim petites anotacions al marge (on no falta el nom de la persona i, a vegades, també l'acta), era fàcil per l'hereu trobar qualsevol referència que fes falta.

En els poc més de deu anys que abasta el llibre, l'anàlisi dels assentaments deixats per Pere Martí possibiliten una aproximació a la *comptabilitat* del mas, almenys pel que fa referència a les entrades i sortides de diners; amb tot, però, en la lògica d'aquest, deixar constància per a memòria, hem de ser cautelosos a l'hora de voler veure-hi la totalitat de les entrades i de les sortides. Probablement s'anotin totes les sortides de diner, però les entrades no tenen la mateixa consideració a ulls del pagès escrivà. Anotava les sortides per deixar-ne constància, per evitar haver de pagar-ne més del compte. Dels diners rebuts, no n'havia de donar comptes, ell era amo i senyor, era l'hereu. Per altra banda, l'estalvi en la sortida de diners s'ha de considerar un guany per al patrimoni (Pascual Domènech, 1990: 59, 69).

L'ús que en podem fer és, doncs, limitat, però si treballem amb dades agregades i agrupem separatament les partides d'ingressos i les de despeses tindrem una imatge d'aquest mas.

Un mas en el qual el moviment derivat del bestiar és clau, ja que suposa el 63,5 % dels ingressos i el 45,7 % de les sortides de diner. El bestiar, i sobretot la compra de bestiar per a engreix i cria (porcí, boví i mulatí), abocava el pagès Pere Martí a estar al corrent del que es coïa en els mercats (sobretot el de la Bisbal) i fires properes i més allunyades (Peratallada, Monells, Torroella de Montgrí, però també Girona o Olot). Per les anotacions sabem que els venedors, sobretot de porcí, acostumen a ser masovers, i que el bestiar és engreixat en el mas o bé cedit a guarda i custòdia a joves fadrins de la contrada, amb un repartiment dels guanys a l'hora de vendre'l a carnisers o a negociants. En el cas dels bovins, que sempre es compren a les fires, la cessió en guarda a mitges va sempre a parar a masovers. Les mules, en canvi, són comprades per tornar a ser venudes, amb uns marges de benefici considerables.

Pere Martí és un pagès de mercat, on moltes vegades acut, també, per contractar personal assalariat, mossos i criades. Trenta-tres mossos i onze criades apareixen mencionats en el llibre en els deu anys. Els mossos són llogats per un any; sis s'hi estan més mesos, i el que més s'hi està arriba a quaranta-tres mesos; la majoria, vint-i-set, no arriba a estar-s'hi un any. Alguns són *mesaders*, d'altres, s'especifica, *hiverners*: només s'hi estan els mesos d'hivern; a partir de la primavera, quan augmenta l'oferta de jornals i també el que se'n paga, deixen el mas Martí. Sens dubte, una de les maneres de poder conèixer l'existència i els tractes del personal assalariat dels masos és a partir d'aquests llibres de comptes, fet que permet una anàlisi més dinàmica que la que proporcionen, per exemple, els registres de compliment pasqual (Roca, 2005: 55-56).⁶

6 En el segle XIX, en alguns masos, la importància del personal assalariat portarà a crear llibres específics de mossos i soldades (Sanmartí, 1994: 144; Garrabou, Planas i Sagner, 2001b: 183-195).

Ja hem dit que aquest llibre de notes comença a ser confeccionat amb el casament de Pere Martí; en bona lògica el seguiment del dot promès i dels diferents terminis del pagament són assentats en el llibre, com també hi apareix el retorn del dot pagat a una germana que, en morir, retorna al patrimoni del qual ha sortit i encara hi ha una definició de llegítima. Podem considerar que la presència del dot sigui circumstancial, i ho és, però cada generació l'ha de gestionar. El que és evident és que la partida de dots explica la vitalitat d'aquest patrimoni. En dots, se superen les mil lliures que es destinaran, clarament, a dues finalitats: a una finalitat inversora, l'adquisició d'un mas; però també, és de suposar, una altra part s'haurà de reservar per allò que Pascual Domènech (1990: 44) n'ha dit el *fons d'amortització*, és a dir, la previsió per a la dotació dels germans menors, fet disposat en l'acte d'heretament i que figura en el primer dels apuntaments d'aquest llibre.

Les vendes de cereals sempre solen ser de petites quantitats. Hem de suposar que el blat i els cereals per a pinso eren consumits en el mas i només el sobrant era posat a la venda. Hem calculat que la xifra venuda estava entorn del 15 % de la collita. Era una venda que es feia del mas estant, sovint a la menuda, i que suposa més un intercanvi de favors amb veïns, familiars o treballadors del mas, però també amb aconductats, que no pas una venda per guanyar-hi. Sempre, però, i això queda expressat en totes les ocasions, es fixa un preu monetari: a valor del mercat de la Bisbal del dia més proper. Martí és un pagès acostumat al mercat, en la mesura que el preu de mercat és la referència a seguir.

Mentre que els assentaments d'entrades són 127 (i sumen 6.302,55 lliures), els assentaments de pagaments pugen a 484 (i suposen 7.766,68 lliures). Dels pagaments, vint-i-vuit són en espècie, per pagar censos o conductes. Aquesta diferència comptable obeeix a la lògica del pagès escrivà a l'hora de deixar constància del que ha pagat. El que s'ha estalviat no ha d'aparèixer en els comptes. Certament, és una visió de la comptabilitat molt determinada. Sabem que el mas prospera en aquests anys: se'n compra un altre, es fan millores en la

infraestructura (es construeixen canats i una tina), es compren parcel·les de terra i, sobretot, augmenta la cabana ramadera.

És evident que les anotacions de Pere Martí no tenen finalitats comptables; l'historiador, però, sí que en pot arribar a treure l'entrellat i ordenar les partides. Hi ha enormes limitacions, però el que és evident, a través d'aquest llibre de notes, és que l'hereu d'aquest mas pluricultural anava a mercat, que tenia molt present el calendari de fires i mercats, que el preu que anava a la plaça era la referència en les seves transaccions i que el mercat de treball també hi era ben present. Per altra banda, però, hem vist que només es portava a mercat entorn d'un 15 % de la collita de cereals (en canvi, el bestiar era comprat per a ser engreixat i venut), que els mossos eren pagats, majoritàriament, en espècie, que hi havia un mercat de reciprocitat de favors en la venda dels cereals i que les conductes i les compres a botigues podien ser pagades, majoritàriament, en espècie. Les relacions amb els *mercats* eren múltiples i diverses. No sabem, però, com de generalitzable era l'actuació de Pere Martí. Són els dubtes que sempre hem de tenir davant aquests documents singulars.

El llibre reflecteix la situació de canvis que s'estan vivint en el patrimoni. En cap moment, però, no hi apareixen mencions expressives a la situació bèl·lica que es viu, més enllà de la fiscalitat de guerra o dels allotjaments de tropes, ben diferent del diari de Joan Guàrdia. En el cas del llibre de notes de Pere Martí predomina clarament el número, i la narrativa en quedaria al marge.

ELS LLIBRES DE COLLITES

Parlant amb propietat i precisió, els quaderns i llibres, els hauríem de qualificar de parts de collita, majoritàriament al terç dels grans d'aresta al bisbat de Girona, si bé hi ha altres situacions, mitgeries, per exemple (Serra, 1988: 376-394). Els trobem en patrimonis en què no hi ha coincidència entre la

propietat i l'explotació dels masos, i sovint amb diversitat de masos i de procedències.⁷ Quan hi ha acumulació de masos, i això passa tant en patrimonis pagesos com en patrimonis urbans o d'institucions, s'anota la part dels grans d'aresta percebuts pel propietari, tal com han quedat estipulats en el contracte de masoveria i que, de manera general, des del segle XVII, si no és d'abans, és el terç de tot gra d'aresta. La part de collita que ha de cedir el masover de vi i oli pot variar. El que poques vegades apareix, perquè se'n fa en poca quantitat o perquè el masover queda eximit d'haver de pagar-ne, és la resta de conreus, lleguminoses, o altres collites, d'horta, per exemple.

En aquestes anotacions dels terços de les collites, el que hi pot aparèixer sovint és la referència a l'entrada del masover al mas i les obligacions que es contreuen, sigui, el contracte, formalitzat davant notari o sigui privat. A banda dels terços, també hi sol aparèixer l'adjutori, si se n'ha pactat, i sovint el porc que s'ha de cedir amb referència a les lliures carnisseres de pes. En tot cas, també hi apareixen anotacions referides a les adversitats climatològiques, si és que hi ha hagut reducció de la collita (les pedregades hi són referides, però també la presència de les tropes).⁸

7 Un exemple són els comptes de collites procedents de les heretats de Casilda Colomer i Bofill de 1739 a 1743 i d'Ignasi Colomer de 1742 i 1743 (Arxiu Històric de Girona, Casa de Misericòrdia, 815). També, en aquest mateix fons, hi ha altres llibres com els *Comptes del rebut y despès* d'Anton Colomer i Bofill de 1726 a 1745 (Arxiu Històric de Girona, Casa de Misericòrdia, 810). L'única variant: en el llibre de Casilda Colomer interessa el muntant global per anys, amb relació a heretats, grans grossers, adjutoris, *tocinos* i arrendaments; en canvi, en el d'Anton Colomer i Bofill, s'anoten, per anys, els terços de blat, mestall, civada, mill, espelta i oli. Variants d'un mateix sistema de comptes.

8 Així, en el llibre de notes, que no exclusivament de comptes, del mas Adroer de Viladasens pel període de 1673 a 1692, trobem referències a pedregades els anys 1674, 1681 i 1684, que afecten exclusivament la vinya, i el 1689 la pedregada afecta tot el terme (*De la heretat de Viladasens no-n he rebut cosa, ni blat, ni vi, per aver-i pasada la pedregada*); un aiguat, el 1679; una forta sequera, els anys 1683 i 1684; i la presència de tropes el 1676 i 1684 (Arxiu Adroer de Viladasens, Llibre 24).

En els casos de pacte a terç, en què el propietari no participa de les despeses, els comptes ofereixen una imatge parcial de l'explotació, i en cap cas no es poden fer càlculs de rendiments. Aquesta dificultat, assenyalada per tots els que han treballat amb aquesta documentació (Canales, 1978: 158-159), permet, però, sobretot quan es disposa de sèries llargues, apuntar dades relatives a la conjuntura i a possibles canvis en els conreus (substitució de blat per mestall, presència dels llegums, dels cereals per a pinso, etc.). És poca la informació, que sovint ha de ser contrastada amb dades d'altres procedències, com la part del delme (Serra, 1988: 205-244). Aquesta, però, tampoc no sol reflectir la totalitat de la producció més enllà dels grans d'aresta. Haver de creuar informacions de procedència diversa esdevé una necessitat si volem aproximar-nos a la producció agrària d'època moderna.

Pierre Vilar, en referir-se a les masoveries suburbanes de l'hospital de Sant Pau de Barcelona, escrivia sobre les limitacions i les possibilitats que ofereixen els llibres de collites. Els de l'hospital, escrivia, són d'una interpretació còmoda i immediata. *No donen cap balanç anual global i expressat en diners. Donen, en tots els detalls, és veritat, les quantitats de cada producte lliurades com a "parts de fruits" o deduccions en espècies* (Vilar, 1986: 591). Això és el que ofereixen, no hi busquem res més.

ELS LLIBRES D'ENTRADES I SORTIDES

Són rars fins entrat el segle XVIII. Pierre Vilar en va mostrar l'interès historiogràfic, si bé localitzat i per un període de deu anys, del que podien oferir els comptes d'una explotació agrícola a l'horta de Tàrrega, en què el propietari participava de les despeses (Vilar, 1979). Amb anterioritat, havia posat de manifest que el propietari que no participava en les despeses de la masoveria, com feia l'hospital de Sant Pau, poca presència en les despeses hi podia tenir, excepte en les inversions, en el cas que estudiava, en forma de plantades de vinya. En canvi,

apuntava la importància que tenen aquests llibres per valorar els preus de cost, especialment, laborals (Vilar, 1986: 613).

Aquests llibres o llibretes apareixen només en els patrimonis on hi ha un procurador⁹ o administrador que ha de donar comptes als propietaris, que sovint viuen lluny de l'explotació. Difícilment apareixen totes les actuacions relatives al mas, en primer lloc perquè no totes les actuacions són monetitzades, i en segon lloc, i molt important, perquè, com que al bisbat de Girona hi predomina la modalitat de masoveria al terç, i les despeses es deleguen als masovers, el terç del propietari arriba net. Com a molt, si és el cas, es poden trobar referències a la comercialització del terç aportat i a les despeses de manteniment de la casa, o a les cessions i al transport dels terços a la residència del propietari. Sovint, es disposa de dades de la comercialització i de l'*adinerament* dels terços i les compres que se'n fa, però no pas de les despeses de l'explotació (hi poden aparèixer les inversions en infraestructures), les quals van a càrrec del masover.

Un document de certa excepcionalitat, el trobem en el patrimoni Puig de Torroella de Montgrí de la segona meitat del segle XVIII (Gifre, 1987), quan a partir de les dades *comptables*, segurament de l'administrador, es posen en relació entrades i sortides del patrimoni. Veurem la limitació del que s'entén per

9 En el patrimoni Puig de Torroella de Montgrí, trobem l'evolució des del procurador a l'administrador en el segle XVIII. En un primer moment, quan el propietari no pot fer-se càrrec directament de les decisions rellevants de la gestió del patrimoni, busca un procurador. El 14 d'octubre de 1727, figura com a procurador el prevere Francesc Pou, beneficiat i resident a Torroella, el qual té l'encàrrec d'arrendar els masos al més donant, *ab los pactes y condicions, preus y lloguers que ab los arrendataris concordar podrà, cobrar los preus y lloguers, y donar y remètrer lo que més poguessen valer i que puga cobrar, rébrer y haver de qualsevols personas qualsevols quantitats de diner, pencions de censals y altres cosas que se li degan y deuran per qualsevols personas en qualsevols parts, per qualsevols causas y rahons; y del que cobrarà firmar-ne àpochas, alberans y altres clarícias* (Arxiu Diocesà de Girona, Casa Carles, lligall en foli 6). D'aquí a deixar-ho per escrit, hi va molt poc, en aquest patrimoni, però només s'han conservat els comptes a partir de mitjan segle XVIII, que obeeixen clarament a la caracterització de la comptabilitat que fan Planas i Sagner (2005: 174-178).

entrades i sortides, i la finalitat que es dóna a aquests comptes de propietari:

*Relació de tots los fruits que produeix lo patrimoni de Puig de Torroella de Montgrí, esto és, los fruits annuals de cada heretat y lo valor de ella, en la trasplana los fruits per enter, esto és, lo número de quarteres, bótas de vi y oli de cada espècie. Los gestos de cada heretat, esto és, de catastro y obres necessàries, y plantades y motes, etc., tot lo que es veurà resumit en las tres últimes líneas, esto és, lo valor de tot, lo gastat y lo que resta líquid. Lo que podrà continuar lo hereu de dits béns per lo que li podrà convenir, sempre que vulla fer algun arrendament de cada heretat.*¹⁰

Aquestes són les limitacions amb què ens trobem. El propietari que no participa en les despeses de l'explotació en té prou amb saber els terços percebuts; pel que fa a les despeses, ben poca cosa: el cadastre i les obres d'infraestructura i manteniment de l'explotació. Una mica més d'informació, la trobem en les llibretes d'entrades i sortides (de 1748 fins a 1759 van separades, de 1759 fins a 1767, en una sola llibreta hi ha entrades i sortides).¹¹ En la d'entrades s'hi anoten les quantitats venudes, el preu de venda, la data i el comprador, fet que permet analitzar les estratègies de venda i també les direccions. En les llibretes de sortides o descàrregues s'hi anoten els pagaments de salaris, les pensions de censals i aniversaris i les lluïcions, si n'hi ha, i també

10 Arxiu Diocesà de Girona, Casa Carles, lligall 3.

11 Fixem-nos en el seu contingut només de copiar el títol: *Llibreta haont aniran expressats tots los comptes de entrades de lo patrimoni de la sra. Maria Puig y Diern, essent lo administrador Josep Ginesta, comensant lo dia 1 de juny de 1748, quals quantitats següents serviran per ma càrrega de lo que ne dech donar bo y lleal compte a dita sra. de tots los productos, i la llibreta de sortides: Llibreta ahon constarà tots los gestos y pagas, tant de jornals com de catastros, pencions, compres y de dinés entregats a mos amos, comensant al primer juliol 1753 y finint lo últim de juny de 1754, segons se veurà per sas pròpies diades* (Arxiu Diocesà de Girona, Casa Carles, lligall 24).

la despesa de taula,¹² les compres d'instrumental agrícola i els pagaments dels terminis del cadastre, en el que ben bé reflecteix els comptes d'un patrimoni en el qual s'ha cedit la gestió directa del mas a un procurador. Hi ha també, entre aquestes partides, avanços de llavor als masovers. I encara, en algunes parcel·les tingudes en explotació directa, hi ha els treballs efectuats, siguin de vinya i elaboració del vi o l'olivera i l'oli, i també altres conreus (en aquest patrimoni Puig, especialment l'arròs).

CONCLUSIÓ

La documentació generada pels propietaris de masos, i fins i tot en el cas que siguin entitats o particulars urbans, obeeix, com a molt, a la lògica de registrar les sortides de numerari i considerar com a ingrés exclusivament les aportacions agropecuàries. En cap cas, però, no podem considerar que siguin anotacions exhaustives, per raons diverses: perquè no tot era monetitzat; perquè hi ha un nombre de pagaments que es fan en espècie (conductes, però també la vida que es fa al personal assalariat permanent i eventual); però sobretot perquè, fins que no hi havia un administrador, no hi havia necessitat de deixar-ne constància. Quan hi ha coincidència entre la propietat i l'explotació del mas, la documentació comptable és rara, i quan apareix sempre és en el marc d'una barreja extraordinària de dades, entre les quals hi haurà assentaments comptables, que seran la majoria; de manera que el número, l'assentament comptable, predomina sobre la narració.

Amb aquesta dificultat, l'historiador ha de buscar fórmules per llegir aquesta documentació més enllà de la singularitat de cada explotació. A partir d'agregacions de dades, podrà acostar-se a la conjuntura, amb la dificultat, però, sempre present,

12 Amb aquest concepte l'administrador anota *lo gasto de la taula de casa ... ab las vingudes dels amos y mestresses y treballadors* (anotació de 1753-1754). En el llibre d'entrades de 1758-1759, s'especifica en què consisteix el pa dels mossos: *los baleits, palla y pols de mestalls que foren sinc quarteres tres cortans se barrejaren ab los baleits del blat per lo pa dels mosos* (Arxiu Diocesà de Girona, Casa Carles, lligall 24).

d'establir generalitzacions donades les varietats de la geografia agrària catalana. Per altra banda, l'acostament a la producció a través de la cessió de parts de collita no deixa de ser aproximada, són les parts de collita exclusivament dels grans d'aresta, i com a molt de vi i oli; en queden al marge altres produccions que, en alguns moments, poden ser significatives, sobretot pel que fa als llegums i a alguns sembrats sobre els rostolls.

Encara, les comptabilitats agràries d'explotacions concretes i singulars acostumen a presentar períodes de curta durada. Quan es passa de quinze o vint anys, ja es pot considerar una sèrie suficientment il·lustrativa. Cal, sempre, creuar aquestes dades amb altres fonts. Amb tot, el caràcter d'il·lustració d'una conjuntura concreta sempre val la pena de ser posat de manifest. No sols per agregar dades escasses i esparses, sinó perquè possibiliten el coneixement d'una pràctica agrícola, i la gestió del patrimoni que, sovint, s'allunya de tòpics generals, com hem pogut veure en l'exemple del llibre de notes de Pere Martí de Cassà de Pelràs de 1643-1656.

UN EXEMPLE DE COMPTES DE PAGÈS. ELS AMOS DE POSSESSIÓ: MALLORCA (SEGLES XIX-XX)

ANTÒNIA MOREY TOUS
Universitat de les Illes Balears

A Mallorca, el col·lectiu dels amos de possessió estava format per un conjunt heterogeni de famílies, en alguns casos d'adscripció mercantil i, a mesura que avancem cap a finals del segle XVIII, majoritàriament pageses, que portaven en arrendament o a mitges les grans explotacions agràries (les possessions). A canvi del pagament d'una renda anual i del compliment de tot un conjunt de clàusules de distinta tipologia minuciosament detallades en els contractes d'arrendament, tenien dret a explotar la pràctica totalitat de les terres que conformaven les distintes possessions, i a comercialitzar-ne les collites.¹ En contrapartida, havien de tenir cura de gestionar l'explotació de la finca i havien de pagar les despeses d'explotació. Això vol dir que, almenys teòricament, la seva gestió hauria d'haver generat (tal com observem en el capítol següent) documents comptables molt semblats als dels terratinents d'origen nobiliari o rural quan administraven pel seu compte les seves propietats. No obstant això, en la pràctica, això no succeï de forma generalitzada. Fonamentalment, perquè en molts

1 Entre la bibliografia que s'ha ocupat d'aquest grup, mereixen una especial atenció els treballs de Moll i Suau (1979); Albertí i Morey (1986; 1987); Quintana (1982); Suau (1991a); Moll (1995); Jover i Morey (2003); Villalonga (2007); Morey i Carreras (2011); Jover (2012); entre d'altres.

casos els coneixements dels amos (sobretot els d'origen pagès) es limitaven als usos i costums propis del camp² i, pel que sembla, no fou fins ben entrat el segle XIX, gràcies a l'avenç de l'alfabetització, quan els amos començaren a saber *llegir i escriure*.³ Un requisit imprescindible, per molt simple que pugui semblar recordar-ho, perquè els arrendataris –ja fos personalment o amb l'ajut d'alguns dels seus fills– poguessin portar els seus propis registres o fer les anotacions pertinents sobre aspectes diversos: lliuraments de terces i ànnes mercès als propietaris, pagaments de jornals, relacions de producció i collites, compres diverses, etc. Unes anotacions que, en general, i encara que només sigui visualment, difereixen de les que ens trobem en els documents generats pels terratinents. En general, els *papers* dels amos solen presentar un aspecte molt menys cuidat; en part, a causa del fet que tenien menys coneixements o menys pràctica a l'hora d'escriure que no pas els administradors professionals (en molts casos, advocats) o

-
- 2 L'obligatorietat de conrear les terres *a ús i costum de bon conrador* sol encapçalar, fins ben entrat el segle XX i no exclusivament a Mallorca, la relació d'obligacions que a l'inici dels respectius contractes es comprometen a complir els arrendataris i amitgers. Si bé el que encara manca per dilucidar és l'abast concret d'aquesta clàusula: un simple formulisme o un codi de conducta (encara que no sempre escrit) acceptat pels senyors i els pagesos. Per una primera aproximació, vegeu Morey i Carreras (2011).
 - 3 Els estudis d'Orell (1999. 2008) sobre l'alfabetització i l'escolarització al món rural mallorquí han posat de manifest les dificultats, fins i tot molts anys després de la publicació de la Llei Moyano (1857), de determinats col·lectius per adquirir les habilitats bàsiques (llegir, escriure i fer comptes) en el marc de l'educació reglada. La majoria de famílies jornaleres no es podien permetre portar els seus fills (ni tan sols els menors de 9 anys) a les escoles d'instrucció primària. Per això, si les escoles nocturnes (pensades aleshores pels majors de 14 anys) o l'entorn familiar no podien suplir el paper de les escoles d'instrucció primària, l'analfabetisme solia reproduir-se de generació en generació. En aquest sentit, Orell (1999: 468-69) posa l'exemple dels fills dels carboners i dels pastors, que per raons diverses es veien obligats a desplaçar-se molt prest dels seus llocs de residència i, per tant, ni ells ni els seus fills tenien pràcticament opció d'anar a l'escola ni d'aprendre les primeres lletres amb l'ajut dels seus pares. En l'altre extrem se situen, en canvi, els fills dels amos de possessió, amb més possibilitats de desplaçar-se diàriament a l'escola o, fins i tot, amb l'oportunitat d'adquirir aquestes habilitats a casa de la mà d'algun capellà que sovint freqüentava la possessió o amb l'ajut d'algun membre de la família del propietari.

els parents administradors (generalment, clergues) que portaven els comptes dels terratinents.

EL SUPORT ESCRIPTORI I LA TIPOLOGIA DOCUMENTAL

L'aspecte extern dels documents en els quals els arrendataris feien les seves anotacions (majoritàriament, llibretes o *plaguetes*, quaderns, dietaris impresos, agendes i en molt poques ocasions, llibres pròpiament dits, ben enquadrats), juntament amb el fet que presentessin una escriptura poc cuidada i que en ocasions moltes notes estiguessin fins i tot barrades (entenem que per indicar que un pagament o una determinada entrega ja s'havien fet) ajuda a entendre el poc interès que generalment tingueren els descendents dels arrendataris per conservar-los. Visualment, a diferència del que solia passar amb la documentació generada pels terratinents, eren poc estètics. A més a més, mentre que entre les famílies de terratinents el costum de conservar i mantenir els arxius familiars estava molt arrelat, les famílies de conradors sembla que no tenien consciència de la utilitat de guardar determinats documents. El que, en tot cas, gairebé sempre solien conservar els membres d'aquest col·lectiu eren les escriptures relacionades amb traspassos de propietat, rebuts de pagaments de contribucions i de redempcions de censos, certificats de baptismes, matrimonis o defuncions i algunes cartes personals. Si a tot això hi afegim que fins ben entrat el segle XIX molts pagesos no sabien llegir i escriure, resulta fàcil d'entendre que els fons documentals generats i conservats pels arrendataris pagesos en el decurs dels segles XVIII i XIX siguin escassos.⁴ Certament, les famílies d'amos de possessió els arxius de de les quals ens consta que s'han conservat, no són gaire

4 El que en tot cas sovintegen, encara que sigui entre els papers dels terratinents o els protocols d'alguns notaris, són comptes, liquidacions o valoracions fetes amb motiu de l'inici o el final d'algun contracte d'arrendament. Amb tot, fins ben entrat el segle XIX sovintegen els casos d'amos que actuen com a estimadors i que al final dels documents no poden signar pel fet de no saber escriure. En qualsevol cas, sobre aquesta qüestió no estem encara amb condicions de donar dades precises perquè hi estem treballant.

més de mitja dotzena i, en el nostre cas, a hores d'ara només hem pogut explorar dos fons complets:⁵ l'arxiu dels Calafat de Santa Maria i el dels Rosselló de Son Fortesa, els quals contenen sobretot documentació comptable relativa als segles **xix** i **xx**.

L'arxiu dels Calafat, format en total per 75 registres, va ésser localitzat en una casa del poble de Santa Maria que durant anys havia estat la posada de la família.⁶ Conté informació dels Calafat i dels Canyelles –una altra família d'arrendataris originària d'un poble veí (Marratxí)– amb els quals els Calafat entroncaren mitjançant un enllaç matrimonial. Cronològicament, els documents abracen des de 1823 fins a 1956, i les sèries més continuades corresponen als documents generats per la família Calafat. Aquesta família, oriünda del municipi de Valldemossa, s'establí a Santa Maria a principis del segle **xix** a través d'Amador Calafat i Verger; el primer que ens consta que fou arrendatari. Alguns dels seus fills també seguiren la tradició d'ésser amos de possessió i, a la vegada, transmeteren l'ofici als seus descendents. Els Calafat foren arrendataris, entre d'altres, de la possessions de Son Vivot, Son Albertí i Son Fuster d'Inca; Son Torrella de Santa Maria, Morell d'Artà i Puntiró i Bunyolí de Palma. A dues d'aquestes possessions, hi romangueren durant més d'un segle: a Son Torrella des de 1812 fins a 1930, data en què la possessió se segregà, mentre que a Puntiró ens consta que el 1986-87 l'amo era encara un Calafat, si bé el fons documental localitzat conté poca informació d'aquesta darrera branca.

5 El segon, tot i que sense organitzar, es troba a l'abast dels investigadors a la Biblioteca Pública de Mallorca, i el dels Calafat de Santa Maria, el poguérem localitzar i inventariar fa una sèrie d'anys gràcies al fet que un descendent de la família el posà a la nostra disposició.

6 A Mallorca, el terme *posada* s'empra per a designar aquelles cases ubicades a les viles que eren emprades temporalment pels propietaris d'una possessió o pels amos. Es tractava d'un habitatge que s'utilitzava de forma esporàdica quan aquests havien de pernoctar al poble per alguna raó específica: gestionar algun tema relacionat amb l'església, solucionar transaccions econòmiques sobre la possessió, dirimir assumptes amb l'ajuntament, etc. Sobre l'ús i la tipologia constructiva de les posades, resulta d'especial interès l'estudi de Vibot i Villalonga (2008). Així mateix, sobre la posada de Son Fortesa d'Alaró, vegeu Morey i Pascual (2002: 22-23).

D'entre els documents de caire comptable generats pels Calafat destaquen: els dietaris d'administració –que contenen entrades i sortides, i el preu de cada partida–, les llibretes de missatges i jornalers –on s'especifiquen els dies de feina, el nombre de jornals i el que cobren els treballadors–, les *plaguetes* o quaderns de jornals i collites –que a més de la collita anual i les quantitats cobrades pels collidors i les collidores solen incloure el preu de venda dels productes–, les agendes –on es detallen les tasques que diàriament es fan a la possessió, encara que no sempre hi figuren les quantitats pagades per les feines–, les llibretes de pagaments de renda i ànnes mercès, lligalls de factures diverses, rebuts de pagaments de contribució i nombrosos fulls relatius a comptes diversos que en molts casos tenen, fins i tot, l'aspecte d'esborrany. En el quadre 1 reproduïm, a tall d'exemple, una de les seccions de l'arxiu Calafat. Concretament, la que conté els documents relacionats amb la possessió de Son Torrella, on es mantingueren com a amos des de 1812 fins a 1930, tot i que observem que només s'han conservat dades continuades des de 1875. De cada un dels registres, consignem la signatura, una breu descripció del contingut i la tipologia documental.

Constatem, per una banda, el predomini de les agendes i els dietaris com a suport escriptori⁷ la majoria de format reduït o de *butxaca* (15x10 cm o fins i tot 12x8 cm)–, seguits dels quaderns (en alguns casos apaïats i formats com a resultat de dividir en dues meitats un llibre o una llibreta) i, finalment, els lligalls i els llibres pròpiament dits. Mentre que pel que fa al contingut, sovintegen els dietaris d'administració, les llibretes de pagaments de salaris i jornals i les anotacions sobre collites i vendes de productes obtinguts a la possessió.

7 Generalment, es tracta d'*agendas perpetuas* o *dietarios perpetuos* de tapes dures, prèviament subdividits per mesos i dies i que diàriament els arrendataris emplen en anotant-hi aspectes molt diversos. Una pràctica també posada de manifest per Sagner (2012: 318) entre els amos i els hisendats de les comarques gironines. Entre les distintes tipologies conservades a l'Arxiu Calafat destaquen les produïdes per la Impremta Amengual i Muntaner. Per exemple, el *Dietario de bolsillo* (registre 37) de format reduït i el *Dietario agenda de bufete para el comercio la industria y las familias* (registres 42 i 43).

Quadre 1. Relació dels documents generats pels Calafat com a amos de Son Torrella (1875-1930)⁸

Núm	Descripció	Dates	Tipologia	Format en cm
25	Despeses d'administració i anotacions de producció i vendes	1875-87	Quadern	30 x 21
26	Despeses d'administració i anotacions de producció i vendes	1904-11	Quadern	15 x 11
27	Despeses d'administració anotades mensualment	1906-12	Llibre	16 x 22
28	<i>Apuntes generales y mercancías vendidas</i>	1911-15	Quadern	15 x 10
29	Dades d'administració i pagament de jornals	1913-15	Quadern	15 x 10
30	<i>Apuntes generales y mercancías vendidas</i>	1916-17	Quadern	15 x 11
31	Apunts i relació de vendes d'oli	1917-20	Llibre	22 x 16
32	Anotacions diverses i notes d'entrega de productes	1923	Quadern	12 x 8
33	Anotacions diàries d'entrades i sortides	1924-25	Agenda	15 x 10
34	Anotacions desordenades d'entrades i sortides	1928	Agenda	13 x 8
35	Anotacions desordenades d'entrades i sortides	1929	Agenda	13 x 8
36	Anotacions desordenades i disperses d'entrades i sortides	1930	Agenda	13 x 8
37	Relació diària de les tasques (1920-21)?	s. d.	Agenda	15 x 9
38	Factures pagades per Llorenç Calafat a distints proveïdors	1893-1928	Lligall	
39	Comptes de jornals diversos	1908-16	Fulls solts	
40	Jornals per collir garrofes i oliva	1909-28	Quadern	31 x 11
41	Jornals per collir garrofes i oliva	1914-24	Quadern	31 x 11
42	Relació de les feines fetes diàriament per missatges i jornalers als distints indrets de la possessió.	1916	Llibre dietari	30 x 17
43	Relació de les feines fetes diàriament per missatges i jornalers als distints indrets de la possessió	1918	Llibre dietari	30 x 17
44	Jornals per collir garrofes i oliva i altres anotacions	1920-21	Quadern	16 x 10
45	Jornals per collir garrofes i oliva i altres anotacions	s. d.	Quadern	16 x 10
47	Relació de collites de garrofes i oliva i anotacions del cost dels jornals	1894-1915	Quadern	21 x 15
48	Relació de collites de garrofes, oli i altres productes	1920	Quadern	16 x 10
49	Vendes d'oli	1906	Llibre	30 x 21
50	Vendes de garrofes	1912-16	Quadern	15 x 11
51	Vendes de garrofes	1917-30	Quadern	15 x 11

8 Relació elaborada a partir de l'article d'Albertí i Morey (1987).

Núm	Descripció	Dates	Tipologia	Format en cm
52	Vendes de prebes i carbó i anotacions de jornals	1921	Quadern	16 x 10
53	Esriptures de compra i venda d'oli i relació de vendes	1916-23	Lligall	
54	Relació de la llenya i el carbó extret de la possessió	1903-16	Lligall	
55	Despeses de la mà d'obra i el material emprat per reparar la síquia	1894	Quadern	31 x 16
56/57	Compte de les reparacions fetes a les cases de Son Torrella	1901-20	Lligall	
58	Estimacions de la finca i comptes per la instal·lació d'un motor d'oli	Ca. 1925-26	Lligall	
59	Terces i ànnes mercès pagades per la família Calafat a l'apoderat de Lluís Despuig	1918-30	Quadern	16 x 10

Font: Arxiu Calafat, vegeu Albertí i Morey (1987)

EL CONTINGUT DOCUMENTAL I LA TIPOLOGIA DE LA INFORMACIÓ

Els dietaris són, sens dubte, els documents que millor reflecteixen les tasques que diàriament feien els arrendataris, els distints membres de la seva família i el personal contractat (els missatges i els jornalers) a les possessions que conduïen. Alguns d'aquests dietaris contenen les despeses fetes per diversos conceptes (llavors, jornals, obres i millores, compra de queviures i altres objectes necessaris pel manteniment de la casa i el personal que hi treballa, etc.), els distints productes que anualment es cullen a la finca, i, en molts casos, les quantitats venudes, el preu i, sovint, els noms dels compradors, etc. Pel seu contingut, vénen a ésser com els llibres d'administració general que portaven els terratinents (o els seus administradors) de cada una de les finques que duïen en explotació directa. Només que, en la pràctica, en difereixen pel seu aspecte formal (molt poc cuidat) i pel desordre amb el qual s'anoten les distintes entrades. A més a més, a diferència del que feien els administradors dels terratinents, no distingeixen clarament les entrades de les sortides. Sembla com si anotessin, una darrere l'altra, les distintes operacions realitzades sense distingir sempre les quantitats cobrades de les pagades. Fa

igualment la impressió que les anotacions no es fan seguint un ordre temporal estricte, sinó més aviat tenint en compte les collites concretes (per exemple: garrofes, ametlles, blat, vi, carbó, palla...), les principals partides de despesa (obres a les cases, pagaments per collir garrofes, salaris dels missatges, jornals per llaurar, entrecavar, escarades...), el tipus de productes comprats o venuts, etc.

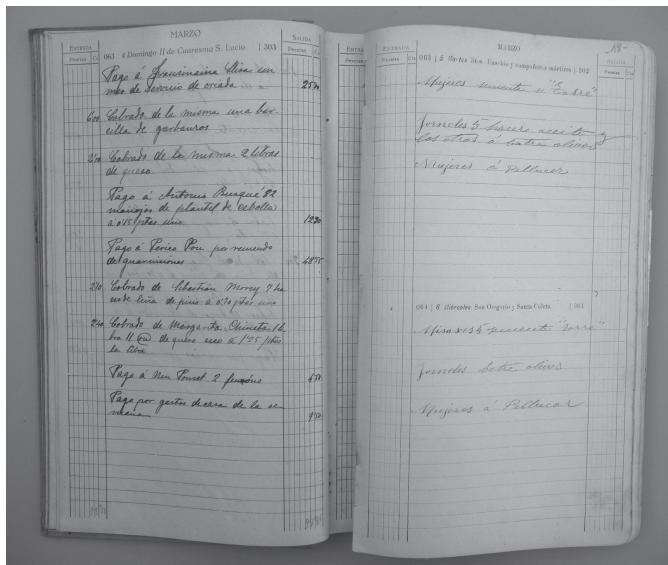
Tot i presentar aquesta mena de subdivisions per grans partides, crida igualment l'atenció que molt poques vegades es fes el sumatori del total gastat o cobrat, ja fos per mesos o anys o per la tipologia dels productes comprats, collits o venuts. Pareix com si les anotacions responguessin, la majoria de vegades, a l'interès de fer constar que s'havia fet un pagament concret més que a la voluntat de compilar dades per poder comparar, any per any, els beneficis i/o les despeses, els preus, etc. Probablement, portaven els comptes d'aquesta manera tan simple perquè no posseïen, a diferència dels parents administradors o dels professionals que duïen els comptes dels terratinents, cap mena de coneixement ni teòric ni pràctic sobre comptabilitat o, simplement, perquè a diferència d'aquells no havien de retre comptes a ningú. Una distinta manera de procedir que resulta, per exemple, de comparar el tipus d'anotacions fetes pels arrendataris de Son Torrella i l'administrador de la possessió de Ca s'Hereu (propietat d'una família de terratinents de Son Servera) sobre una unitat documental idèntica: una *agenda bufete* editada per la Impremta Amengual i Muntaner de Palma, especialment preparada per portar els comptes diaris.⁹ Observem que

9 Aquesta comparació ha estat possible perquè hem tingut la sort de poder localitzar diverses *agendas-bufete* idèntiques editades per Amengual i Muntaner (citades a la nota 7 d'aquest treball). Unes, emplenades per amos de possessió i les altres, per administradors o comptables pagats per terratinents. Un cotejament que en el nostre cas hem pogut fer gràcies al fet que Jaume Fornés ens ha deixat consultar les agendes de 1926 i 1928 que li havia facilitat Ventura Rubí, propietari de Ca s'Hereu. Des d'una altra perspectiva, interessa subratllar que l'únic estudi fins ara publicat sobre el contingut dels comptes d'una possessió mallorquina portats per un majoral, concretament a la dècada de 1920, és el de Binimelis, Fornés i Ordinas (2012).

els arrendataris l'empren fonamentalment per anotar les tasques que es fan diàriament a la possessió i no consignen sistemàticament els costos de producció ni els beneficis obtinguts; mentre que el responsable de portar els comptes de Ca s'Hereu emplena sistemàticament les caselles de l'agenda, anota les tasques diàries i empra la columna de l'esquerra per anotar les quantitats cobrades, i la de la dreta, per enregistrar els pagaments. De la mateixa manera, cada final d'any (cosa que tampoc no fan sistemàticament els arrendataris) fa un balanç i deixa constància del romanent. Unes diferències que s'expliquen, en part, perquè els arrendataris, a diferència dels administradors, no havien de rendir comptes als propietaris. Tot això sense oblidar, com ja hem apuntat, que en el decurs del segle XIX saber llegir i escriure no era encara una pràctica estesa dins el món rural mallorquí, i que, malgrat que els amos de possessió fossin, en aquest sentit, més avançats que la resta de pagesos, els seus coneixements els permetien tot just fer anotacions breus i operacions matemàtiques simples. Això no resta en absolut validesa a les fonts per ells generades; per molt desordenats que en ocasions es presentin aquests dietaris, poden ésser considerats com una font de primer ordre no només per conèixer com portaven els comptes els pagesos, sinó també per aprofundir en altres temes més relacionats amb la llengua i la cultura.¹⁰

10 En aquest àmbit mereix destacar-se el treball pioner de Juncosa i Martínez (1982) sobre el manuscrit titulat *l'Art de conró* escrit per l'arrendatari Montserat Fontanet a mitjan segle XVIII.

Figures 1 i 2. Diferent aspecte de les anotacions portades per un administrador i un amo sobre una agenda-bufete idèntica

Font: Arxiu Calafat, document sense enregistrar; i Arxiu de Ca s'Hereu, reg. 43

A mesura que avancem cap al segle **xix** és freqüent que alguns amos de possessió, a més d'ésser arrendataris d'una o de diverses explotacions, esdevinguin propietaris; generalment, de petites parcel·les (com és el cas dels Calafat¹¹), però també de grans explotacions (com veurem que va succeir amb els Rosselló de Son Fortesa), de les quals anteriorment havien estat simples conductors. Unes circumstàncies, com no podia ésser d'altra manera, que també queden reflectides en els seus fons documentals, encara que no de la forma que podria semblar més racional. De la mateixa manera que en general no portaven llibres o quaderns separats per cada una de les possessions que conduïen, tampoc no solien distingir les dades sobre les finques pròpies i les relatives a les finques que simplement duïen en arrendament. El cas abans esmentat dels Calafat per la possessió de Son Torrella és més aviat l'excepció que confirma la regla, puix a banda d'aquest conjunt de registres, tots relatius a una sola finca i sense pràcticament referències entremesclades amb altres explotacions (pròpies o alienes), el que predominen són les agendes, els dietaris i els llibres diari en els quals es fan tota mena d'anotacions relacionades amb les explotacions gestionades pels distints membres de la família.

A continuació ens detenim, com a exemple, en l'anàlisi més detallada d'un llibre diari conservat, en aquest cas, entre els documents de l'arxiu dels Rosselló; concretament, el compilat entre 1835-1836 i 1889 per Antoni Rosselló i Pizà. Aquest arrendatari era natural del poble d'Alaró i fill primogènit de Nicolau i de Maria, els quals tenim documentats des de finals del segle **xviii** com a amos de possessió i, a partir del segon terç del segle **xix**, també com a grans propietaris. Amb el temps, compraren algunes de les possessions de les quals foren arrendataris (per exemple, Son Pere Antoni d'Alaró) i diverses peces de terra. El seu fill Antoni, a més de succeir-los com a arrendatari, acabà comprant més possessions; entre d'altres, Son

11 De *l'Apeo de Garay* (1818) i de *l'Amillament de Santa Maria* (1868), se'n desprèn que l'honor Llorenç Calafat i Crespí (1802-1874) (primogènit de la família) havia arribat a ésser propietari de 5 cases i distintes peces de terra que sumaven en total 24,36 hectàrees (Albertí i Morey, 1986: 25).

Marró a Sineu (de 300 quarterades) i Son Fortesa a Alaró (209 quarterades). En aquesta darrera finca, per exemple, els Rosselló (primer Nicolau i després Antoni) succeïren, el 1829, una altra prestigiosa família d'arrendataris mallorquins (els Sales de Son Quint) i s'hi mantingueren com a amos fins al 1858, data en què el seu propietari (el marquès de la Romana) la posà en venda i l'adquiriren pràcticament sencera, juntament amb les cases rústiques i urbanes.¹² Per aquest motiu, i sobretot perquè fou en aquesta finca on establiren la seva residència, els membres d'aquesta família i, en particular, l'autor del dietari (Antoni) i el seu fill Joan, anomenat Joan Rosselló de Passatemp perquè era escriptor i signava les seves obres amb aquest pseudònim,¹³

12 Vegeu Morey (1999: 332-35) i el treball de Morey i Pascual (2002: 86-102).

13 Joan Rosselló i Crespi va néixer a la possessió de Son Fortesa el 12 de maig de 1854 i després d'haver après les primeres lletres a l'escola pública d'Alaró, quan tot just havia complert els onze anys, abandonà la possessió natal per traslladar-se a Ciutat, on estudià el batxillerat a l'Institut Balear. Posteriorment, es traslladà a Barcelona i després a Madrid per estudiar Dret. El 1878, després d'haver passat uns anys a la possessió a causa d'una malaltia del seu germà Nicolau, passà a residir a Palma i desenvolupà diversos càrrecs relacionats amb la seva professió: advocat, relator de l'audiència, jutge municipal del districte de la Llonja, etc, si bé, com ell mateix escriu a les seves memòries, sense tenir realment una vertadera devoció pel seu ofici. Només el motivaven, de fet, les estades que de tant en tant feia a Son Fortesa per les festes de Nadal i Pasqua i pels mesos d'estiu. Allà, com també ens conta, hi passà hores llegint a l'ombra dels vells arbres i passejant pels paratges de la seva infantesa. Per això quan morí son pare (el 1890) no dubtà a deixar definitivament l'exercici de les lleis i s'hi instal·là juntament amb la seva família. No obstant això, un cop allà, més que dedicar-se a la gestió de la possessió, el que sobretot féu va ésser dedicar-se a la lectura, a l'observació dels treballs dels camperols i a reunir-se i passejar amb els seus amics. En aquells anys, la seva curiositat lectora el familiaritzà amb els autors realistes i naturalistes que posteriorment exerciren una gran influència sobre la seva obra. En particular, sobre la seva prosa, dedicada sobretot a la descripció dels llocs típics de la possessió i a la defensa de la vida rural enfront de la urbana. En conjunt, tal com escriví Miquel dels Sants Oliver, la seva obra té un valor literari escàs; encara que el volum titulat *Manyoc de fruita mallorquina* (1903), un conjunt de variades escenes del camp i, en particular, de la possessió de Son Fortesa, resulta de gran interès per a complementar la informació extreta dels dietaris i altra documentació comptable (Morey i Pascual, 2002: 106). Per a una visió crítica de la seva obra, vegeu la introducció biogràfica feta per D. Ferrà-Ponç (dins Rosselló i Crespi, 1903: 11-15).

foren coneguts com els Rosselló de Son Fortesa. Va ésser en aquella possessió on Antoni Rosselló –des de 1835-1840, quan succeí el seu pare com a arrendatari, fins al 1889, un any abans de la seva mort– portà el dietari que comentem. Un document que reflecteix, primer, la seva gestió com a arrendatari i, posteriorment, com a gran propietari o hisendat, ja que a més de Son Fortesa i altres possessions, era propietari de distintes peces de terra i altres immobles que amb major o menor mesura queden també reflectits en les seves anotacions, la qual cosa significa que tampoc no portà per separat els comptes de les terres de les quals era propietari d'aquelles que només duia en arrendament.¹⁴

El suport escriptori del dietari en qüestió és un llibre en paper enquadernat en tapes de cartró de color vermell que mesura 21x15 cm i consta de les seqüències següents: 12 pàgines sense numerar escrites per les dues cares, seguides de 172 pàgines numerades a la part superior i escrites també per les dues cares. Entre aquestes pàgines es deixen, no obstant això, una sèrie de pàgines en blanc que separen, d'alguna manera, la tipologia de la informació enregistrada. Per exemple, les pàgines de la 42 a la 89 estan en blanc; a continuació, s'escriu fins a la pàgina 134; des de la pàgina 134v fins a la 160 es tornen a deixar en blanc, i la seqüència que va de la pàgina 167 a la 172 torna a estar escrita. Si ens fixem en el contingut de cada una de les seqüències observem que s'hi enregistren anotacions amb algun denominador comú. Per exemple, les 12 primeres

14 Una pràctica, pel que es desprèn de la documentació conservada a l'arxiu dels Calafat, que era habitual entre els membres d'aquest col·lectiu. A gairebé totes les agendes compilades per aquesta família es barregen dades sobre les finques pròpies i sobre aquelles que només duen en arrendament. I, per altra banda, el mateix es pot afirmar en el cas de la família Canyelles, els quals en un llibre especialment dedicat a anotar les despeses mensuals de la possessió que conduïen, comencen a enregistrar, de sobte, comptes particulars sobre compres d'ensaimades i xocolata. Per exemple, entre les pàgines 50 i 59 d'aquest llibre (Arxiu Calafat, registre 67) insereixen una relació titulada *Lista de las ensaimadas y chocolate que tomó Pedro Cañellas (a. del Figueral) para mi padre Juan Cañellas y Nadal, y que su hijo Juan Cañellas y Santandreu lo paga a cuenta del huerto de Son Cili...*

pàgines que estan sense numerar contenen un extracte dels comptes passats per Antoni Rosselló amb distintes persones: amb l'arrendatari de Son Pere Antoni, el qual cada mes li feia un pagament a compte de la renda; amb un mestre d'escola a qui tenia llogada una casa a Alaró; amb distints treballadors als quals també feia lliuraments periòdics una criada anomenada Catalina, diversos missatges—; i, fins i tot, amb el capellà.¹⁵ A continuació, ve una seqüència destinada a anotar collites i vendes: vi, palla, aiguardent, figues seques, grans, oli, etc. De cada producte, se n'anota sempre la quantitat venuda, la persona que l'adquireix i el preu a què es ven. No obstant això, no sempre s'especifica la finca de la qual procedeixen els productes, cosa que dificulta saber de quina de les seves propietats provenen exactament o si es tracta, realment, de collites pròpies o de quantitats cobrades en concepte de renda que, posteriorment, es posen en venda. Només en el cas de l'oli s'acostuma a posar un especial esment a anotar el nombre de trullades, fins i tot setmana per setmana, procedents de cada possessió; no només de les que eren propietat seva o que en algun moment dugué en arrendament Antoni Rosselló, sinó de distintes possessions que conduïen altres membres de la família. Per exemple, les de Biniatzar de Bunyola: una possessió que tenia arrendada el seu germà Nicolau i que qualque any,

15 La figura del capellà és present a gairebé totes les possessions mallorquines i té com a missió prioritària dir missa i assistir espiritualment els treballadors de les possessions que, pel fet de treballar lluny dels nuclis de població, tenien dificultats per complir els preceptes i les obligacions de la religió catòlica. En ocasions, el capellà no vivia a la possessió, sinó que hi ha anava periòdicament i cobrava una quantitat per missa celebrada. Per exemple, en el cas de la possessió de Son Sales (conduïda a mitjan segle XIX per la família Canyelles) els registres comptables reflecteixen que des del 21 d'agost de 1853 fins al 14 de setembre de 1854 el prevere encarregat de dir missa va ésser Joan Torrents i que la quantitat que tenia assignada per cada missa era de dues pessetes. A més, ens consten també les despeses fetes periòdicament per comprar xocolata i *que mullar* (generalment ensaimades i coques) pel capellà (Arxiu Calafat, registre 72, p. 75). Sobre la importància de les capelles a les possessions, vegeu Ortiz (2012).

pel motiu que fos, degué fer servir la tafona de Son Fortesa per elaborar l'oli.¹⁶

En qualsevol cas, la dificultat per poder distingir clarament la procedència concreta de les distintes collites, la finca on treballaven els missatges amb qui passava comptes o el lloc concret on s'escampaven les carretades de fems o de palla enregistrades periòdicament, són només alguns exemples de la manca de precisió del dietari compilat per Antoni Rosselló. Pel que sembla, i probablement de la mateixa manera que fem tots quan portem els nostres comptes particulars, només enregistrava les partides que per algun motiu l'interessaven d'una manera especial o que per alguna raó considerava que en un moment donat podien suscitar desavinences amb un treballador, un comerciant, un llogater, etc. D'aquí que fos més precís, per exemple, a l'hora d'anotar quantitats venudes, preus, salaris o pagaments de renda, que no pas quan es tractava de partides que no tenia necessitat de justificar davant de ningú; per la qual cosa, es limitava a fer anotacions més simples. Una forma de procedir, en definitiva, que resulta comprensible si pensem que aleshores ni els comptes dels arrendataris ni els dels

16 D'entre els indrets de la possessió de Son Fortesa descrits amb més cura en el *Manyoc de fruita mallorquina* de Joan Rosselló, destaca la tafona. A continuació, per tal que el lector pugui fer-se una idea del tipus de prosa emprada per l'autor, en reproduïm un fragment: *...A un racó de la clastra verdosa i ombrívola... en el fons de la vall, dins el cor de la muntanya hi ha el portal de la tafona, l'oficina més important, misteriosa, atractiva i poètica... A l'estiu i a la primavera no té cap interès: és una dependència vulgar, prosaica, híbrida, sens ús propi... Sovint la destinen als més baixos menesters: a voltes en els dies bascosos de l'estiu serveix de sestador de les ovelles, i altres vegades hi arraconen llenya, carbó i trastos vells. La tafona sols es tafona quan hi fan oli. Durant el període més cruu de l'hivernada, de nits llargues i fosques, quan defora siula el vent per entre els arbres i teulades, i cauen arruixades i blanques fòbies de neu,... llavors de la fornal ben encesa brollen flemarades infernals cada vegada que el dimoni l'atia amb l'ampla pala de mànec llarg, i de la panxuda caldera d'aram plena d'aigua bullenta, s'alcen núvols de vapor que se'n pugen cap al sostre i formen figures capritxoses i fantàstiques. Llavors uns quants homes bruts de sutja... espitrellats, nuus de cames i braços i sense capell ni barret... pugen lentament la llarga i pesada biga, negra i resseca, fortament amarrada a una roca i condemnada com Prometeu a indefinit suplici...* (Rosselló i Crespi, 1903: 13-14).

propietaris rurals estaven subjectes a cap normativa concreta. En la pràctica, només els administradors pagats pels propietaris agrícoles per portar-los els comptes havien de tenir una especial cura a l'hora d'anotar les partides, ja que s'exposaven que en un moment donat poguessin ésser revisades pels seus principals. Aquest fet ajuda a entendre, entre d'altres, el distint grau de precisió i de detall entre els comptes portats pels arrendataris i els dels administradors contractats pels terratinents. Si bé això no vol dir que com a font històrica els comptes d'aquests pagesos siguin millors o pitjors que els dels senyors o els dels seus administradors; significa simplement que són diferents perquè les seves finalitats també ho són. En conseqüència, aquest és un matís que cal no perdre de vista a l'hora de procedir a la sistematització d'aquestes fonts.

En conjunt, el que des del nostre punt de vista mereix destacar-se és el valor que tenen aquests comptes de pagès a l'hora de reconstruir (més enllà de si permeten establir sèries de variables econòmiques de llarga durada) els quefers quotidians a les possessions mallorquines i, particularment, conèixer com s'organitzava la producció, la tipologia de la mà d'obra, els costos dels salaris, la segmentació dels treballadors, el ritme de les collites, el tipus de llavors i la procedència, la importància de cada conreu... a més, com és lògic, de molts altres aspectes de naturalesa variada, com puguin ésser, per exemple, dades sobre climatologia o pluges, la narració d'algun succés inesperat,¹⁷ dades sobre el compilador de la informació pròpiament dita, d'algun membre de la seva família i del seu entorn o dels treballadors de la possessió. En aquest sentit mereixen una especial atenció, encara que puguin parèixer anecdòtiques, algunes de les anotacions que figuren a dues agendas compilades

17 Per exemple, el desbordament del torrent o la mort d'algun membre de la família o de qualche treballador de la possessió; com succeí, de fet, el 13 maig de 1918. Aleshores, Llorenç Calfat començà la seva anotació amb el títol de *Desgraciado y terrible suceso. Hoy terrible día, el cielo oscuro. Estaban picant grave en el clot de menos peligro de los dos pinos situado en la merjada plana o Comellà de Son Vich Antonio Cañellas y Bartolomé Lluís Cañellas... los cuales murieron por el derrumbamiento de tierra de las 10.30 a las 12.15 de la mañana* (Arxiu Calafat, registre 43, p. 36v).

per Llorenç Calafat sobre la possessió de Son Torrella. Ens consta, per exemple, que quan escrivia l'agenda de 1916 era jove, i que possiblement ho feia seguint les indicacions del seu pare qui, aleshores, pel fet d'estar malalt (o tal vegada perquè no sabia escriure i el seu fill ja sí) no ho podia fer.¹⁸ Per tal com s'anoten les partides, sabem que a Son Torrella –com succeïa de fet a gairebé totes les possessions mallorquines– s'assignaven diàriament tasques a tres tipologies distintes de treballadors (missatges, jornalers i manobres). Els primers eren tots homes i tenien encomanada, fonamentalment, la tasca de preparar i sembrar els distints sementers de la possessió seguint el ritme de rotació establert en el contracte d'arrendament, i respectant els distints tipus de cereals i llegums estipulats. Observem, per exemple, que el 1916, a l'hora de llaurar i sembrar els distints sementers de la possessió, se seguí l'ordre següent: el mes de setembre se sembrà de civada una part del sementer del Pla d'en Servera i el Figueral, alhora que es començà a llaurar la part del damunt del magraner que el mes d'octubre se sembrà de pèsols; el mes de novembre se sembrà el blat a la part corresponent de l'esmentat sementer del Pla d'en Servera, i s'empraren 5 quarteres i una barcella de llavor de blat; el mateix mes de novembre se sembrà l'ordi al sementer de la síquia (s'empraren 27 barcelles de llavor); i 8 quarteres de llavor de blat al Figueral. El dia 16 del mateix mes, 5 missatges van anar a binar Son Bugadella per sembrar-hi faves; els dies 17 i 18 les van sembrar i, posteriorment, anaren a llaurar al mateix indret. Cap al mes de desembre, la major part dels sementers ja estaven sembrats, encara que quedaven indrets concrets, com el lloc denominat Ses Quarterades i la part de darrere de l'hort, que se sembraren d'unes castes específiques de blat: *mollà i barba*, les quals, com també s'especificava en el dietari, havien d'ésser tornades l'any següent a l'amo, en Xamena, de la possessió de Son

18 Una situació que coneixem, d'una banda, perquè el 22 d'abril Llorenç Calafat escrigué: *hoy me he afeitado por primera vez*. Per altra banda, ens consta que des del mes de febrer el seu pare estava malat i que va morir el 22 de juny, després d'haver rebut, el divendres 18 d'abril, la comunió i l'extremunió. Uns serveis, per cert, que al seu fill li costaren 4,50 pessetes (Arxiu Calafat, registre 42, p. 31).

Montaner. El mes de desembre gairebé sempre s'havien acabat de sembrar els cereals i, possiblement per això, era el moment escollit per fer les matances.¹⁹

Durant els mesos de setembre a desembre, els missatges (el personal fix de la possessió) eren presents a gairebé totes les anotacions fetes per Llorenç Calafat, ja que la feina de preparar i sembrar era cabdal. No obstant això, atès que a Son Torrella ens trobem també amb altres conreus (ametlles, garrofes, oli, productes hortícoles, etc.) que sovint eren encomanats a personal contractat (homes i/o dones i nins), retribuïts en funció del nombre de jornals realitzats, els dietaris també resulten de primer ordre per conèixer el nombre de treballadors que s'empraven per a la recol·lecció dels productes principals, el cost i la segregació de tasques per sexes. En aquest sentit, podem afirmar, per exemple, que hi ha tot un conjunt de feines que són majoritàriament realitzades per mà d'obra femenina. Entre d'altres: entrecavar, collir oliva, ametlles i garrofes, fer formiguers, treballar a l'hort, porgar el gra, etc. Mentre que les tasques que generalment apareixen associades als homes són les següents: llaurar, sembrar els cereals i els llegums, escampar fems, fer llenya, fer oli, exsecallar, batre a l'era, etc.

Des d'una altra perspectiva, interessa ressaltar que les agendes i els dietaris compilats pels amos i administradors resulten d'especial interès per copsar les modificacions introduïdes a les possessions, les quals, contràriament al que certa literatura ha donat a entendre, no tan sols no van ésser alienes a les transformacions que de forma progressiva es van succeir en el món rural mallorquí, sinó que sovint les van liderar.²⁰ En aquest sentit, la sèrie de dietaris de Son Torrella permet posar dates

19 Un esdeveniment cabdal a l'època preindustrial dins la societat rural mallorquina, ja que permetia aprovisionar-se de proteïnes per a la resta de l'any i que, per tant, no resulta estrany que també se'n deixés constància als dietaris i les agendes. El 1916, per exemple, es féu constar que el 18 de desembre s'havien mort dos porcs: *uno blanco y otro negro*, mentre que el 1918 no es mataren fins al 14 de gener: *2 negros de 13 a 14 arrovas y uno blanco de 7 a 8...* (Arxiu Calafat, registres 42 i 43).

20 Per a una revisió sobre la literatura entorn de les possessions, vegeu el volum col·lectiu coordinat per Morey i Jover (2012).

concretes a la introducció d'elements modernitzadors. Entre d'altres, la introducció de l'electricitat, la mecanització de la sega, el desplaçament progressiu dels adobs orgànics pels inorgànics, etc. A continuació, reproduïm algunes anotacions extretes del dietari de 1918²¹ que il·lustren el que diem. Per un costat, alguns exemples relatius a la introducció de l'electricitat: *hoy empiezo la obra para poner la electricidad* (10 de setembre); *hoy he hecho la instalación eléctrica* (8 de novembre) o *hoy hemos probado por primera vez la electricidad* (12 de novembre). I, per altre costat, diverses anotacions relatives a la mecanització d'algunes tasques i a la introducció de nous enginyers: *hoy por tercera vez hemos puesto al carreton sa mancheta y han llegado hasta la cuesta de Son Mascaró...* (10 d'abril); *hoy he recibido la máquina de segar uasada: piño libre, diente hierro...* (p. 40v); *...seguen con la máquina la avena detrás del Ostolet* (10 de juny); *hoy hemos empezado una bombona de carburo* (4 de juliol); etc.

El fet que les anotacions es facin sobre uns dietaris organitzats en forma de calendari, ens permet conèixer, per dir-ho d'alguna manera i valgui la redundància, el calendari laboral de la possessió. És a dir, quins dies es treballava i quins dies eren feriat. Una qüestió que té la seva importància en el món rural mallorquí, perquè sovint s'ha dit que al camp no es distingia entre els dies feiners i els diumenges. No obstant això, pel que es desprèn dels dietaris consultats podem afirmar que a la primera dècada del segle **xx**, a Son Torrella els diumenges no eren dies feiners, puix tots els dies de l'any que cauen en diumenge es deixen en blanc. De la mateixa manera, ens consta que en determinades festivitats tampoc no es treballava: per carnestoltes,²² Nadal o per Reis. I, això, sovint també s'anotava en els llibres diaris. Per exemple, el dia 6 de gener de 1918 el jove Llorenç Calafat, encarregat pel seu pare de portar els dietaris, dibuixà dues botes i escriví: *a los Reyes todos*. Des d'una altra perspectiva, aquesta font també pot ésser d'utilitat per a conèixer

21 Arxiu Calafat, registre 43.

22 El dia 12 de març de 1918 es pot llegir l'anotació següent: *misases sin trabajar por ser el último día de carnaval. Jornales lo mismo pagando el jornal* (Arxiu Calafat, registre 43, p. 12).

determinats costums. Per posar-ne un exemple, sabem que en segons quines festivitats, els carrers del poble eren adornats amb murta i fulles d'arbocers que procedien, almenys en part, de Son Torrella, com queda també reflectit en algunes anotacions: el 28 de gener de 1916 i el mateix dia de l'any 1918.²³

RECAPITULACIÓ

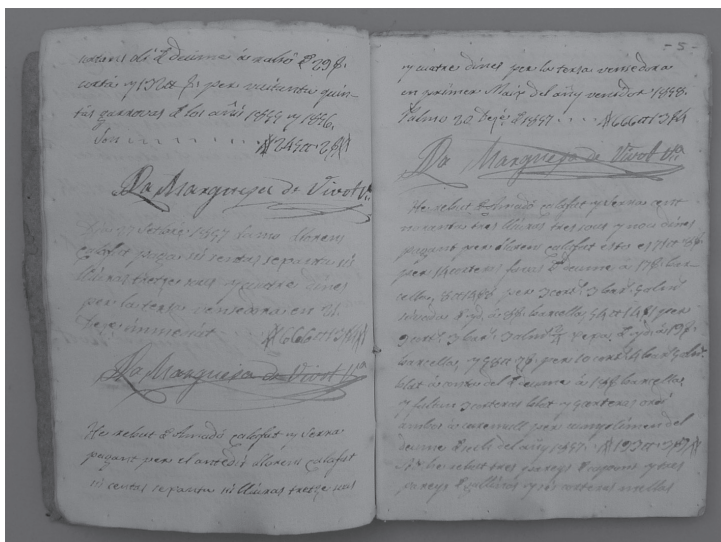
Per acabar, deixant de banda les limitacions que s'han exposat abans sobre la forma de compilar la informació i el fet que aquesta, en funció de la forma com s'hagin portat els comptes, pugui ésser més o menys seriada, voldríem enumerar el tipus d'informació que els historiadors poden aspirar a extreure a partir de la sistematització dels comptes de pagès. Els dietaris consultats reflecteixen, com hem apuntat, el dia a dia a les possessions mallorquines, i permeten obtenir abundosa informació tant de caire quantitatiu com qualitatiu. Així mateix, quan la documentació consultada és de caràcter seriat (com és el cas de Son Torrella) es poden establir sèries de variables econòmiques (salaris, preus, producció, productivitat, etc.) que, contràriament al que sovint succeeix amb els recomptes *oficials*, no han estat compilades, d'entrada, amb la voluntat (per qüestions fiscals o d'altra mena) d'ocultar les xifres reals. D'entre les distintes variables que hom pot aspirar a reconstruir a partir dels comptes de pagès, destaquem les següents:

- Evolució i composició del preu pagat pels arrendataris en concepte de renda de la terra, de la mateixa manera que detalls sobre la forma de pagament (mixta, en diners, en espècie, etc), els terminis, les possibles avançades de renda que puguin fer els amos i les quantitats a compte que prèviament puguin haver fet i que en el moment dels pagaments de les distintes terces els són descomptades pels propietaris. És un fet bastant comú, per exemple, quan a partir de 1845 els propietaris són obligats per llei

23 Aquest dia, per exemple, s'escriu textualment: *3 jornales para cortar murta para la fiesta de la Md. de Lourdes* (Arxiu Calafat, registre 43, p. 7v).

a satisfer la contribució territorial²⁴ i, sovint, traspassen aquesta obligatorietat als arrendataris que, quan van a pagar la renda al propietari, descompten del muntant total la quantitat avançada en concepte de contribució. Aquest tipus d'informació es pot obtenir rastrejant les distintes anotacions enregistrades als dietaris i a les agendes, però sovint s'han conservat unes fonts específiques (les anomenades *llibretes de pagaments de terces i ànnes mercès*) que faciliten enormement la tasca i enriqueixen amb informació qualitativa les simples dades numèriques. En la figura 3 reproduïm, com a exemple, una llibreta d'aquestes característiques conservada a l'Arxiu Calafat.

Figura 3: Llibreta de pagament de terces de la possessió de Bunyolí conduïda per Llorenç Calafat entre 1856-61

Font: Arxiu Calafat, registre 12

24 Vegeu, sobre aquesta problemàtica, distintes contribucions recollides a l'obra col·lectiva editada per Vallejo (2008) i altres contribucions del mateix autor (2010). Pel cas de Mallorca: Morey (2008).

- Quantia dels salaris pagats pels amos a les distintes categories de treballadors que fan feina a les possessions, sovint distingint entre les tipologies que s'han esmentat abans (missatges, jornalers i manobres). A l'època que ens ocupa, els pagaments dels missatges són generalment mensuals, mentre que els dels jornalers, les jornaleres i els manobres se solen fer o bé setmanalment o bé després d'haver acabat la collita d'un determinat producte (oli, ametlles, garrofes) o d'haver finalitzat determinades feines a llocs concrets de la possessió: eixermar, entrecavar, exsecallar, etc.; o, simplement, quan es tracta de manobres, haver acabat de reparar unes teulades, una síquia, un marge, etc. Sobre el particular, interessa recordar que les dades sobre jornals permeten distingir clarament entre el que cobraven els homes i el que cobraven les dones. Aquestes generalment eren assimilades a la mà d'obra infantil i, com a norma, malgrat que en la pràctica les tasques per elles desenvolupades fossin igual de feixugues que les dels homes, amb una remuneració molt inferior. La mà d'obra femenina era especialment requerida per la collita de l'oliva i, en aquest sentit, resulten d'especial interès unes llibretes o quaderns denominats *de collidores*, els quals completen la informació de caire més general i sovint només quantitativa que s'anota en els dietaris o les agendes. Aquestes llibretes, tal com il·lustra la figura 4, solen consignar el nom de totes les dones que intervenen en la recol·lecció, el nombre de jornals o mitjos jornals que fan diàriament i el sumatori de les quantitats cobrades en diners i/o en espècie (generalment amb oli o olives).
- Les collites dels distintes productes són també recollides de forma més o menys sistemàtica pels amos de possessió, ja sigui en els llibres generals o en llibretes específiques per a cada producte (oli, cereals, garrofes, ametlles, etc.). En ocasions, s'anoten també les proporcions que es destinen a abastir les necessitats d'autoconsum de la possessió i les que es comercialitzen, la qual cosa permet conèixer el destí del mercat final, el nom dels compradors, el preu a què es venien els distintes productes i les oscil·lacions d'aquests al llarg dels distintes mesos de l'any.

De determinats productes, principalment dels cereals, se n'annotaven, fins i tot (encara que no de forma sistemàtica), les quantitats sembrades als distints sementers i les quantitats recollides, cosa que permet, en determinats casos, fer estimacions sobre productivitat.

Figura 4: Llibretes de pagaments de les collidores d'oliva i garrofes de la possessió de Son Torrella (Santa Maria)

Jornales de Coger las Algarobas y Alantinas del año 1834

Nome	62455774				
Maria Castari	12.6.6.5.6.1.6.6.2.3.				
Magdalena Cruz	12.6.6.10.3.1.3.2.9.7.6.6.12.6.6.				
Catalina Pico	12.6.6.4.7.6.6.10.6.6.6.6.6.6.6.6.				
Cristiana Cap	12.5.1.9.1.9.6.1.6.9.5.6.				
Isabel Gomara	12.5.5.6.5.5.1.6.5.1.6.				
Maria Pastor	12.3.3.1.4.4.4.				
Maria Mera	12.11.4.9.7.7.5.6.2.1.9.6.				
Rosaque Barros	12.12.2.9.11.1.6.6.6.6.5.5.				
Isabel Trol	12.12.2.9.12.7.11.6.6.7.6.3.6.				
Margarite Dians	12.4.5.12.16.14.16.6.6.6.6.6.6.6.6.				

Cristina Trol	10.10.1.1	X
Francisca Beron	89.10.5.8.0	X
Aime Pastor	11.11.1.1	X
Catalina Mera	10.10.1.1	X
Margarite Dians	10.10.1.1	X
Margarite Trol	10.10.1.1	X
Francisca Beron	89.10.5.8.0	X
Petrona Mera	13.13.1.1.5	X

Font: Arxiu Calafat, registres 40 i 41

- Els costos d'explotació i els beneficis nets obtinguts anualment són dues variables més que es poden reconstruir a partir dels llibres dietaris, ja sigui sumant partida per partida o bé, tot i que això no succeeix de forma sistemàtica, consultant els resums que fa cada final

d'any la persona encarregada de portar els comptes. En tot cas, encara que no hi hagi resums anuals, com que les dades de les distintes partides solen estar consignades de forma minuciosa, es pot obtenir informació sobre els factors que necessita la possessió per tal d'iniciar i reiniciar el cycle productiu. Observem que alguns dels factors provenen generalment de la mateixa finca (per exemple la majoria de llavors i part dels adobs) mentre que d'altres han d'ésser adquirits en el mercat o manllevats a altres possessions veïnes (pot ésser també el cas de llavors molt específiques). Així mateix, es poden calcular en nombres absoluts i en percentatges les despeses destinades a mà d'obra (personal fix i jornalers), adquisició de queviures, amortització dels béns de capital, etc. I, si es disposa de sèries suficientment llargues, es podran constatar possibles canvis en l'assignació de despeses. Un altre aspecte a tenir en compte és que si es posa en relació el total de despeses amb els ingressos procedents de la comercialització de les collites, estarem en disposició de conèixer el rèdit anual i de valorar, en conseqüència, si en funció del muntant dels beneficis es van prendre o no determinades decisions: introduir nous conreus o modificar el sistema de cultius, canvis en el muntant dels salaris i el nombre de treballadors, mecanització de determinades tasques, etc.

En qualsevol cas, aquests són només alguns exemples de les múltiples variables que es poden reconstruir a partir dels comptes de pagès. Si bé, com hem subratllat en el decurs d'aquestes pàgines, el fet que els amos no haguessin de *rendir comptes* als propietaris (bàsicament pagar-los puntualment la renda i conrar les terres *a ús i costum de bon conrador*), no estiguessin obligats a seguir unes pautes concretes en la forma de dur la comptabilitat i que, en molts casos, tot just sabessin *llegir i escriure*, o que en ocasions fossin fins i tot els seus fills els que portessin els llibres, dóna idea de la diversitat de situacions que hom ha de preveure que es pot trobar a l'hora d'explorar aquests fons documentals.

LES COMPTABILITATS NOBILIÀRIES: EL CAS DE LA NOBLESA MALLORQUINA ALS SEGLES XVIII I XIX

ANTÒNIA MOREY TOUS
Universitat de les Illes Balears

La tipologia i la riquesa dels instruments comptables varia, lògicament, en funció de múltiples factors, entre d'altres, de la formació i/o el nivell de coneixements dels seus compiladors, de la tipologia dels patrimonis que representen, de l'adscripció social dels seus titulars, del sistema d'explotació de les distintes propietats que els integren i, per descomptat, de si els comptes són consignats amb el convenciment que posteriorment seran revisats. És a dir, de si el que els porta haurà de *retre comptes* al propietari de la hisenda, a un administrador o a qualsevol figura que tingui la missió de supervisar-los. Sigui com sigui, a grans trets, es pot dir que a Mallorca disposem, pels segles XVIII i XIX, de mostres de comptabilitats agràries de gairebé tots els grups socials que, en major o menor mesura, *controlaren* la gran propietat (les possessions). D'una banda, dels propietaris, principalment pertanyents a la noblesa ciutadana, però també del grup dels terratinents rurals (inicialment considerats com a *pagesos de mà major* i, a partir de 1762, anomenats en molts casos *hidalgos*¹) i dels hisendats (un col·lectiu força

1 Sobre aquestes denominacions, vegeu Ramis de Ayreflor (1911), Montaner (1987; 1989), Albertí (1987), Montaner i Morey (1989) i Pascual (1997; 1998; 2011).

heterogeni, format sobretot per professionals liberals que en el decurs del segle XIX accedeixen a la gran propietat i passen a fer part del grup dels *majors contribuents*). I, per altre costat, dels denominats *amos de possessió*, generalment pagesos que, a canvi del pagament d'una renda, duïen en arrendament (arrendataris) o a mitges (amitgers) una o diverses possessions, tenien cura de la seva explotació (amb mà d'obra familiar i contractada) i comercialitzaven a benefici propi les collites de les terres que conduïen. Aquest darrer grup ja l'hem tractat en el capítol anterior i, per això, a continuació tractarem sobretot de les comptabilitats nobiliàries i de les principals diferències respecte a les compilades per altres col·lectius que, tot i no poder ésser considerats com a nobles pròpiament dits, eren també senyors de possessió i, tant per la seva formació com pels seus interessos envers la propietat de la terra, es distingien del col·lectiu dels amos de possessió.

LLIBRES, QUADERNS I COMPTES DIVERSOS GENERATS PER TERRATINENTS NOBLES I PAGESOS FINS BEN ENTRAT EL SEGLE XIX

Els membres de la noblesa terratinent residien a Ciutat i posseïen generalment patrimonis formats per finques d'extensió considerable i de distinta tipologia ubicades a distints indrets de l'illa. Aquest fet en dificultava l'explotació en règim de gestió directa i la vigilància dels treballadors per part dels seus propietaris, els quals generalment arrendaven o cedien a mitges les seves propietats i només hi anaven a passar determinades temporades o festes, i, com feien normalment a tot arreu els titulars dels antics patrimonis nobiliaris, se servien de distints agents per explotar-les i assegurar-se la percepció de rendes. La cadena d'agents era llarga i, encara que podia variar en funció de les peculiaritats de cada casa i de les distintes conjuntures, al capdamunt hi solia haver, gairebé sempre, un administrador general encarregat de portar i/o revisar els comptes de les distintes finques del patrimoni i de la casa de Palma. En ocasions, aquest administrador era

un membre de la mateixa família (un parent administrador): un germà fadrí o un oncle del titular del patrimoni que solia residir a la casa principal (en una habitació que sovint sortia ressenyada als inventaris com a *estudis*) i s'encarregava de passar comptes amb els arrendataris i/o els majorals de cada una de les possessions que conformaven el patrimoni. D'aquí que en el decurs del segle **xviii** aquest administrador general rebés sovint el nom de majoral de majorals, una denominació que està documentada a gairebé totes les cases nobiliàries de primera fila, però que a mesura que avancem cap al segle **xix** sol perdre importància a favor de la denominació d'administrador general o, simplement, de la d'administrador sense cap altre qualificatiu.

Els administradors realitzaven, en la pràctica, les mateixes tasques que abans feien els majorals de majorals:² portar la comptabilitat general de la casa en uns quaderns (*plaguets*) o llibres diaris, passar comptes amb els conductors de les possessions que estaven arrendades o amb els majorals de les que es duïen directament, rebre i anotar els productes agrícoles (oli, cereals, aviram, formatge, vi, etc.) que periòdicament eren portats a la casa de Palma en concepte de renda de la terra o com a reconeixement de drets dominicals, vendre l'excedent dels productes que no eren consumits a la

2 Aquesta evolució queda palesa, entre d'altres, a l'arxiu del marquès de Vivot (Arxiu de Can Vivot), on les mencions a la figura del majoral de majorals, documentada des de mitjan segle **xvii** i durant bona part del segle **xviii**, desapareixen de forma progressiva dels llibres de comptabilitat. En el decurs del segle **xix**, i malgrat que aquest arxiu es trobi encara en vies de catalogació, no trobarem cap referència a aquesta figura, però sí a la de l'administrador general de la casa. Una funció que durant la primera meitat del segle **xix** ens consta que va dur a terme Francesc Fernández qui, a més d'exercir en determinades ocasions com a apoderat del marquès, continuà portant el registre general d'entrades i sortides de la casa. D'altra banda, s'encarregà de portar l'administració de les finques que el marquès explotava de forma directa i d'elaborar anualment, en un plec de paper cosits, el registre minucios de les despeses d'administració i dels guanys obtinguts amb la venda de les collites. Una informació molt valuosa per conèixer tant les despeses d'explotació d'una possessió gestionada de forma directa com els ingressos que obtenia anualment el seu propietari a través d'aquesta forma de gestió (Albertí i Morey, 1986: 36-37).

casa, pagar els salaris a determinats treballadors (missatges, jornalers, criats i criades, menestrals, etc.), lliurar diners en efectiu als distints membres de la família, al criat major, per fer la compra diària o per afrontar altres despeses, etc. Tots aquests moviments eren anotats diàriament i de forma minuciosa en uns fulls llarguers que en el decurs del segle XVIII se solien agrupar per anys i, amb el temps, en uns plecs generalment dividits per mesos o en uns llibres, inicialment amb les tapes de pergamí i posteriorment de cartó, on es destinava un apartat a enregistrar les entrades i un altre a consignar les sortides (*eixides*). Fins al primer terç del segle XIX aquests registres eren molt rics en informació i amb freqüència remetien a altres instruments comptables més específics (*plaguetes* de collites, de cobrament de censos, d'annues mercès, de pagament de soldades a missatges, de canastra o de senalla,³ etc.) que són tractats amb més detall en el capítol sobre la comptabilitat del marquès de Solleric.⁴

Independentment del tipus de suport escriptori sobre el qual es feien les anotacions, el que generalment no es feia era el sumatori de les quantitats totals assolides per les entrades i per les sortides. Vol dir això que en acabar l'any no es feia un balanç, la qual cosa impedia als titulars dels patrimonis conèixer de forma immediata l'estat general de les seves economies o la rendibilitat de les distintes finques que els conformaven. En general, no serà fins a partir del segon terç del segle XIX quan es modificarà la

3 En aquestes llibretes, s'hi anotaven diàriament les despeses fetes per la compra de queviures i productes bàsics pel manteniment de la família dels propietaris. A més dels productes, s'anotaven les quantitats pagades, raó per la qual resulten de gran utilitat, per reconstruir sèries de preus de queviures que sovint no apareixen recollits de forma sistemàtica en altres fonts. De la mateixa manera, són de gran interès per conèixer la composició de la dieta de les famílies nobiliàries i la variació d'aquesta en funció de les distintes èpoques de l'any. Aquestes fonts es conserven als arxius de pràcticament totes les cases nobles de primera fila; entre d'altres, a Can Vivot i a Can Cotoner, Can Morell, etc. La fotografia núm. 1 reproduïx, a tall d'exemple, un llibre de senalla conservat en aquest darrer arxiu (gentilesca de J. Villalonga).

4 Vegeu, a més, Villalonga (2012).

forma de portar aquestes comptabilitats; generalment de la mà dels denominats *administradors professionals*, els quals posaran a l'abast dels seus principals diversos instruments que els permetran conèixer exactament l'estat general de les seves economies. Si bé això no significa que, tant abans com després del primer terç del segle XIX, els registres d'entrades i sortides elaborats pels administradors de les cases nobiliàries no resultin de gran utilitat, sobretot si se n'han conservat sèries de llarga durada, per conèixer nombrosos aspectes relacionats amb les activitats agràries pròpiament dites (formes de gestió de la terra, composició de la renda, evolució dels preus de determinats productes, evolució dels salaris, formes de pagament d'aquests...) i amb el mode de viure propi de les cases nobiliàries (tipologia i composició dels seus ingressos, pautes de consum, nombre de criats, criades i altres servidors domèstics).

En qualsevol cas, el tipus d'informació que no reflecteixen els llibres generals de comptabilitat és la relativa a la producció i a les despeses d'explotació de les possessions cedides en arrendament, que, com dèiem, era el sistema de cessió preferit per la noblesa terratinent durant el període estudiat. Això és així fonamentalment perquè quan les finques s'arrenden són els amos, a canvi del pagament d'una renda anual, els qui han de bestreure, amb l'excepció d'algunes partides concretes que s'especifiquen als respectius contractes d'arrendament,⁵ pràcticament totes les despeses i, com és lògic, aquestes no s'enregistren als llibres de comptabilitat que porten els administradors dels propietaris, sinó a les *plaguetes* i dietaris que sovint porten molts arrendataris. Les collites anuals –excepte quan en els contractes respectius s'especifica que una part ha d'ésser per als propietaris, cosa que succeeix en els contractes a mitges o en els de dos i

5 Tot i que resulti difícil fer generalitzacions respecte a aquest punt, era costum –per exemple– que quan es feien obres a les cases i altres dependències de la possessió el propietari es fes càrrec del pagament del salari dels treballadors i que la manutenció fos a càrrec de l'arrendatari. Així mateix, el pagament del garriguer (l'encarregat de supervisar tot el que feia referència al bosc i al compliment de les clàusules establertes en els contractes) fos a compte del senyor i que l'amo hagués de pagar els costos derivats de la seva manutenció (Morey i Carreras, 2011: 11).

terç— són també per als arrendataris i, en conseqüència, són ells i no els propietaris els que comercialitzen la pràctica totalitat de la producció i fan les anotacions pertinents.

Figura 1. Anotacions fetes en una llibreta de senalla del segle XIX

Dia 5.	
Molto	138
Bou	88
Pa y Camuyá	1676
Añor y Cipi	348
Vi	41
Cofar	176
Pebres y Tomatixes	374
Fluyte	374
Cinbe	37
Vin tinte	276
Pape	174
Ploma	27
Uace	272
Vn Ciudad	17
Potican y Suxons	78
Poy	376
Neu	174
Ochate	178
	<hr/> 411.386

Dia 6.	
Molto	128
Bou	874
Senals y Scavell	376
Pa y Camuyá	157
Añor y Cipi	276
Manitas	278
Vi	69
Pebreres y Tomatixes	272
Cofar	176
Fluyte	278
Ovi	378
Poy	370
Potican	910
Seu y fit	910
Seu	116
Tal	272
Cocha vne hombe	17
Neu	574
	<hr/> 311676

Font: Arxiu de Can Morell, document sense enregistrar

Per aquest motiu, els llibres de comptabilitat dels propietaris només contempen les vendes d'aquells productes procedents de les finques que exploten directament o a mitges i, en tot cas, les dels productes procedents de la part de la renda de la terra pagada en espècie. Així doncs, atès que l'arrendament fou la forma de cessió preferida per la noblesa mallorquina en el

decurs dels segles **xviii** i **xix**, cal tenir present que en general les comptabilitats nobiliàries només poden reflectir alguns indicadors generals. Entre els més freqüents, l'evolució de la renda de la terra, que a més d'anotar-se en els llibres d'administració general també se sol enregistrar en les ja esmentades llibretes de pagaments de terces i ànnes mercès. Altres indicadors –com les despeses generals d'explotació, les millores, els salaris dels missatges i dels jornalers, les collites, etc.– només s'enregistren de forma detallada quan les possessions són explotades de forma directa i, això, en el cas de la noblesa mallorquina només succeeix en el cas de possessions molt concretes. Generalment, quan es tracta de possessions per les quals els propietaris tenen una major estimació o en què solen anar a passar temporades més llargues, raó per la qual s'estimen més tenir-hi un majoral de la seva confiança que no pas cedir-les en arrendaments a curt termini i canviar periòdicament d'amos.

Un altre grup social que a Mallorca ha generat nombrosa documentació comptable de caràcter agrícola ha estat el dels terratinents rurals d'origen pagès. Des de finals del segle **xviii** foren considerats com a nobles (*hidalgos*) però, a la pràctica, fins aproximadament al primer terç del segle **xix** es distingiren de la noblesa pròpiament dita tant per la configuració dels seus patrimonis com per la seva forma de gestionar-los, de la qual cosa n'ha quedat constància en els documents comptables que generaren. Aquests terratinents posseïen generalment patrimonis formats per una o diverses finques que, tot i que solien tenir una extensió respectable i podien ésser considerades com a possessions pròpiament dites, estaven territorialment més concentrades; gairebé totes feien part d'un mateix terme municipal o de termes limítrofs. A diferència dels membres de la noblesa, els terratinents rurals residien normalment (o almenys fins a finals dels segle **xviii**) a les viles on radicaven les seves propietats i vigilaven directament (o bé mitjançant la figura del parent administrador) les tasques relacionades amb l'explotació de les seves possessions, les quals solien estar especialitzades en un cultiu principal: oli, cereals, ramaderia o vinya, en funció de

les característiques de cada contrada.⁶ Això vol dir que els seus ingressos no eren tan diversificats com els de la noblesa, que almenys durant el segle XVIII i bona part del segle XIX posseïen finques a les distintes comarques de l'illa. Mentre que els ingressos dels terratinents rurals depenien de les oscil·lacions d'un producte principal, els titulars dels patrimonis nobiliaris podien compensar les pèrdues i els beneficis amb més facilitat. I, en la pràctica, això obligava els terratinents rurals, d'alguna manera, a dur a terme una explotació més acurada i, a diferència del que generalment succeï amb la noblesa, es decantaren més aviat per la gestió directa que no pas per l'arrendament. El que en general es desprèn dels casos estudiats és que almenys fins a finals del segle XVIII el gruix principal de les seves possessions s'explotava a través d'un majoral, al qual pagaven un salari anual, i que només cedien en arrendament (i no sempre) parts molt concretes de les seves possessions:⁷ les pastures, el bosc o determinades parts d'aquest (les alzines, per exemple), algunes tanques o sementers, etc.

Aquesta forma de procedir explica que les sèries documentals (i en particular les de caire comptable) conservades en els seus arxius difereixin, generalment, de les que trobem en els arxius de l'antiga noblesa que, en funció dels canvis en la conjuntura econòmica o per altres circumstàncies, anà alternant l'arrendament amb la gestió directa. En general, els fons documentals dels propietaris rurals, permeten elaborar sèries més completes d'una mateixa explotació.⁸ Per exemple, de salaris (mitjançant les llibretes de pagaments de missatges, jornalers i collidores), de producció (a través de les llibretes de collites), de preus de venda de determinats productes, de despeses

6 Sobre la distinta configuració que, a grans trets, presenten els patrimonis dels membres d'ambdós grups, vegeu: Montaner i Morey (1989), Albertí (1989), Pascual (1997), Morey (1999).

7 En aquest sentit, mereixen destacar-se un conjunt de treballs sobre famílies concretes realitzats per Pascual (1997; 1998; 2011), i una recerca en curs de la mateixa autora sobre la família Ribas de Pina.

8 Si bé això també succeeix pel cas d'un conjunt de finques de la noblesa que tradicionalment (i per motius diversos) gairebé sempre dugueren en gestió directa.

d'explotació, etc. Tot i això, amb el temps, també en els arxius dels propietaris rurals tendeixen a desaparèixer les llibretes destinades a anotar despeses concretes i s'opta, generalment, per portar un llibre d'administració general on es mesclen tant els registres relatius a l'explotació de la terra com les despeses pel manteniment de la casa i dels distints membres de la família.⁹

A mesura que avancem cap al segle XIX moltes d'aquestes famílies descendents de l'antiga mà major deixen les viles d'origen i es traslladen a viure a Palma, on solen exercir com a professionals liberals (generalment com a advocats) i llavors opten, com havien fet inicialment els terratinents nobles, per portar mitjançant arrendaments a curt termini les possessions procedents dels seus ascendents i d'altres d'heretades de famílies extingides que amb el temps havien anat incorporant. Des d'aleshores, només duen en explotació directa i durant conjuntures molt concretes determinades finques i, llavors, la tipologia i les característiques dels documents comptables que generen són ja molt semblants als que s'han conservat en els arxius nobiliaris. En aquest sentit, i per citar només un exemple, ens remetem al cas dels Canyelles del Torrent Fals de la vila de Santa Maria, puix els treballs d'inventari i catalogació del seu arxiu ens han permès constatar bona part de les idees aquí exposades.¹⁰

REFORMA LIBERAL, ADMINISTRADORS PROFESSIONALS I NOUS INSTRUMENTS COMPTABLES

La impressió general és que a partir del segon terç del segle XIX, en part com a conseqüència de les successives mesures

9 Uns llibres que recorden, certament, els descrits per Terradas (1984; 1987) pel Cavaller de Vidrà, on s'hi anotaven, entremesclades amb les dades de caire econòmic, dades estrictament familiars relacionades amb naixements i defuncions, despeses per funerals i misses, etc.

10 Aquest inventari conté un total de al voltant de 1.200 registres de documents en paper (majoritàriament, del segle XIX) i un centenar de pergamins. Aproximadament una tercera part de la documentació és de caràcter comptable. La catalogació va ésser realitzada entre 1998 i 1999 per A. Albertí, A. Morey i A. Pascual en la casa pairal de la família, gràcies a la confiança de la propietària, P. Llabrés.

de la reforma agrària liberal, els terratinents mallorquins, independentment de la seva adscripció nobiliària o pagesa, posen en marxa distintes estratègies per tal d'afrontar la nova situació. En treballs anteriors hem insistit en el fet que les estratègies foren diverses: parcel·lació i segregació selectiva d'algunes propietats abans vinculades, canvis en les formes de gestió d'aquelles finques que presentaven una renda més devaluada (en molts casos, substitució de l'arrendament per la gestió directa a través d'un majoral), contractació d'administradors professionals, augment de la pressió sobre els seus emfiteutes per tal de cobrar pensions endarrerides de censos, lluïsmes o altres drets derivats de la possessió del domini directe (Morey i Jover, 2011), etc. Amb tot, pel tema que aquí ens ocupa, el que ens interessa és detenir-nos en el nomenament d'administradors professionals, encarregats, entre altres possibles tasques,¹¹ de posar els comptes al dia i de confeccionar estats de *cargo* i *data* amb l'objectiu prioritari de conèixer exactament el muntant dels ingressos anuals i dels deutes acumulats. Un coneixement que des de la publicació definitiva de la *Llei d'abolició de vincles i limitació de fideïcomisos* (1836-1841) esdevé prioritari pels antics titulars de patrimonis vinculats, perquè des d'aleshores la nova legislació ja no els permetia seguir acumulant deutes i deixar de pagar, per exemple, els seus creditors o no fer efectius els pagaments dels drets legítims dels seus germans.¹²

11 Amb relació a les funcions dels administradors, resulten especialment clarificadors els treballs següents: Carmona (2001), Garrabou, Planas i Saguer (2001b; 2002), Serrano (2002), Lana (2003), López i Robledo (2004).

12 Sobre aquesta qüestió, vegeu el treball ja citat de Morey (1999) i un altre de més recent en el qual es tracten les estratègies que sobre el particular posaren en pràctica els fills primogènits, amb posterioritat a la publicació de la legislació desvinculadora (2007). De fet, part de les idees que aquí s'exposen sorgiren arran de la recerca duta a terme durant la confecció d'aquest darrer treball. Si bé, algunes de les hipòtesis que allà només s'insinuaven s'han pogut corroborar amb l'anàlisi d'altres fons documentals; fonamentalment, tot el que fa referència a la contractació d'administradors professionals. Un tema sobre el qual, en l'actualitat, continuem treballant, juntament amb J. Villalonga.

llegir, escriure i *fer comptes*,¹³ encara que gairebé tots reunien la condició d'ésser del cercle més pròxim al propietari (familiars o descendents d'antics treballadors de la casa). La seva manca de coneixements els diferenciava dels administradors professionals, els quals a més de gaudir de prestigi i *bona reputació*,¹⁴ posseïen una formació comptable suficient per poder portar els comptes seguint les pautes recomanades pels tractadistes del moment.

L'interès que a partir de la reforma agrària liberal tingueren els titulars dels antics patrimonis nobiliaris de posar els seus comptes al dia és visible a molts dels arxius consultats. Entre d'altres, a l'arxiu Villalonga-Mir i a l'arxiu del marquès d'Ariany, dels quals hem obtingut bona part de la informació utilitzada en aquest apartat. En els llibres de comptabilitat, hi figuren els noms dels administradors i hem pogut comprovar, fins i tot, que alguns d'ells duïen al mateix temps la comptabilitat de més d'un patrimoni. Els administradors que mereixen una especial menció i dels quals, per altres fonts, hem pogut conèixer algunes dades personals són els següents:

- Príam de Villalonga i Montaner: canonge i administrador dels Villalonga-Mir entre 1808 i 1816; il·lustra, d'alguna manera, la transició des d'un administrador clergue a un administrador amb formació jurídica.
- Joaquim Miralles: administrador dels Villalonga-Mir entre 1835 i 1862 i posteriorment apoderat del senyor.
- Joan Marià Cerdà i Gamundí:¹⁵ administrador dels Cotoner en distintes èpoques: entre 1827 i 1829 i entre el 23 de maig de 1835 i el 31 de desembre de 1852, com a curador de l'herència embargada de D. Josep Cotoner; i des del 15 de febrer de 1845 fins al 3 de desembre de 1855 com a administrador i apoderat de D. Francesc Cotoner.

13 Sobre el particular, mereixen una especial atenció els treballs de B. Orell (1999; 2008).

14 En aquest sentit, la consideració o reputació es pot comparar, en certa manera, amb el que significava, en la pràctica, ésser un *bon conrador: un mer formulisme o un codi de conducte?* (Morey i Carreras, 2011).

15 Arxiu del Regne de Mallorca, M-2454, F. 22.

- Mateu Urech:¹⁶ oficial del secretari de l'Ajuntament de Palma i, alhora, administrador entre el 15 de desembre de 1861 i el 28 de febrer de 1862, de tots els béns, les rendes i els censos de Maria Josepa d'Espanya i Rossinyol.
- Miquel Pons i Barrutia:¹⁷ administrador dels Cotoner des de 1861 fins a 1868, moment en què fou substituït per desavinences amb el titular del patrimoni, i, alhora, administrador des de 1863 fins a 1889 dels Villalonga-Mir, amb els quals no ens consta cap desavinença.
- Antoni Maria Sbert:¹⁸ administrador entre 1868 i 1871 del marquès d'Ariany en substitució de M. Pons i Barrutia.
- Ramon Bauçà: a partir de 1872 substitueix Miquel Sbert en l'administració del marquès d'Ariany i la porta, almenys, fins a 1888.
- Pere d'Alcàntara i Borràs: administrador dels Villalonga-Mir des d'aproximadament 1890 fins a, com a mínim, 1902.
- Bartomeu Ferragut: administrador de Jaume Morey de Santmartí i de la seva vídua, Mariana d'Asprer, i dels marquesos de Campo Franco entre 1853 i 1855 i, alhora, pel que ens consta del seu inventari,¹⁹ d'altres terratinents nobles i burgesos.

La documentació generada per aquests administradors posa al descobert que els senyors pels qui treballaven pretenien sobretot posar ordre als seus patrimonis; conèixer l'estat

16 Arxiu del Regne de Mallorca, M-2454, F. 51.

17 Segons es desprèn dels llistats de la contribució de Palma de 1852 (Albertí, 2002: 23), M. Pons y Burrutia ocupava la posició número vint en el rànquing de màxims contribuents, amb un total de 1.962,12 rals de velló repartits de la següent manera: prestador sobre joies (1.614), administrador de finques rústiques i urbanes (323,02) i propietari d'un carro de transport (32,10).

18 Tal com ha documentat Peñarubia (2001: 326), Sbert gaudia de molt bona reputació. A més d'ésser administrador del marquès d'Ariany, sobresortí en l'exercici del notariat i ocupà diferents càrrecs: la presidència i la vicepresidència del primer Ateneu Balear, la vicepresidència de l'*Asociación de Propietarios de Mallorca*, la presidència de l'*Academia de Derecho y Notariado*, la presidència, entre 1882 i 1894, de la Caixa de Balears (*Sa Nostra*), etc.

19 Arxiu del Regne de Mallorca, Protocol 2351, F. 398-400.

de les seves economies i, si tenien deutes, com veurem que era el cas del marquès d'Ariany, saldar-los desmembrant al menys possible els seus antics patrimonis. Per aconseguir-ho elaboraren, inicialment, balanços i estats de comptes i, en ocasions, participaren, fins i tot, en la venda d'algunes propietats.²⁰ Aquesta participació és especialment visible en el cas del marquès d'Ariany, escollit com a exemple²¹ per il·lustrar com un patrimoni format per finques de tipologia diversa i amb capacitat per negociar les rendes a partir de l'evolució dels preus de diversos productes es veu primerament obligat a contractar els serveis de distints administradors professionals i, gairebé al mateix temps, a segregar totalment o parcialment diverses propietats.

Tot i que l'arxiu del marquès d'Ariany o Arxiu Cotoner és molt ric en sèries documentals dels segles **xix** i **xx**, presenta algunes llacunes cronològiques importants.²² Per exemple, i pel que fa

-
- 20 La intervenció en les vendes de les finques dels seus principals, fou una tasca molt freqüent entre els administradors professionals i, atès que cobraven a comissió, se suposa que eren els primers interessats que les vendes es realitzessin al màxim preu (López i Robledo, 2004: 111-12). D'altra banda, sembla evident que els administradors professionals s'aprofitaren personalment de la mala situació econòmica per la qual passaven els titulars dels patrimonis que administraven. Una pràctica, per altra banda, de la qual ha quedat constància en algunes obres de la literatura popular mallorquina: els administradors són presentats com uns usurers sense escrúpols que el que sobretot persegueixen és ascendir socialment (Peñarrubia, 2001: 199).
- 21 Hem seleccionat aquest cas perquè el treballarem en el marc d'una recerca destinada a avaluar la influència de la reforma agrària liberal sobre la racionalització de la gestió dels patrimonis nobiliaris (Morey, 2007: 143-147).
- 22 Actualment, es pot consultar a l'Arxiu Municipal de Palma, però, atès que fou recuperat *in extremis* dels porxos de Can Salas quan a finals de la dècada de 1980 es posaren en venda les cases de l'antic titular d'aquest patrimoni, presenta alguns buits cronològics. Quan es va recuperar, tots els papers que havien conformat l'arxiu, el qual, segons es desprèn de les antigues etiquetes, havia estat reorganitzat en seccions en el decurs del segle **xix**, es trobaven desordenats i escampats pel terra. Molts s'havien deteriorat força per la humitat i d'altres, pel que sembla, havien fins i tot desaparegut. Per aquest motiu, malgrat que en l'actualitat tots els documents s'hagin tornat a inventariar i es trobin en bones condicions de conservació, algunes sèries documentals no estan del tot completes.

a la contractació dels serveis d'un administrador professional, desconeixem la data exacta en què aquest va començar, si bé des de 1835 trobem referències a aquesta figura i als documents comptables (sobretot estats de *cargo* i *data*) que el titular de la casa va manar confeccionar. El quadre 1, per exemple, resumeix els estats de càrrec (les entrades) des del mes de febrer de 1861 fins al mes de setembre de 1864 i, malgrat que només contempli gairebé tres anys, resulta de gran interès, com ja posarem de manifest en el treball esmentat (Morey, 2007), per conèixer la tipologia de les entrades dels patrimonis nobiliaris mallorquins una vegada conclosa la reforma agrària liberal.²³

Quadre 1. Distribució percentual de l'estat de càrrec (entrades) extret dels balanços de l'administració del marquès d'Ariany 1861-1864

Partides	1861	1862	1863	1864	Mitjana
1. Capitals de préstecs	28,02	54,29	4,62	65,57	25,61
2. Dipòsit d'hisenda	25,59	21,62	8,70	0,00	10,85
3. Arrendaments	13,99	9,63	7,32	12,22	8,10
4. Venda productes agrícoles	27,00	11,35	6,48	15,67	10,61
5. Arrendaments + venda productes agrícoles (Renda de la terra)	40,98	20,98	13,80	27,88	18,71
6. Traspasos de propietats	2,94	2,11	1,33	0,00	1,28
7. Herències i plets	0,00	0,00	70,43	0,00	22,96
8 Altres	2,48	1,00	1,11	6,55	1,87

Font: Elaboració pròpia a partir de la documentació conservada a l'Arxiu Municipal de Palma, fons Cotoner, Reg. 540.²⁴

Les dades palesen la necessitat que tenia el marquès d'endeutar-se per tal d'afrontar la seva manca de liquiditat. Observem que només en situacions excepcionals disminueixen

23 Fins ara, tots els treballs que s'han ocupat d'aquesta problemàtica tracten exclusivament sobre etapes anteriors a la reforma agrària liberal: Jover (1999; 2012), Suau (1988) i Morey (1999).

24 Amb anterioritat, part d'aquesta documentació ens serví de base per a documentar el treball ja citat (Morey, 2007: 143).

les entrades procedents de préstecs; per exemple, el 1863 gràcies a les entrades que li proporcionà la sentència favorable d'un plet que per qüestions hereditàries feia temps que mantenia. Una qüestió, la processal, que té una gran importància per a les famílies terratinents i que sovint és utilitzada, independentment, com és lògic, que els plets també puguin ocasionar despeses considerables, com una via d'increment patrimonial. I, això, tant abans com després de la legislació liberal. A gairebé totes les fonts comptables sovintegen les referències a les despeses i/o als guanys processals i, en alguns casos, a més de les quantitats gastades trobem anotacions més qualitatives que així ho evidencien. Una altra constatació a destacar és la importància que continuaven tenint, com de fet havia succeït a la majoria de cases nobiliàries mallorquines des de mitjan segle **xvii** fins a mitjan segle **xix**, les entrades procedents de la renda de la terra, tant els ingressos provinents dels arrendaments com els obtinguts amb la venda dels productes de les finques que es duïen a mitges o en explotació directa. Així mateix, com a novetat interessa subratllar que comencen a despuntar els ingressos procedents de la venda o de l'establiment de finques que abans de l'entrada en vigor de la legislació desvinculadora es trobaven exemptes del mercat.

Des d'una altra perspectiva, interessa fer notar que en ocasions els administradors (també els *professionals*) cercaven més el seu propi benefici que no pas el de les economies que administraven. I, en aquest sentit, l'arxiu Cotoner serveix també per il·lustra-ho. El 1865 el marquès d'Ariany contractà, sobretot per la urgència que tenia de poder retornar els capitals manllevats, els serveis d'un nou administrador que gaudia, almenys teòricament, de bona reputació i era advocat de professió: el ja esmentat Miguel Pons i Barrutia. No obstant això, el balanç dels seus quatre anys al capdavant del patrimoni Cotoner (1865-1868) va ésser negatiu. La seva actuació enfonsà, encara més, l'economia que administrava;²⁵ fonamentalment

25 Arxiu Municipal de Palma, fons Cotoner, Reg. 927, *Reparos a la administraci3n llevada por M. Pons y Burrutia entre 1865-1868*.

perquè en lloc de vendre les terres necessàries per pagar deutes endarrerits procedí a signar nous préstecs. A més a més, falsejà els comptes i estafà una xifra considerable de diners.²⁶ A voluntat pròpia, deixà els comptes i els papers tan embullats que fou pràcticament impossible conèixer amb certesa el que havia suposat la seva administració.

Per tot plegat, el 1868 fou substituït per un altre administrador, Antoni Maria Sbert, que accedí al càrrec pels llaços d'amistat que l'unien al marquès.²⁷ Continuà amb l'elaboració anual dels corresponents estats de *cargo* i *data* i recomanà la venda dels béns necessaris per tal d'evitar que els creditors aconseguissin aniquilar el que quedava del patrimoni. La seva administració va transcórrer entre 1868 i 1871 i, contràriament al que havia fet el seu antecessor, portà els comptes clars i aconseguí, com ell mateix apunta al final dels balanços que remetia al marquès, sanejar el patrimoni.²⁸ De fet, les partides de càrrec (quadre 2) mostren un canvi substancial respecte al que havíem vist que passava entre 1861 i 1864. Finalment havien cessat els crèdits i els pagaments en concepte d'interessos i, com a mitjana, s'havien destinat més del 90 % de les despeses a pagar deutes antics i interessos a particulars. En total, prop de 212.000 lliures mallorquines que s'havien obtingut, pràcticament en la seva totalitat, de la venda de propietats (190.523) i, en menor mesura, dels ingressos procedents de la renda de la terra (16.986).

26 Concretament 68.000 L (Morey, 2007: 144).

27 Arxiu Municipal de Palma, fons Cotoner, Reg. 927.

28 Atès que inicialment no s'havia estipulat res amb relació als seus honoraris, Sbert apunta que indagà sobre quin era el costum entre els administradors i observà que cobraven un percentatge sobre les quantitats recaptades que variava en funció de la tipologia de les entrades. Per això, s'establí que cobraria el que estipulava la *Ley de Enjuiciamiento para los administradores de testamentarias y abintestatos*: l'1 % sobre el producte líquid dels béns immobles i el 5 % sobre els altres ingressos de l'administració. Un sistema de remuneració, de fet, molt semblant al que ha estat documentat pels procuradors i administradors dels grans patrimonis catalans (Garrabou, Planas i Sagner, 2001b: 60-62) i castellans (López i Robledo, 2004).

Quadre 2. Distribució percentual dels estats de *cargo y data* de l'administració del marquès d'Ariany (1868-1871)

Partides de càrrec	1868	1869	1870	1871	Mitjana
1. Dipòsits de capital	0,00	0,00	0,00	11,33	2,02
2. Arrendaments	12,47	4,95	2,60	18,11	7,26
3. Traspassos propietat	70,45	84,73	88,33	67,84	81,42
4. Herències	0,00	0,00	0,00	2,47	0,44
5. Sense especificar	17,08	10,32	9,06	0,25	8,86

Partides de data	1868	1869	1870	1871	Mitjana
1. Préstecs a particulars	84,41	95,27	93,12	81,27	91,37
2. Interessos a bancs	2,75	1,03	4,53	10,53	4,62
3. Censos a l'Estat	2,69	0,84	0,27	0,81	0,67
4. Censos a particulars	6,55	1,62	0,63	2,77	1,66
5. Contribucions	3,53	0,47	0,47	2,13	0,96
6. Honoraris diversos	0,06	0,77	0,97	2,49	0,72

Font: Arxiu Municipal de Palma, fons Cotoner, Reg. 66.²⁹

A partir de 1872, un nou administrador (R. Bauçà) continuà amb les pràctiques comptables iniciades per Sbert i, aviat, el marquès d'Ariany, de la mateixa manera que els titulars d'altres cases nobiliàries, estigué en condicions de poder prendre decisions sobre cada una de les finques que conformaven el seu patrimoni, puix els estats de comptes elaborats pels seus administradors posaven al descobert els rendiments i els costos d'explotació de cada una de les propietats, la qual cosa li permetia conèixer el rèdit anual de cada finca. El quadre 3 recull, a tall d'exemple, les dades de les possessions que feien part d'una de les administracions menys rendibles: incloïa Son Banús, Son Vaquer i la Vall de la Nou,

²⁹ En el treball ja esmentat, destinat a avaluar les conseqüències de la legislació desvinculadora sobre els patrimonis nobiliaris, també utilitzarem part d'aquestes dades (Morey, 2007: 146).

totes ubicades al terme municipal de Manacor i formades per terres de baixa qualitat, sense arbres, i destinades al conreu de cereals. En determinades conjuntures, la renda resultava fins i tot insuficient per cobrir les despeses d'explotació, pagar la contribució i altres impostos i, sovint, costava trobar pagesos per arrendar-les. Entre 1875 i 1881, per exemple, el marquès no trobà arrendataris disposats a conrear aquestes terres i, això, l'obligà a passar a la gestió directa. Un canvi que, no obstant això, des de la perspectiva de la conservació dels comptes relatius a les despeses d'explotació, ens ha afavorit perquè des d'aleshores l'anotació de les despeses passà a ésser de responsabilitat exclusiva de l'administrador general, la qual cosa ens ha permès, a diferència del que succeïa quan aquestes possessions s'arrendaven, conèixer de forma detallada tant les despeses d'explotació com el rèdit anual de cada una de les finques d'aquesta administració.

En aquest cas, els estats de comptes posen de manifest que els beneficis obtinguts pel propietari una vegada satisfetes les despeses d'explotació eren certament reduïts i que per algun any (1876) el rèdit va ésser fins i tot negatiu. Així mateix, del percentatge que representen les partides de despesa sobre el total d'ingressos, se'n desprèn que la major part, el 90 % com a mitjana, correspon a despeses fiscals i que alguns anys (1877 i 1881) aquesta partida arriba al 100 %. Per contra, les despeses relatives a obres i millores (reparació de síquies, parets, cases dels amos i amitgers, etc.) i les destinades a despeses diverses, són merament testimonials, la qual cosa és indicativa del comportament dels antics terratinents respecte a algunes de les seves finques. Això succeïa fonamentalment envers aquelles que es trobaven més allunyades dels nuclis centrals del seu respectius patrimonis i que resultaven més difícils de controlar per part dels administradors generals, o envers aquelles que eren de pitjor qualitat i que, pel fet d'estar majoritàriament destinades al conreu extensiu de cereals, reportaven menys ingressos.

Quadre 3. Distribució de les partides de despesa relatives a les possessions de Manacor (1875-1881)

Distribució de les partides de despesa en lliures mallorquines

Anys	Ingressos bruts	Despesa fiscal	Obres i milliores	Altres despeses	Despesa total	Saldo
1875	1.650	988	273	30	1.291	359
1876	1.023	930	118	-	1.048	-25
1877	1.023	871	-	-	871	152
1878	865	702	76	74	852	13
1879	661	590	-	-	590	71
1880	737	589	-	120	709	28
1881	613	586	-	-	586	27
Total	6.572	5.256	467	224	5.947	-
Mitjana	938,9	750,9	66,7	32	850	-

Percentatge de les distintes partides de despesa sobre el ingressos totals

Anys	Ingressos bruts	Despesa fiscal	Obres i milliores	Altres despeses	Despesa total
1875	1.650	59,9	16,6	1,8	78,2
1876	1.023	90,09	11,5	-	102,4
1877	1.023	85,1	-	-	85,1
1878	865	81,2	8,8	8,6	98,6
1879	661	89,3	-	-	89,3
1880	737	79,9	-	16,3	96,2
1881	613	95,6	-	-	95,6
Mitjana	938,9	83,1	5,3	3,8	92,2

Font: Elaboració pròpia a partir dels *estados de cargo y data de las propiedades y rentas pertenecientes a la administración de Manacor* (Arxiu Municipal de Palma, fons Cotoner, Reg. 369).³⁰

30 Aquestes dades foren utilitzades en un treball anterior amb l'objectiu d'avaluar concretament el percentatge que suposava el pagament de la contribució sobre altres despeses de caire fiscal. Una qüestió més específica que pel cas concret que ens ocupa no s'ha cregut convenient desagregar, perquè ja fou tractada amb més detall en un treball anterior (Morey, 2008: 525). Així mateix, posteriorment, aprofundirem en el càlcul de la càrrega fiscal sobre les despeses de les cases nobiliàries a partir de l'exploració de l'arxiu de la família Gual de Torrella (Morey i Jover, 2008).

Aquestes diferències ajuden a entendre, al seu torn, una altra pràctica freqüentment utilitzada per la noblesa terratinent des de l'entrada en vigor de la legislació desvinculadora, i que la sistematització de les comptabilitats agràries ens ha permès documentar: la segregació total o parcial de les terres menys productives dels seus respectius patrimonis amb l'objectiu de saldar deutes antics o, simplement, d'aquelles terres que menys ingressos els reportaven. Tal vegada, com s'ha suggerit per altres indrets, això es féu amb l'objectiu d'emprendre una explotació més racional d'algunes de les propietats que en molts casos continuaren conservant pràcticament intactes fins a finals del segle XIX o principis del XX. Una estratègia que, en el cas de Mallorca, pareix que també seguiren alguns antics terratinents i, fins i tot, alguns comerciants i altres professionals liberals que en el decurs del segle XIX assoliren la categoria de senyors de possessió. Aquests, a més de figurar com a grans propietaris als llistats de majors contribuents d'alguns municipis, exerceixen sovint altres activitats, moltes de les quals estan relacionades amb el comerç i el transport de mercaderies, però en alguns casos també amb la indústria, la banca i les finances, etc.

REFLEXIÓ FINAL

El col·lectiu dels hisendats és força heterogeni i, lògicament, no es poden fer generalitzacions; fonamentalment, perquè a hores d'ara és un dels grups socials més poc estudiats. No obstant això, a partir d'algunes referències indirectes i, sobretot, a partir dels catàlegs dels arxius d'algunes d'aquestes famílies es poden fer algunes consideracions generals.³¹ Gairebé tots accediren

31 En aquest sentit, resulta força il·lustratiu el catàleg de la família Fuster (comerciants pertanyents al col·lectiu xueta) conservat –de la mateixa manera que el seu fons documental– a l'Arxiu del Regne de Mallorca. L'inventari porta un organigrama que permet distingir clarament per seccions, i dins de cada secció conèixer les principals tipologies documentals. Des d'un altre punt de vista, i per tal d'entendre el comportament del col·lectiu xueta envers la propietat de la terra, mereix destacar-se la contribució de M. Aguiló (2012).

a la gran propietat perquè aleshores ésser *senyor de possessió* – hisendat, segons la terminologia de l'època i, en la pràctica, gran contribuent– era, a més d'una font d'inversió, un símbol d'ascens social i una via per poder participar de forma activa en l'escena política.³² Per a la majoria, l'interès estrictament agrícola de les seves terres era secundari i, en general, optaren per cedir-les a mitges o en arrendament³³ a través de contractes molt semblants als que des de mitjan segle XVIII utilitzà la noblesa i, posteriorment, els antics membres de la mà major. Així doncs, els tipus de documents comptables que sovintegen en els seus arxius són molt semblants als que hem descrit anteriorment. En tot cas, l'únic aspecte que mereix ésser ressaltat, i que d'alguna manera corrobora encara més la consideració secundària que en general tenia aquest col·lectiu envers l'explotació agrícola, és que en que aquells casos en què comptem amb els catàlegs dels seus fons documentals, observem que el número de registres relacionats amb aquesta faceta és reduït. No sovintegen ni els llibres d'administració agrària ni les agendes o els dietaris i, si comparem el nombre de registres sobre aspectes agrícoles amb els relatius a altres àmbits com el comerç, la banca, la participació en companyies i societats mercantils, el transport, la indústria o l'exercici d'alguna professió concreta (l'advocacia, per citar només la més freqüent), observem que el seu nombre és certament minso.

En molts casos, el que generalment feien els hisendats, quan no cedien les seves terres en arrendament, era contractar un amítger i, periòdicament, passar comptes amb ell. En ocasions, els comptes quedaven reflectits en uns dietaris semblants als que hem descrit quan parlàvem dels arxius dels arrendataris, però les anotacions tenien sovint l'aspecte d'esberrany i moltes partides apareixen barrades. D'aquí que, a l'hora de prendre'ls

32 Sobre el particular, mereixen una menció especial els treballs de Salas (1997; 2012).

33 A l'esmentat Arxiu Fuster es conserven, per exemple, tots els contractes d'arrendaments signats pels membres d'aquesta família durant la segona meitat del segle XIX (Arxiu del Regne de Mallorca, arxiu Fuster, registre 147).

en consideració o sistematitzar algunes de les variables que contenen, hom dubti sovint de la seva fiabilitat. Molts dels llibres i de les llibretes presenten, a més a més, la majoria dels fulls en blanc; com si al poc temps d'haver-los començat a portar els propietaris haguessin perdut l'interès per la terra i s'haguessin centrat més en els beneficis que podien obtenir a partir de l'exercici d'altres activitats. És un fet que hem pogut constatar, per exemple, en el cas dels Picó de Felanitx (Morey i Servera, 2006) o en el de la ja esmentada família Fuster. Com a contrapartida interessa ressaltar, no obstant això, que hi ha un conjunt de terratinents (en molts casos descendents de l'antiga mà major) que malgrat que exerceixin altres activitats, i de la mateixa manera que fan determinades cases nobiliàries a partir de la reforma agrària liberal, racionalitzen la manera de portar els seus comptes. Opten, de forma progressiva, per enregistrar les seves anotacions sobre uns dietaris impresos o unes *agendas bufete* (com exemplifiquem en el capítol destinat als amos de possessió) organitzades en forma de llibre diari i dividides en dues columnes: la de la part dreta, destinada a consignar les quantitats cobrades, i la de l'esquerra, per a les quantitats pagades.³⁴

En qualsevol cas, atès que fins ara el nombre d'arxius localitzats sobre els membres d'aquest col·lectiu és reduït, no es pot descartar que no hi hagi algunes excepcions remarcables a aquesta forma de procedir general. Fonamentalment perquè ens consta que en el darrer terç del segle XIX molts d'hisendats tenien coneixements pràctics i teòrics de comptabilitat que aplicaven, si més no, a l'hora de portar, per exemple, els comptes dels seus vaixells, de les seves indústries o dels seus escriptoris de comerç. És fins i tot probable que algun d'aquests grans propietaris que a casa seva descuidava els comptes agraris exercís, almenys en determinades etapes i simultàniament a altres activitats, com a administrador professional a casa d'algun terratinent noble i

34 Vegeu les fotografies 1-2 del capítol destinat als amos de possessió on es comparen les anotacions relatives a una possessió, propietat d'un descendent de mà major (Ventura Rubí), i les realitzades per l'amo, en Llorenç Calafat de Santa Maria.

que portés de forma acurada tant els comptes agraris com els generals, i realitzés periòdicament els preceptius balanços i estats de comptes perquè el seu principal pogués revisar-los i donar-los el vistiplau. Una doble forma de procedir, de tota manera, que fins i tot en la actualitat ens resulta fàcil d'entendre si ens l'apliquem al que fem molts de nosaltres amb els nostres comptes particulars. En qualsevol cas, la documentació comptable d'aquesta època no ha estat encara objecte de cap treball concret. Malgrat aquestes observacions, cal no perdre de vista que a hores d'ara no s'ha començat a treballar de forma sistemàtica amb els arxius dels nous terratinents sorgits, precisament, a partir del darrer terç del segle XIX. Així doncs, les idees exposades en aquest darrer apartat no poden generalitzar-se ni fer-se extensives, de cap manera, a totes les comptabilitats. Sobre el particular, no hi ha dubte que hi haurem de continuar treballant.

DOCUMENTACIÓ COMPTABLE GENERADA PER UN PATRIMONI NOBILIARI. EL CAS DEL PRIMER MARQUÈS DE SOLLERIC (1770-1790)

JOSEP VILLALONGA MORELL

Els estudis sobre els patrimonis nobiliaris que es varen iniciar als anys setanta del segle passat han proporcionat una sèrie de dades i interpretacions que serveixen com a punt de partida per als historiadors interessats en l'estudi d'aquestes qüestions. Aquests estudis –i d'altres que els varen continuar– han demostrat que el predomini econòmic de la noblesa se sustentava sobre la propietat d'explotacions agràries de mitjana extensió denominades *possessions* que s'havien anat acumulant en mans de diferents famílies nobiliàries al llarg dels segles gràcies a una encertada política matrimonial i a la vinculació patrimonial mitjançant la figura del fideïcomís. La renda de la terra generada per aquestes possessions suposava la major part dels ingressos nobiliaris als segles **xvii-xviii**, per damunt de la renda d'origen feudal (alous, tasques, censals...), el lloguer de propietats urbanes o altre tipus d'ingressos.¹ Habitualment, la noblesa cedia l'explotació d'aquestes

1 A dia d'avui, ja hi ha molts estudi que analitzen la composició dels ingressos de les famílies nobiliàries. Pel segle **xvii**, són fonamentals els estudis de Montaner i Le Senne (1977) sobre la casa dels comtes de Formiguera i de Jover (1999), sobre el patrimoni de les famílies del comte d'Aiamans, les cases que conformaren la casa Gual de Torrella i altres. Pel segle **xviii**, destaca l'estudi de Suau (1988). Queda pendent l'estudi dels ingressos que determinades famílies nobiliàries obtenien de l'activitat comercial, dels

possessions mitjançant l'arrendament a curt termini o, en menys casos, en règim de parceria, models d'explotació molt flexibles que permetien als titulars dels patrimonis adaptar-se a la conjuntura econòmica de forma més efectiva que l'arrendament a llarg termini (Moll i Suau, 1979). Val a dir que en nombroses ocasions, en els contractes d'arrendament, els titulars dels patrimonis es reservaven determinades parts de la possessió (horts, vinyes, boscs...) que, o bé explotaven directament mitjançant un majoral, o bé cedien en arrendament a un altre. Sobre aquestes reserves, avui dia no tenim gaire informació.²

Per altra banda, existia la possibilitat que els titulars dels patrimonis optessin per explotar tota la possessió íntegrament mitjançant la figura d'un majoral. Es tracta d'un procés documentat especialment pel cas de les possessions olivereres que es trobaven a les serres de Llevant o Tramuntana (Albertí i Morey, 1986; Villalonga, 2012) o per les comunitats religioses (Jover, 1997; Jover i Pons, 2012).

El cas que aquí es presenta, constitueix una excepció al que s'acaba d'assenyalar. Durant el període comprès entre els anys 1770-1772 i 1790, el marquès de Solleric va decidir explotar directament totes i cadascuna de les propietats, tant les olivereres com les cerealícoles, i únicament va cedir en arrendament o parceria aquelles de les quals no conservava la propietat plena ja que les tenia proindivís amb la seva parenta llunyana, la marquesa de Penyacerrada (Villalonga, 2012). Es tracta d'un cas únic que va generar abundant documentació que a partir d'ara s'analitzarà.

EL PRIMER MARQUÈS DE SOLLERIC

Miquel Vallès Reus, primer marquès de Solleric, representà perfectament el prototipus de noble il·lustrat de la segona meitat

quals tenim una idea aproximada a Montaner i Le Senne (1980). Sobre la intervenció de la noblesa en determinats negocis (arrendament de delmes, de drets de la ciutat, vectigals, segells...), encara queda molta feina per fer.

2 El treball i l'anàlisi de les comptabilitats que es troben als arxius privats és fonamental per poder conèixer la importància dels ingressos d'aquestes parts de les possessions dins el conjunt dels patrimonis nobiliaris.

del segle **xviii**. Va néixer el 14 de juliol de 1723, fill de Marc Vallès Reus i de Clara Orlandis. Per part del seu pare procedia de dues famílies del que s'ha denominat *mà major* del poble d'Alaró: els Reus de Solleric i els Vallès d'Almadrà. Al segle **xvii** aquestes famílies varen ascendir socialment gràcies a l'enriquiment procedent del comerç d'oli. Així, el 1639 Miquel Reus de Solleric va obtenir la ciutadania militar i, poc després, ho va fer Marc Vallès, ambdós avantpassats directes del marquès (Montaner, 1988b). Des de molt jove, el futur marquès de Solleric va prestar molta atenció a la gestió del patrimoni familiar. De fet, entre els anys 1743 i 1746, en què el seu pare Marc es va veure obligat a cedir l'administració dels béns a una companyia formada per alguns dels seus creditors, ell mateix ja s'encarregava de dur els comptes:

en el temps que durà la dita Administració vose señoria Don Miquel era el qui principalment cuidava de la hazienda del dit Señor don pare, de manera que anava y venia de los Predios, cuydant el seu cultivo y manutenció, ajustant los comptes ab los Majorals, Missatges y faners y fent bitllets cada semmana al majoral, a los jornalers y escaraders para que la companyia los pagas lo que se expendia en tal predio (Manera, 1988)

Va ser un membre destacat de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, especialment en els primers anys després de la seva fundació. De fet, va fer el discurs d'inauguració d'aquesta societat i es mostrà sempre molt actiu a les primeres sessions de la institució. Per discrepàncies amb alguns dels membres, va sol·licitar la baixa voluntària l'any 1783. Fou un dels millors exponents de la noblesa comerciant i també exercí un paper important com a armador corsari. Aquestes activitats li proporcionaven abundants entrades de diner que li permeteren posar en marxa un procés de millorament de totes les propietats que formaven el seu patrimoni. La casa major de la seva heretat situada a la ciutat de Palma és un dels millors exemples del que s'acaba d'assenyalar, però no l'únic. A les possessions, va

esmerçar importants quantitats de diners en la construcció d'infraestructures, cases, marges...³

El 1770, va rebre el títol de marquès de Solleric, segons els seus biògrafs en reconeixement dels seus avantpassats (Ayreflor, 1911). A més, fou president de la Junta de Camins. Havia heretat dels seus majors un extens patrimoni agrari.⁴ Al terme de la vila d'Alaró, al cor de la serra de Tramuntana, era propietari de les possessions de Solleric, la Casa d'Amunt, Son Fuster i Can Somereta. Aquestes terres tenien una extensió superior a les mil hectàrees. La major part de l'extensió cultivada es dedicava al conreu de l'olivera associada als cereals. Dins les possessions, hi havia un conjunt de fonts naturals que permetien tenir una àrea de regadiu entorn de les cases de cadascuna de les possessions i agregats, on es cultivaven fruites i hortalisses. A més, el mateix marquès va plantar algunes quarterades de vinya, on va experimentar nous mètodes de conreu que augmentaren la producció i qualitat del vi (Villalonga, 2012).

Al pla de l'illa, era propietari de la possessió d'Albenya, un dels característics latifundis cerealícoles amb una important producció hortícola, ja que aprofitava les aigües procedents de la font d'Albenya, una surgència natural que regava aquesta i altres possessions de la contrada. La superfície d'Albenya era superior a les tres-centes hectàrees.

Part dels ingressos del seu patrimoni tenien un origen feudal. Es tractava de les rendes, censals alodials, lluïsmes i altres drets que tenia dret a rebre sobre les més de dues mil hectàrees de terreny que estaven sotmeses a la Cavalleria de la Galera, situada al terme de la vila de Felanitx. Finalment al terme de la ciutat de Palma, el marquès era propietari de dos molins els Molins Nous– que aprofitaven les aigües procedents de la séquia de la ciutat que travessava aquesta propietat

A més d'aquestes propietats, el marquès era propietari, indivís amb la seva parenta, la marquesa de Penyacerrada, de diferents

3 Per la construcció de les cases de Palma, vegi's el treball d'Alemaný i Morell (1995); i per les millores efectuades a les seves possessions, Villalonga (2012).

4 Més informació sobre el patrimoni del primer marquès de Solleric a Villalonga (2012: 285-288).

propietats que formaven part del fideïcomís fundat pel capità Canals al segle **xvii**. Quasi totes aquestes propietats estaven situades al pla de Mallorca: Son Frare a Petra, Son Canals a Montuiri, Son Montornès a Sineu. Com a successor d'aquest fideïcomís, també era propietari de la possessió Son Sureda o Can Canals situada al terme de la vila d'Artà. Al mateix terme, tenia dret a cobrar nombrosos censals derivats de l'establiment de la possessió Son Giscafré.

Finalment, convé assenyalar que el 1783 el marquès de Solleric va adquirir la possessió dels Rossells Grossos situada al terme de Felanitx, sota alou propi, ja que es trobava dins el terme de la Cavalleria de la Galera. Poc després, la va establir en multitud de parcel·les de petites dimensions sobre les quals el marquès tenia dret a rebre tant els censals alodials com els derivats de l'establiment de les seves terres.⁵

Com es pot comprovar, es tractava d'un patrimoni destacat molt concentrat a les viles d'Alaró i Algaida. En el període que ens interessa, quasi totes les possessions que procedien de l'herència paterna foren explotades directament pel propietari —Solleric, Almadrà, Son Fuster, Albenya, la Cavalleria de la Galera— fet que, com s'ha assenyalat anteriorment, va generar abundant documentació. L'altra part del patrimoni —que era el que havia format part del fideïcomís Canals— fou cedit en arrendament, excepte la possessió olivarera de Son Canals situada al terme de la vila d'Artà, que era explotada mitjançant el sistema de dos terços.⁶

L'APARELL ADMINISTRATIU: ELS GENERADORS DE LA DOCUMENTACIÓ COMPTABLE

Com a la major part dels patrimonis nobiliaris, l'aparell administratiu que gestionava les propietats i rendes del marquès estava jerarquitzat. A la cúspide de la piràmide s'hi trobava

5 Els actes d'establiment dels Rossells es troben a Arxiu del Regne de Mallorca, Protocols notariais, 3816 i 3821.

6 Les condicions del contracte de parceria es troben a Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 31.

l'administrador general, càrrec que al llarg del període estudiat canvià de titular en nombroses ocasions, així com també canviaren les funcions que exercí. Directament depenent d'aquest administrador es trobava el majoral de la principal possessió del patrimoni –Solleric– que, a la vegada, exercia un càrrec semblant al que la historiografia ha denominat *majoral de majorals*, sota el qual es trobaven els majorals de les possessions que eren explotades directament pel titular del patrimoni. Independent del majoral de majorals, però estretament vinculat amb l'administrador general, es trobava el cobrador de censals i rendes .

Per sota d'aquests tres càrrecs n'hi havia d'altres, dels quals no ha quedat constància gaire clara ni als llibres comptables ni a la documentació generada per l'administració del patrimoni. Un d'aquests càrrecs podria ser el de secretari escrivà, que treballava en estreta relació amb l'administrador a qui ajudava en l'exercici de les seves funcions. Vegem càrrec per càrrec les funcions i característiques que tenien.

L'administrador general

Un tret comú dels administradors generals fou la seva procedència social, ja que es tractava de persones relacionades amb el món comercial o de les lleis, és a dir, un tipus d'administrador més professionalitzat i força diferent del que fou habitual posteriorment.⁷ Aquesta professionalització del càrrec d'administrador era una conseqüència directa del model d'explotació del patrimoni que va dur a terme el marquès de Solleric, més pròxim al d'un comerciant arrendador de possessions olivareres, que no al representant d'una família de la noblesa mallorquina del segle XVIII.

Des de començaments del 1773, el càrrec va ser ocupat pel doctor en Dret Joan Cànaves. Aquest procedia d'una família de l'antiga mà major de la vila de Pollença, estretament vinculada al món de les lleis, ja que tant el seu germà, Antoni Francesc

7 Una aproximació a l'evolució de la condició dels administradors de patrimonis nobiliaris es troba a Morey (2008: 527-531).

(notari), com el seu nebot, Miquel (advocat), es dedicaven a aquestes activitats. Cànaves va exercir el càrrec d'administrador amb totes les competències possibles ja que, a més de les tasques pròpies d'un administrador, comerciava amb els fruits del marquès mitjançant altres comerciants i delegats.

Cal suposar que la relació entre Cànaves i el marquès de Solleric degué començar abans del 1773 però no s'ha pogut trobar cap document que consolidi aquesta afirmació. Evidentment, es devia tractar d'una persona de la màxima confiança del marquès fins al punt que, en un llegat testamentari, aquest recomanava als seus hereus la continuïtat de Cànaves com a administrador, inclús després de la mort del marquès.⁸ Per raons que desconeixem, l'any 1780 va deixar aquest càrrec i fou substituït per Miquel Vidal, del qual no s'han pogut aconseguir referències directes. Segons sembla, també era un advocat molt vinculat al cercle de l'il·lustrat Bernat Contestí. Vidal va exercir d'administrador fins al 1785, quan fou substituït pel comerciant Antoni Già. Aleshores, es pot observar un canvi destacat en el model d'administració del patrimoni, ja que des d'aquell moment l'administrador general també va ser l'encarregat de dirigir tota l'activitat comercial del patrimoni. Com es podrà comprovar posteriorment, aquest canvi estava vinculat a un menor intervencionisme del marquès en les operacions comercials i en l'administració dels seus béns.

Antoni Già era un personatge d'origens humils. Procedia d'una família de patrons d'embarcació i va exercir el seu càrrec fins al mes de juliol del 1786. Tal com es veurà posteriorment, l'entrada de Già a la casa del marquès quedà validada davant notari i als llibres diaris i de factures. Già va estar molt poc temps com a administrador, ja que les seves ocupacions personals i familiars li impedièren dedicar-se plenament a aquesta tasca. Per aquest motiu, el mes de juliol del 1786 fou substituït per un altre destacat comerciant, Pere Antoni Guitard,

8 Al seu testament, hi deixà ben clar que *desitjant que Juan Caneves cuid de las dependencias de la mia casa y hazienda en el modo y forma que fins al present lo ha executat y esper lo executara y no de altre manera, vull y orden que mon hereu infraescrit li pag anualment y per tot el temps que tindrà dit cuidado en remuneracio del seu treball 200 lliuras ultra de mantengut en casa com ara* (Arxiu del Regne de Mallorca, Protocols notariais, 3840, f.81).

que va exercir el càrrec d'administrador fins a l'any 1790, moment en què fou substituït per l'escrivà català Francesc Forony, que va exercir el càrrec fins a la mort del marquès, el mes de maig del 1790.

Majoral de majorals

El següent esgraó de l'organigrama administratiu, l'ocupava el majoral de Solleric, que exercia un càrrec molt similar al de majoral de majorals documentat en altres patrimonis nobiliaris mallorquins.⁹ Durant tot aquest període, el càrrec fou ocupat per Joan Batista Alcover, persona estretament relacionada amb la possessió, ja que va exercir de majoral des del 1757, però ja a la dècada dels 40 hi feia feina com a missatge.¹⁰ Estava en permanent comunicació amb altres majorals de possessions del patrimoni, especialment amb altres majorals d'Alaró que depenien directament d'ell,¹¹ tant per passar comptes com per adoptar decisions que depenien directament de Ciutat. L'intervencionisme d'Alcover explica que en nombroses ocasions a la comptabilitat de Solleric, hi apareguin barrejades dades i comptes referents a altres possessions del patrimoni. Per fer-nos una idea del grau de confiança de què gaudia n'hi ha prou amb indicar que fou elegit per dur a terme tot allò relacionat amb els establiments de la possessió dels Rossells Grossos efectuats els anys 1785-1786.¹²

9 La figura del majoral de majorals apareix documentada ja al segle **xvii** i les seves funcions quedaren explicades perfectament per Albertí i Morey (1986) i per Jover i Morey (2003).

10 Així apareix als comptes d'administració del patrimoni de Marc Vallès entre 1743 i 1746 (Arxiu Morell, s/sig).

11 Així ho reconeixia el mateix Alcover a un testimoni l'any 1777: *que contiene verdad el capítulo y lo sabe [...] como mayordomo del referido predio Solleric y como a tal los demás mayordomos de los referidos predios le daban su cuenta y razón para después darla el testigo a su Amo el Marqués de Solleric* (Arxiu Morell, s/sig, *Informe sobre mejoras de Solleric y otros predios del Sr. Marqués de Solleric*, Testimoni de Joan Batista Alcover, majoral de Solleric).

12 Així apareix a tots els contractes d'establiment de la possessió firmats davant el notari Antoni Francesc Cànaves. Vegi's, per exemple, l'Arxiu del Regne de Mallorca, Protocols notariais, 3816, f. 252v.

Cobrador de rendes i altres emoluments

L'altre escalafó important, l'ocupava el cobrador de rendes, censos i censals, càrrec que va exercir el notari Antoni Francesc Cànaves. Era germà de Joan, administrador general al qual s'ha fet referència, i va exercir el càrrec fins a la mort del marquès. La relació de parentiu amb l'administrador general i la confiança que tenia amb el marquès –era el notari que emprava per signar les escriptures– va provocar que en moltes ocasions les seves funcions traspassessin les d'un cobrador i col·laborés activament en l'administració del patrimoni.

No sabem si és a causa o com a conseqüència d'aquest fet, però Cànaves estava estretament vinculat a altres nobles – Puigdorfila, Güells, Desbrull...– molt relacionats amb els pobles on el marquès tenia censos, rendes i propietats. Per aquest motiu, freqüentment es desplaçava a aquests pobles on es posava en contacte amb el batle de la vila que, mitjançant l'oficial sac, feia crides als emfiteutes per capbrevar o pagar els censals. Així, per exemple, l'any 1775 va aprofitar una estància a Inca per recollir les capbrevacions d'emfiteutes que tenien propietats sota alou de la família Güells, per cobrar quantitats que devien al marquès de Solleric els emfiteutes de terres del Rafal Garcés.¹³

Aquests tres càrrecs eren els que sintetitzaven la informació i els comptes que permetien al marquès prendre les decisions econòmiques sobre la gestió del patrimoni. Malgrat que hi havia més persones dependents del funcionament del patrimoni del marquès de Solleric, la major part de la documentació comptable que s'analitzarà a partir d'ara fou el resultat de la gestió que exerciren aquests tres graons superiors de la casa del marquès.

13 Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 27.

DOCUMENTACIÓ GENERADA PER L'ADMINISTRACIÓ DEL PATRIMONI

El diari

El principal document comptable generat per l'administració patrimonial era el llibre diari.¹⁴ Aquest manual era portat per l'administrador general a partir dels comptes que li passaven tots els agents dependents del marquès. Al diari s'hi anotaven, mitjançant la forma de càrrec i descàrrec, les entrades i sortides del patrimoni, i les anotacions ens remetien a altres llibres complementaris d'administració o a comptes passats per l'administrador amb diferents menestrals, botiguers... Després de passar els comptes al diari i amb una periodicitat variable primer mensual i després setmanal— l'administrador despatxava amb el marquès que donava el vistiplau amb la paraula *visto*.

La informació que proporciona aquest diari i el tractament que se'n feia és molt irregular i depenia de diferents factors. Un d'aquests factors era l'intervencionisme del titular del patrimoni en la seva gestió i les competències que cedia a cadascun dels administradors, especialment en les operacions comercials. En un primer període —durant l'administració de Joan Cànaves— en moltes ocasions el marquès tractava directament amb els comissionistes, patrons i altres delegats. Per aquest motiu, a les entrades, l'assentament únicament assenyalava la quantitat de diners que entrava sota el títol de *Entregado por el Sr*. És a dir, l'assentament únicament feia referència al saldo final dels comptes entre el titular del patrimoni i els delegats comercials, i a la quantitat que aquest titular decidia entregar a l'administrador.¹⁵

14 A l'arxiu Morell es conserven els dos llibres diaris redactats pel període 1770-1790. El primer abasta fins al 1779 i el segon des d'aquell any fins al mes de maig de 1790, quan morí el marquès de Solleric.

15 Durant el període que ens interessa, el principal soci comercial del marquès de Solleric fou el comerciant Josep Cardona, que el 1783 fou nomenat administrador comercial del patrimoni. La complicitat entre els dos personatges fou absoluta i els seus negocis anaven més enllà d'allò purament comercial, ja que actuaven conjuntament com a armadors corsaris. Per alguns ajustaments de comptes entre Cardona i el marquès de Solleric, vegi's l'Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 30.

A mesura que avancen els anys, la informació que proporcionen els assentaments del diari relacionats amb les operacions comercials augmenta considerablement, possiblement pel menor intervencionisme del marquès. Aquesta circumstància és molt clara a partir del 1785 en què es contractaren administradors estretament relacionats amb el món del comerç i la navegació. Vegi's, per exemple, l'assentament del dia 30 de febrer de 1787: *Per mesurar 31 cascos en 2263 cortans embarcats en lo P^o Portella remes a Orfila y Sagui, segons fols. 101 y 103 del llibre de factures: 4 lliures 14 sous 4 diners*. Pel que fa referència als assentaments relatius a les explotacions agràries que eren explotades directament pel propietari, aquests es redueixen a una indicació que deia *al majoral de...*, en cas de tractar-se d'una sortida, o *del majoral de...*, en cas de tractar-se d'una entrada. També hi ha assentaments relatius a aquestes possessions que fan referència a partides pagades per l'administrador a la ciutat i que poden provocar errors en el moment de treballar les dades. Aquests errors s'han d'evitar mitjançant la comparació de la informació que ens proporcionen les diverses fonts. La feina feta sobre aquestes comptabilitats demostra que, en la majoria dels casos, les despeses fetes a la possessió que únicament apareixen al diari –i no a la comptabilitat de les possessions– són aquelles que procedeixen dels pagaments que es feien a determinats professionals molt qualificats o per la construcció d'infraestructures destacades. Valgui com a exemple el cas del pagament dels salaris del mestre saboner Agustí d'Agreda, ja que el pagament del seu salari apareixia normalment al diari i no a la comptabilitat de les possessions.

Altres assentaments que apareixen freqüentment al diari són els del pagament o cobrament de censals, que remetent a llibres complementaris redactats amb aquesta finalitat pel cobrador de rendes –en el cas de cobrament– o per l'administrador general –en el cas de pagament de censos–. Quant al cobrament d'aquests censals, l'assentament corresponent del diari únicament fa referència a l'ajustament de comptes que passaven el titular i el recaptador, mentre que el pagament sol aparèixer de forma individualitzada amb la corresponent referència:

1 octubre (1788): A Dª Coloma Pont y Vich en compliment per lo censal del corrent any segons fols. 47b del llibre de censals: 156 lliures, 9 sous 5 diners.

Documentació comercial

Tal com s'ha assenyalat anteriorment, la manca de documentació és el problema més greu que ens podem trobar quan es treballen arxius com el que aquí s'està destacant. Aquest fet i la falta de concreció en els assentaments comptables del diari plantegen una sèrie de dificultats als investigadors que es poden solucionar mitjançant el recurs a fonts documentals públiques (llibres de taxes del port, vectigals, protocols notariais...) i, potser, privades. Pel que fa a aquestes darreres, podem distingir –pel cas de les activitats comercials– tres tipus de documents.

El primer suposa el nexa d'unió entre el titular del patrimoni i l'administrador: el llibre de *portacomptes*. Únicament s'ha conservat un d'aquests quaderns que sota el títol de *Porta comptes de diners rebuts de mi Sr. el marques de Sollerich y son descarrec de 1777-1778. Joan Caneves*, recull una sèrie d'operacions i transaccions efectuades entre titular i administrador.¹⁶ La primera operació és el càrrec, és a dir, l'entrega de diners a l'administrador, i sota aquest càrrec es troba el descàrrec, és a dir, les operacions fetes per l'administrador amb els diners que li havia entregat el marquès. Als fulls següents hi apareixen detallades totes i cadascuna de les operacions que consten al càrrec/descàrrec: compra i embarcament d'olis, compra de llana o altres matèries primeres, importacions... A partir del 1785, aquest *portacomptes* es veié substituït per un altre quadern similar, com es veurà posteriorment.

Per altra banda, a l'Arxiu Municipal de Palma, on es troba part de l'arxiu del marquès de Sollerich, es conserven alguns llibres de factures d'exportació d'olis.¹⁷ Aquests llibres són l'últim pas

¹⁶ Es troba a l'Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, s/sig.

¹⁷ Es tracta concretament dels llibres d'embarcament d'oli procedent de les collites de les possessions dels anys 1773-1774, 1775-1776, 1776-1777, 1777-1778 i 1781-1782 (Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, s/sig).

d'un procés perfectament relatat a la comptabilitat de producció i exportació d'oli que començava a les possessions i acabava al moll de la ciutat. La primera part d'aquest procés efectuat a les possessions– s'analitzarà posteriorment. Aquestes plagues d'exportació d'oli s'elaboraven per any agrari i seguien la forma de càrrec i descàrrec, on el càrrec eren les existències d'oli als safareigs de ciutat i el descàrrec l'oli tret d'aquestes botigues i el seu destí. Aquest document es complementava amb altra documentació, que eren els comptes corrents entre el titular del patrimoni –o l'administrador– i els delegats comercials que passaven periòdicament, dels quals no s'han conservat gaires exemples.

Un d'aquests exemples és l'ajustament de comptes entre el marquès i el seu delegat Cardona, firmat el 16 de març de 1779 i que recull el càrrec i descàrrec del període comprès entre el 20 de setembre de 1777 i el 16 de març de 1779. Està redactat en un full dividit en dues parts; a la part esquerra, hi apareix el compte de deutes del marquès amb Cardona, i a la part dreta el compte de deutes de Cardona amb el marquès. Pel que fa referència al *debe*, pràcticament tots els assentaments del compte fan referència al pagament de despeses procedents de l'exportació de productes comercials (noliejaments de naus, drets de duana, lloguer de magatzems al port...) o entregues de diners fetes per Cardona, mentre que al compte d'*haber* del marquès, normalment hi apareix el valor de les mercaderies venudes o quantitats pendents del darrer compte passat.

A partir del 1785, amb l'arribada del patró Antoni Già al càrrec d'administrador, la situació canvià considerablement ja que les despeses i els productes de l'activitat comercial apareixen reflectits al llibre de factures al qual ja s'ha fet referència anteriorment. Già va començar a redactar aquest llibre el 20 de febrer de 1785¹⁸ i seguí el mateix format que el del diari; a un foli s'obria un compte amb un patró –per les vendes a l'exterior– o comissionat –vendes a la menuda a la ciutat– i al full següent s'annotava la sortida que s'havia donat al producte comercialitzat.

18 Es conserva a l'Arxiu Morell.

La introducció del llibre de factures redactada pel mateix Già explica les causes de la redacció del llibre i el seu funcionament:

Habiendo fallecido Don Joseph Cardona, administrador que era del Excelentísimo Marques de Solerica para las ventas y embarcos de los frutos comerciables de sus propias cosechas, tanto en primera como en segunda materia, me ha coniferido dicho Sr. la misma administración desde el 1 de junio del corriente año y para más formalidad el 30 del mismo mes se formó una escritura autentica que para en poder de Antonio Francisco Cánaves notario, quedando yo apoderado para el dicho encargo. En cuyo supuesto voy formando en este libro los asientos de embarcos y sus productos empezando en el folio 1 y a lo último del libro en 4º también se anotaran las ventas que por mayor voy efectuando en esta capital. Y para pasar la cuentas de cargo y data con Su Excelencia tengo formado un cuaderno que con comodidad lo puedo llevar y presentar a dicho Señor y de este modo con facilidad se podrá ver el fondo existente en caja.

Vegi's, per exemple, el compte de les tres pipes d'oli embarcades per Palerm que apareix al foli 27 del llibre de factures. A la capçalera del full s'hi apunta el lloc i la data d'embarcament i el text explicatiu:

Palma y Noviembre 18 de 1785

Cuenta de 3 pipas de aceite de la nueva cosecha embarcades en el javeque San Benito Negro de Palermo su patrón Miguel Portella para consignar al Sr. Antonio Ordila de aquel vecindario.

Las tres pipas aceite segon factura contienen 339 quartanes que regulados a 19 sueldos el quartan important 322 libras 1 suedo.

GASTOS

Por medir aceite 15 sueldos 2 dineros

Portes al muelle 12 sueldos

Por el derecho de Sant Telmo 11 sueldos

Por el gasto de tonerelo incluso el flete al retorno de dichos cascos 2 libras 5 dineros.

Al full següent s'hi anota el resultat de la venda d'aquest producte pel comissionat:

Mahón y feb° 21 de 1786

Cuenta de venta y liquido producido de las 3 pipas azeyte expresadas en la antedecente hoja conforme la que ha remitido el Sr. Antonio Orfila:

220 quartanes a 23 sueldos 6 dineros son 258 libras 10 sueldos

18 quartanes a 24 sueldos son 141 libras 12 sueldos

TOTAL 338 quartanes son 400 libras 2 sueldos

GASTOS

Fletes a 40 sueldos la pipa son 6 libras

Entrar los cascos en el almacén y estibarlos son 6 sueldos

Alquiler de almacén 13 sueldos 6 dineros

Comisión al 2 % son 8 libras

TOTAL 385 libras 2 sueldos 9 dineros

Importe de dicho aceite según la cuenta anterior; 326 libras 6 sueldos 2 dineros

BENEFICIO 58 libras 18 sueldos 3 dineros.

Las 385 libras 2 sueldos líquido producido de esta cuenta, quedan abonadas a S.Exc^a en el quaderno f° 13.

La documentació del llibre de factures anava acompanyada de les memòries¹⁹ en què l'administrador donava instruccions al patró sobre les operacions que s'havien de fer, amb qui s'havia de contactar al lloc de destí i les estratègies que s'havien acordat amb

¹⁹ Aquestes memòries es troben a l'Arxiu Municipal de Palma, en diferents caixes pendents de catalogar juntament amb alguns esborranys i copiadors de la correspondència comercial.

el comissionat. A la part superior de la memòria s'hi trobava escrit el foli del llibre de factures on quedaven definits els comptes.

Com assenyalà el text de Già, a més del llibre de factures i del quadern d'ajustament de comptes entre administrador i titular, existia un altre llibre en què s'anotaven les vendes dels productes efectuades a la ciutat. Desgraciadament, no s'ha conservat aquest llibre, fet que ens impedeix conèixer quines eren les seves característiques formals. En qualsevol cas, es tracta de productes que apareixen detallats al càrrec del diari.

LA COMPTABILITAT AGRÀRIA

a) Salaris, jornals i comptes de menestrals

Com ja s'ha assenyalat anteriorment, les referències a la comptabilitat agrària en el llibre diari es redueixen a l'ajustament de comptes entre el majoral de la possessió i l'administrador, o a les anotacions sobre les provisions de diners que s'efectuaven al majoral en determinats moments per fer front a les despeses que generava l'explotació. En qualsevol dels dos casos la partida que apareix al diari es resumeix amb un senzill *cuenta del majoral de...* (nom de la possessió). Tot i això, l'explotació de les possessions constitueix el gruix de la documentació comptable que va generar l'administració del patrimoni del marquès de Solleric.

Els comptes de les possessions eren anotats pels administradors a partir de la informació que enviaven els majorals de les possessions de Solleric i Albenya. Com ja s'ha vist, el primer exercia el càrrec de majoral de majorals i per aquest motiu la resta dels majorals de les possessions d'Alaró passaven comptes amb ell, i aquell els passava amb l'administrador general. Així ho descrivia el majoral en un informe redactat l'any 1776 sobre la gestió de les possessions d'Alaró:

...y lo sabe por habersele entregado los pellejos que expresa el capítulo como mayordomo del referido predio Solleric, y como tal los demás mayordomos de los referidos predios

*le daban su cuenta y razón para después darla el testigo a su amo el Marqués de Solleric.*²⁰

Normalment, el majoral resumia els comptes en lletres que es feien arribar a la ciutat aprofitant els viatges que efectuaven els carreters. Aquestes cartes són documents molt rics ja que, a més de les dades quantitatives, aporten altra informació sobre les condicions climàtiques, previsions de collites, estat dels sementers, negociacions amb altres majorals i arrendataris per la compra d'*inputs*...

L'administrador organitzava els comptes per any agrari en quartilles redactades periòdicament en què s'anotaven les entrades i sortides de cadascuna de les possessions, és a dir, els ingressos i les despeses.²¹ Al final de cada quartilla, aquesta es rematava amb les paraules *cobrat* o *pagat* si l'administrador havia ajustat els comptes amb els majorals, o amb la frase *passa a l'altre compte* si es deixava pendent d'ajustar per la setmana següent, de tal manera que, fins que no s'ajustaven els comptes entre el majoral i l'administrador, el resultat no s'apuntava al diari, a la columna corresponent. En ocasions, l'administrador feia una provisió de diners per fer front a les despeses de la possessió, fet que quedava anotat a la quartilla amb la data en què es feia el pagament.²²

Tal com passava amb el llibre diari, la comptabilitat agrària aporta major o menor informació depenent del període en què es va redactar, sense que es pugui atribuir aquest fet a alguna circumstància concreta. Aquestes llacunes són especialment

20 Arxiu Morell, *Informe sobre les millores de Solleric*, s/sig. Es pot trobar al protocol del notari Antonio Francisco Cànaves de l'any corresponent.

21 La comptabilitat des de 1770 fins a 1790 es troba a l'arxiu Morell, excepte entre 1783 i 1785, període en què Cardona fou administrador i que es va perdre durant el plet que el marquès va seguir contra els hereus de Cardona després de la mort d'aquest el 1785. A partir de 1790 tota la comptabilitat general de les possessions es troba a l'Arxiu Municipal de Palma.

22 Segons sembla per la documentació d'aquest període i la posterior, en moltes ocasions aquesta feina d'intermediari era feta pel capellà que anava a la possessió a celebrar missa els festius. Hi ha moltes notes que fan referència a aquest fet, com la que trobem el mes d'octubre de 1777: *Dia 8 octubre 1777, he enviat al Majoral de Almadrà a compte del gasto de esta semana per mans del Reverend Sebastià Bestard Pre. 12 lliures.*

greus en el moment d'especificar quina era la feina que feien els jornalers durant el període comprès entre el 1770 i el 1785 ja que, en la majoria dels casos, únicament s'assenyala el sexe i l'edat del treballador (home, dona o nin), el preu del jornal, el nombre de jornals fets i la quantitat total pagada per cada feina. Així, per exemple, l'any 1770-1771 a la comptabilitat de Solleric els únics jornals d'home en què s'especifica quines tasques es feien eren segar, tondre i tallar llenya; pel 1771-1772, segar i tondre; pel 1772-1773, segar, tondre i fer marges. Totes les altres activitats, excepte les que tradicionalment es donaven a escarada, no apareixen especificades a les comptabilitats de la possessió. Aquest problema, que ja s'ha documentat a diferents comptabilitats de possessions mallorquines, es pot corregir mitjançant l'anàlisi dels jornals en relació amb el calendari agrari, la comparació del preu de jornals amb altres possessions o el recurs a tractats i altres fonts bibliogràfiques relacionades amb el món agrari.

No és fins al 1785 que a la comptabilitat de les possessions hi apareixen reflectides totes les feines que efectuaven els jornalers. Aleshores el problema és un altre, ja que en nombroses ocasions s'ajuntaven en una mateixa partida conceptes tan diferents com els que apareixen als comptes de Solleric el 2 de novembre de 1788. Aquell dia es pagaren 48 jornals d'home per *batre garroves, exsecallar, fer feina a la saboneria y manar les dones a raó de 3 sous 6 diners*.

Un altre problema que ens trobem als comptes generals de les possessions és la falta de determinades dades que, com s'ha assenyalat anteriorment, sí que apareixen als llibres generals i als comptes que presentaven altres agents amb l'administrador. Es tracta principalment de feines relacionades amb la construcció d'infraestructures i millores a la possessió (parets, marjades, safareigs, saboneria...), amb jornals de personal molt qualificat que feia feina tant a la ciutat com a les possessions (per exemple, Agustí de Ágreda, fabricant de sabó, o el mestre d'obres Gaspar Palmer) i, en menor mesura, determinats *inputs* que exigien una inversió de capital molt alta, especialment oli per fabricar sabó.

Aquesta forma inexacta de proporcionar la informació dificulta la interpretació de les dades. Malgrat això, estudis recents han obtingut resultats satisfactoris en el tractament d'aquest tipus de comptabilitats.²³

Una altra part important de la despesa de la possessió, la constitueix el pagament de salaris a personal fix, majorals, missatges, pastors... Normalment, els missatges eren contractats anualment, però hi havia una sèrie de feines de temporada que provocava que fossin contractats per mesos: majoral de dones durant la collita de l'oliva, pastor durant el trasllat del ramat, treballador a l'era els mesos d'estiu... Als comptes generals de les possessions, el pagament d'aquests salaris apareix recollit sota la forma *mes per la mesada dels majorals i missatges...* Per completar la informació que apareix als comptes generals, hom ha de recórrer a les plagues de pagament de salaris que redactava l'administrador a partir de les dades que li entregava el majoral. Es tracta d'un document que es troba molt freqüentment a altres arxius nobiliaris amb característiques diferents però amb una concepció més o manco unitària.

Les plagues de salaris aporten la informació següent: dades del treballador (nom, llinatge, malnom), tasca per la qual era contractat i el salari mensual o anual que cobrava. Sota les dades s'hi anotava el dia que el missatge havia cobrat el salari i, en el cas que no se li pagués el salari complet, es ressenyaven els dies que no havia anat a treballar *-fallas-* i en ocasions els motius de l'absència.

A partir del 1785 no s'ha trobat cap *plagueta* de pagament de salaris ja que aquests justificants es trobaven en fulls intercalats a la comptabilitat general on apareix el nom del treballador o la seva feina, i al costat una columna amb la quantitat que cobrava i la corresponent indicació dels dies que no havia anat a fer feina. La intenció inicial era anotar a cada full un mes, però a la pràctica, l'administrador anotava dins un

23 Vegi's especialment el tractament de la comptabilitat efectuat per Jover, a l'anàlisi de les despeses de les possessions del Convent de Sant Domingo als segles *XVI* i *XVII* (Jover i Pons, 2012).

mateix full els pagaments efectuats durant dos o tres mesos. Sembla molt probable que aquesta forma de dur la comptabilitat estigui relacionada amb els canvis d'administradors, tal com va succeir en els comptes comercials.

La feina que els menestrals feien per les possessions apareix referida a la comptabilitat sota la partida *compta de...* Els menestrals no vivien a la possessió però habitualment s'hi desplaçaven per fer les feines per les quals eren contractats, ja que normalment empraven determinats productes que es trobaven allà mateix. Habitualment, el compte amb els menestrals es passava una vegada acabada la feina, excepte en el cas del ferrer, ja que la feina d'aquest venia determinada pel tipus de tasca que feia, que es dividia entre la feina feta *a partit* o *fora de partit*.

b) Recompte i distribució de la producció

En un patrimoni on gairebé totes les propietats eren explotades directament pel propietari, les plagues de collites tenen una importància especial, no tan solament per conèixer la producció de cada possessió, sinó també per conèixer les estratègies de distribució. Així, en el cas del patrimoni del marquès de Soler, es poden comprovar determinades estratègies destinades a obtenir una major productivitat, estratègies que varen determinar que dues propietats com Albenya i Son Fuster s'empressin com a centres de distribució.

La documentació comptable ens permet seguir detalladament el procés de producció i distribució d'oli mitjançant una sèrie de plagues que detallen els passos necessaris: fabricació a la tafona de les possessions, viatges dels carreters cap a una altra possessió o a la ciutat, utilització d'oli com a *input* per a la fabricació de sabó, emmagatzemament i venda d'oli a la ciutat i, finalment, exportació d'oli a la Península o a l'estranger.

Cronològicament, el primer punt del procés era la recol·lecció de l'oliva per part de les collidores, dones que procedien dels pobles del pla i aprofitaven la menor demanda de treball durant l'hivern a les possessions cerealícoles. Els jornals efectuats per aquestes dones s'apunten en unes plagues, fent distinció

del seu lloc de procedència.²⁴ Les plagues segueixen un model força estandarditzat. A un full s'hi posava el nom, llinatge i, en ocasions, malnom de la collidora i, a continuació, diferents xifres separades entre si per retxes diagonals que representen el nombre total de jornals treballats des del darrer dia en què les collidores varen cobrar. En ocasions, damunt del nom hi apareix la paraula *oli* i a, continuació, diferents ratlles verticals que representen les mesures d'oli que es pagaven a les collidores. En altres ocasions, si la collidora no cobrava el mateix jornal que la majoria, es feia notar amb una inscripció damunt el seu nom amb la raó a què es pagava al jornal. Finalment, sota del nom s'hi posava el nombre total de jornals treballats. A l'altre full hi apareixen les dates en què es feia efectiu el pagament del jornal i la quantitat total de jornals, especificant-se en cada cas quin era el preu del jornal.

Les plagues de collidores complementen la informació que ens proporciona la comptabilitat general de la possessió, ja que en aquesta, únicament hi apareix el nombre total de jornals, el preu del jornal i el total pagat. L'excepció a aquesta forma de contractar els salaris, la constitueix la contractació a escarada que apareix documentada en molt poques ocasions. En aquests casos, el pagament es feia dependent dels sacs d'oliva que s'agafessin.

Al mateix temps que les dones recorrien els sementers recollint olives, arribava el torn de fabricar l'oli a la tafona. A la comptabilitat, aquest procés va donar lloc a l'elaboració de diferents plagues, algunes redactades pel majoral i d'altres, per l'administrador, que englobaven tot el procés de producció i transport d'oli. A la primera plagueta, únicament hi apareixen el nombre total de trullades fetes setmanalment i els quartans i les mesures d'oli fabricat. Cada possessió del patrimoni comptava amb el seu full, excepte la d'Albenya ja que en aquesta

24 Normalment, procedien de viles on el titular del patrimoni tenia alguna propietat o algun tipus de relació amb els territoris d'aquella zona. Pel cas de les possessions del marquès de Solleric a Alaró, abunden les collidores procedents de Randa i Algaida, terme on era Albenya, principal possessió cerealícola del patrimoni.

propietat no hi havia tafona per produir oli. En el cas que l'oliva fos d'aquesta possessió, es ressenyava al full corresponent a la possessió on es feien les trullades, normalment Son Fuster.²⁵

La segona plagueta seguia el model de càrrec i descàrrec en què el càrrec era el nombre total de trullades fetes cada setmana i la quantitat d'oli fabricat (odres i mesures), i al descàrrec s'hi anotava la sortida que s'anava donant a l'oli fabricat (emprat per fabricar sabó a Solleric, per pagar determinats salaris o jornals, venut a la possessió o dut a altres possessions o a Palma).

La tercera plagueta era redactada per l'administrador a Palma quan els carros arribaven a les cases majors de l'heretat situades a la plaça del Born. En aquesta plagueta s'hi donava constància del total d'oli introduït a cadascun dels quatre safareigs, mentre que una quarta plagueta informava sobre la possessió d'on procedia l'oli que s'introduïa a cada safareig. Finalment, la quinta plagueta detallava, per dies, l'oli que es treia del safareig i el seu destí (pagament de determinats censals, comerç exterior, venda a la plaça, presents...). En cas que l'oli es dediqués al comerç exterior, la informació d'aquesta plagueta enllaçava amb els llibres d'exportació d'oli als quals s'ha fet referència anteriorment.

Desgraciadament, les llacunes documentals obliguen l'historiador a recórrer a altres fonts alternatives (llibres del vectigal, protocols notarial...) per tal de poder reconstruir tot o part d'aquest procés. Una d'aquestes fonts són els comptes generals de les possessions ja que alguns anys ens informen sobre el que havien retut les trullades que es feien.

Amb aquesta informació podem saber, per exemple, que la major part de l'oli produït a les possessions es destinava a Palma. Vegi's per exemple el cas de l'oli de la collita de l'any 1775-1776, on es pot comprovar que més del 92 % de l'oli fabricat a Solleric s'envià a Palma i que els usos complementaris foren especialment la fabricació de sabó i el pagament del delme.

25 També hi havia possessions en les quals la tafona no podia fer front al total de producció d'oli. Aquest cas afectà principalment Solleric fins a l'ampliació de la tafona (Villalonga, 2012: 295).

Quadre 1. Oli Solleric, 1775-1776

Desti	Cortans	%
altres possessions	80	0,3
delme	628	2,6
journals collidores	200	0,8
Ciutat	22.424	92,7
sabó	868	3,6
TOTAL	24.200	100

Font: Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 20. Elaboració pròpia a partir de plagues de producció i transport.

El procés de producció de sabó degué provocar que es redactessin nombrosos documents comptables però, desgraciadament, no se n'ha conservat cap. Malgrat això, les dades indirectes i les referències creuades que apareixen als documents comptables als quals s'ha fet referència fins ara ens permeten fer-nos una idea de quina fou la producció de sabó i d'on procedien els materials necessaris per a la seva fabricació.

Inicialment, la fàbrica de sabó construïda el 1775 es va especialitzar en sabó fluix, un tipus de sabó que, per la seva fabricació, no necessitava gaires materials. Però a partir del 1783, amb l'adaptació de la fàbrica de sabó per fer sabó de pedra, es complicà considerablement el procés ja que eren necessaris una sèrie d'*inputs* que no es trobaven a les possessions (sosa de Cartagena i Totana, oli de baixa qualitat, barrelles...) i que s'havien d'importar. Per altra banda, hi havia *inputs* que es trobaven a la possessió (fusta per fabricar caixons o calcs que s'emprava durant el procés productiu) que són molt difícils de quantificar ja que no se'n troba cap referència directa a les comptabilitats.

Malgrat això, hi ha dades que permeten ser optimista. Per una banda, existeix una plagueta on es detalla el procés de fabricació de sabó, distingint quin tipus de sabó es fabricava (pedra o moll), la quantitat d'oli necessària i d'on procedia, si aquest oli era fet a la possessió o comprat a altres possessions veïnades i la producció final (en caixons) de sabó. Aquesta plagueta abasta el temps comprès entre el mes d'octubre de 1783 i el de juliol

de 1786 i no aporta cap tipus d'informació sobre la compra de soses, barrelles o altres materials necessaris per a la fabricació.

A partir del 1786, es redactaren uns quaderns de fabricació on es detallaven tots els passos efectuats per a la seva fabricació i que, juntament amb notícies complementàries que apareixen als diaris i al llibre de factures, ens permeten conèixer, de forma bastant propera a la realitat, aquest procés. Així, el sabó de la campanya del 1787-1788 es va fer principalment amb barrelles produïdes a la Península (Amposta i Cartagena), sosa fabricada a Mallorca (comprada a Campos i fabricada a la Porrassa), o sosa procedent de la Península (Barcelona i, especialment, Totana).

Progressivament, aquesta pràctica d'importar la sosa i les barrelles es va anar abandonant i fou substituïda per un progressiu procés de concentració del cicle productiu a l'illa de Mallorca. Aleshores, en els llibres de comptabilitat de les possessions, hi apareixen nous conceptes com ara sembrar, llaurar i entrecavar sosa i barrella, com també el desplaçament de jornalers a altres possessions o llocs com Alcúdia o Son Gallard de Palma, on es fabricava sosa, mentre que la barrella es comprava a Joan Gralla, productor local molt vinculat a la fabricació de vidres.

Un cop fabricat el sabó, aquest s'entregava a l'administrador, que s'encarregava de la seva venda tant a l'exterior com a la menuda dins la ciutat de Palma. Per conèixer les vendes de sabó, succeeix la mateixa circumstància que hem esmentat abans, ja que en moltes ocasions fins al 1785 no apareixen reflectides al diari, fet que ens obliga a cercar comptes de venda a diferents documents conservats al fons Morell de l'Arxiu Municipal de Palma o als protocols notariais. A partir del 1785, es pot tenir constància de totes les vendes a la menuda o de l'exportació de sabó gràcies a la informació continguda en diferents documents, principalment el llibre diari, el llibre de factures o unes plaguetes redactades a tal efecte. La novetat que suposen aquestes plaguetes respecte als llibres és que ens serveixen d'enllaç entre els fabricants de sabó que feien feina a Solleric i l'administrador que s'encarregava de la seva venda.²⁶

26 Vegi's, per exemple, la plagueta que es troba a l'Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 30, on apareix la venda efectuada per l'administrador de 403 caixons de sabó que havia fet arribar a ciutat el fabricant de Solleric.

La comptabilitat també s'ocupa de la producció cerealícola de les possessions del marquès. Per registrar aquesta producció es redactaven unes plagues molt similars a les de l'oli. Una primera plagueta, redactada pels majorals de les possessions, detallava quina era la producció en quarteres, barcelles i almuds, assenyalant prèviament el nombre total de cavallons que s'havien fet després de la sega. La segona plagueta es feia sota el model de càrrec i descàrrec, en què el càrrec representava tant el cereal de la collita de la possessió com el cereal procedent d'altres possessions del patrimoni, i el descàrrec, la sortida que es donava al cereal –venut, sembrat, transportat a altres possessions, pastat...–. La falta de documentació ens impedeix saber si existien altres plagues que detallessin l'entrada dels cereals a Ciutat o la venda a les possessions. Igual que en els casos ja comentats de l'oli o del sabó, la manca de documentació també dificulta l'anàlisi de la producció i distribució dels cereals. Malgrat això, hi ha altres fonts que ens proporcionen informació sobre la qüestió. Un d'aquests documents són les comptabilitats generals de les possessions, ja que de vegades hi ha anotacions on es fa constar la producció de cereals de cadascuna de les possessions, de forma molt similar a les trullades i a la quantitat d'oli fabricat.

A partir del 1785, s'observa el mateix canvi que s'ha comentat pels altres casos. Des d'aquell any es redactaren uns quaderns sota el títol de *Quadern de diferents fruits de la cullita y demes de grans en las pocessions*.²⁷ En aquests quaderns, hi apareixen sistematitzades la collita dels grans i la sortida que es donava als cereals, incloent-hi també les vendes efectuades a la ciutat. En qualsevol cas, pareix que els quaderns són incomplets, fet que, com en els altres casos, ens obliga a recórrer a altres fonts documentals per conèixer amb exactitud el procés, especialment els comptes generals de les possessions.

Aquest quadern de *frutos y menudencias* també aporta informació sobre el transport i les vendes de productes minoritaris, concretament d'aquella part dels productes que no

27 Els dos quaderns –que abasten el període 1786-1791– es troben a l'Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 31.

es venien a la possessió i el procés productiu o de recollecció dels quals pràcticament no es referencia. Ens referim, per exemple, a les garrofes, formatge, vi, carbó... Es tracta de la part de la collita que no es venia a les possessions i que era portada a Palma per comercialitzar. Suposen una ínfima part dels ingressos del patrimoni, i la informació també sol aparèixer reflectida al llibre de factures abans esmentat.

c) Censos, censals, alous i altres rendes

Les entrades i sortides procedents dels cobraments o pagaments de censals també apareixen al diari. Com ja s'ha remarcat anteriorment, el cobrament dels censals s'encarregà al notari Antoni Francesc Cànaves que cobrava una comissió del 10 % del total recaptat (dos sous per lliura).

Cànaves duia tres comptes diferents depenent de la procedència dels censals: alodials de la vila d'Inca, censals sobre particulars, i els reservatius i alodials procedents dels establiments dels Rossells Grossos.²⁸ Cadascun d'aquests comptes seguia el model de càrrec i descàrrec i pel que fa referència al descàrrec— la informació que proporcionen és molt variada. Així, per exemple, als descàrrecs dels Rossells, hi apareixen els pagaments de censals a què estava obligada la propietat, despeses per millores efectuades i despeses processals. Per exercir la seva tasca, el cobrador emprava un llibre capbreu²⁹ on anotava de forma individualitzada els cobraments de les pensions vençudes. Aquest llibre estava dotat d'un índex on apareixen els noms dels censalistes, la pensió que estaven obligats a pagar i la propietat que gravava el censal. Posteriorment, s'anaven anotant els pagaments, la quantitat i la data en què es feien efectius.

L'administrador general també feia efectiu el pagament de censals als quals estava sotmesa l'heretat i anotava aquests pagaments en un llibre denominat *llibre de censals*.

28 La major part d'aquests comptes es troben a l'Arxiu Morell (*Cuenta de la recaudación de censos que tuvo a su cargo Don Antonio Francisco Canaves, pertenecientes al Sr. Maques de Sollerich*). Hi ha algunes comptes que es troben a l'Arxiu Municipal de Palma, fons Morell, caixa 10.

29 Arxiu Morell, s/sig.

Desgraciadament, aquest llibre no s'ha conservat, però les referències que es troben al diari individualitzades— ens permeten fer-nos una idea de la seva estructura que, per altra banda, era molt similar a la que hem comentat anteriorment pel cas del cobrament del censos, és a dir, un índex alfabètic on apareixen les persones que tenien dret a cobrar cens, i a l'encapçalament de cada full, el seu nom, data, i les quantitats pagades, així com l'objecte que prestava el cens. Hi ha constància que es varen redactar dos llibres de pagament de censals, un fins al 1780 i l'altre des d'aquell any.

Un altre llibre d'administració era el llibre de pagaments de deutes momentanis, un llibre d'albarans dotat d'un índex alfabètic on apareixen els rebuts dels pagaments fets per l'administrador o el propietari. Com ja ha assenyalat la historiografia (Jover, 1999), és un llibre estretament relacionat amb les crisis dels patrimonis nobiliaris del segle XVIII. Va començar a redactar-se el 1757, quan el marquès va accedir a l'administració dels béns del seu pare, i inicialment estava destinat a recollir tant els rebuts de quantitats procedents de deutes anteriors com el pagament de salaris a determinats professionals (advocats, procuradors i metges), de taxes i impostos (talles, utensilis...) o part de les despeses derivades dels plets. Al final de cada rebut, el creditor signava amb la pròpia mà el rebut.

A més d'aquests llibres d'administració complementaris, hi ha altres documents que augmenten considerablement la informació sobre determinats aspectes relacionats amb la gestió del patrimoni. Un clar exemple d'això són els papers volants —que així es denominaven— on consten rebuts signats per determinats professionals i que s'agrupaven independentment segons la finalitat d'aquests professionals.³⁰

Malgrat ser un cas molt particular dins el grup de la noblesa mallorquina, el cas que aquí es presenta suposa un bon punt de partida per l'estudi de la forma en què les famílies nobiliàries duïen els comptes de l'administració dels seus patrimonis.

30 Valgui com a exemple l'estudi de la construcció de les cases majors de l'heretat (Alemany i Morell, 1995)

Estudis posteriors han de profunditzar en aquesta qüestió, cercant paral·lelismes entre aquests i altres casos, i tractar d'esbrinar si aquesta forma de dur els comptes respon a un model particular o si, per contra, respon a models més o manco estandarditzats independentment del patrimoni que es treballi. També han de determinar si se segueix un model unitari independentment de la cronologia o si –pel que sembla– hi ha una estandardització més o manco general. Aquests estudis també hauran d'intentar profunditzar en l'anàlisi de la figura de l'administrador del qual –pel que fa referència a l'illa de Mallorca– no hi ha gaire informació.

COMPTABILITAT AGRÀRIA I COMPTABILITAT INDUSTRIAL: ESTUDI D'ALGUNS CASOS

HELENA BENITO MUNDET
Universitat de Girona

La comptabilitat agrària i la comptabilitat industrial han seguit camins força diferents fins a finals del segle passat, que tendeixen a confluïr, sobretot d'ençà de la incorporació d'Espanya a la Unió Europea. Les comptabilitats comercials i industrials evolucionen durant segles empeses per la necessitat de conèixer millor l'estructura i els resultats del propi negoci, i també per les obligacions legals a les quals estaven sotmeses. Les comptabilitats agrícoles, en canvi, mantenen singularitats en ambdós sentits.

L'objectiu d'aquest treball és l'anàlisi d'alguns fons documentals, a partir de l'estudi d'alguns casos concrets de comptabilitats industrials i agrícoles. Com a comptabilitat industrial, veurem el cas de la farinera La Montserrat (1898-1984), situada al carrer de Barcelona de Girona, el fons de la qual es troba a l'Arxiu Històric de Girona. En el mateix arxiu, però en el fons patrimonial Ensesa de Girona (1861-1977), disposem dels llibres de comptes d'unes finques de Foixà i les del Remei (en el mas les Eroles) de Castell d'Aro. I, finalment, de l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà tenim el fons del despatx dels procuradors Jou de Figueres (1386-2001), que portava els llibres de la marquesa de Dou de Vilatenim i de l'administració Caparà (Amàlia Julià i Cayol, vídua Marquès, i

Joana Marquès Julià, vídua Caparà), amb finques a Vila-sacra, Arenys d'Empordà, Vilanova de la Muga, Vilafant i Figueres.¹

COMPTABILITAT INDUSTRIAL: EL CAS DE LA FARINERA LA MONTSERRAT

José Ensesa y Cía. va construir la fàbrica de farines La Montserrat el 1898, poc després de constituir la societat en comandita a la qual participaren com a socis Josep Ensesa Pujadas, de Sarrià de Ter (Girona), Joaquim Cuatrecasas Diumaró, veí de Sant Martí de Provençals (Barcelona) i Josep Canal Freixa, veí de Girona, tots tres comerciants.² Inicia de seguida la construcció de l'edifici principal destinat a la mòlta i dos magatzems annexos per al blat i la farina, a més de les oficines i la residència familiar (única part de les edificacions que encara es conserva). Amb la instal·lació del sistema austrohongarès o de cilindres, adquirit a la companyia Thomas Robinson & Sons, Ltd. de Rochdale (Anglaterra) i mogut al vapor, es posa en marxa la fàbrica que té, el 23 de setembre de 1898, una capacitat inicial de mòlta de 20 tones diàries, aproximadament en la mitjana catalana i lleugerament superior a l'espanyola.³ D'aquesta societat, se n'ha conservat la major part de la documentació generada al llarg de quasi un segle d'existència

-
- 1 Els fons documentals de les comptabilitats agrícoles m'han estat suggerits pel professor Enric Sagner, a qui agraeixo també els comentaris. També vull agrair els suggeriments i comentaris del professor Jaume Portella, del Departament d'Economia de la Universitat de Girona. No obstant això, tots els errors i les incorreccions són de la meua entera responsabilitat.
 - 2 Arxiu Històric de Girona, farinera La Montserrat, 1845/8, escriptura de constitució de la societat.
 - 3 Benito Mundet (2005: 28, n. 34). *La Montserrat* augmenta després progressivament la seva capacitat de producció: el 1905 amb una segona secció de mòlta que aporta la capacitat addicional de 18 tones diàries; des de 1921, quan s'unifiquen ambdues seccions, la fàbrica arriba a produir 60 tones, i amb l'ampliació de 1930 arriba a la capacitat màxima de 93 tones, molt superior, per exemple, a les principals farineres saragossanes, el 1935: les de Tomás Aguilar Soler, de Gallur (50 tones), Antonio Morón (40 tones) i Solans S.A. (37,5 tones), segons Germán (1999: 51-53).

(1898-1984),⁴ tot i que hi ha algunes llacunes i alguns llibres s'han fet malbé. L'arxiu conté 1.546 llibres, 176 capsos, que contenen expedients i documentació diversa, i 137 plànols i dibuixos dels edificis, la maquinària i les instal·lacions de la fàbrica.

Figura 1. Llibre d'inventaris i balanços de José Ensesa y Cia., sociedad en comandita, 1898-1917

Activo		Pesetas 64	Pesetas 02
Caja,			
Ter. residencia en la misma según según,		75.000.	75.000.-
Pasivo			
D. José Ensesa Pujadas el Capital		35.000	
D. José Gual Peixá		25.000	
Dequitas Cuantitativas Almacén el 8 de Feb'		25.000.	75.000.-
Gerona 1.º Febrero 1898.			

Font: Arxiu Històric de Girona, farinera La Montserrat, doc. 54.

4 Segons l'article 49 del Codi de comerç, la documentació havia de ser conservada per la mateixa empresa *por todo el tiempo que ésta dure y hasta cinco años después de la liquidación de sus negocios y dependencias mercantiles*, tot i que va ser modificat per la llei de 30 de maig de 1941 a l'objecte de reduir el termini de conservació dels llibres de comptabilitat a 15 anys, *contados a partir del último asiento o apunte en ellos extendido*. Finalment, la reforma de 1973 va establir en un mínim de cinc els anys per a la conservació obligatòria dels llibres, correspondència i justificants. Vegi's Tua (1989: 30).

Els llibres que componen el fons són de comptabilitat, obligatoris i auxiliars, relatius a la gestió financera i les activitats productives, i els podem agrupar en funció de les cinc seccions bàsiques (Benito Mundet i Portella, 2007):

1. Llibres obligatoris i auxiliars de comptabilitat

Tenim els llibres oficials regulats com a obligatoris pel Codi de comerç de 1885⁵ i que han de complir els requisits formals (enquadrats, folrats i foliats, sense senyals d'alteració i amb la diligència prèvia de legalització judicial). Són requisits que —exceptuant alguns tatxons esporàdics en el diari— solen respectar-se escrupolosament.

- Diari⁶
- Esborrany del diari
- Major⁷
- De comptes corrents (amb índex)
- Balanços de comprovació⁸
- D'inventaris i balanços⁹
- D'actes

5 En els articles 33, 34 i del 37 al 41 (incloent-hi un copiador de cartes i telegrams que no es conserva per aquests primers anys).

6 El llibre diari ens informa de les operacions que s'han fet dia per dia. Però segons la pràctica comptable que se segueix es pot trobar cada operació individualitzada o bé amb les operacions que s'han fet al llarg del dia agrupades.

7 Al llibre major, es traspassen les anotacions del diari a cadascun dels comptes, i per això normalment va acompanyat d'un índex que facilita la localització de les partides. Ens dona informació del saldo de cada compte, és a dir, què ens deu un client, què devem a un proveïdor, quan hem comprat o venut, etc.

8 A partir de les dades del llibre major s'elabora el balanç de comprovació, també dit de sumes i saldos, que és un llistat de tots els comptes utilitzats en el llibre diari, amb indicació de les sumes del deure i de l'haver, i del seu saldo deutor o creditor. La seva elaboració no és obligatòria, però és el pas previ a l'elaboració del balanç.

9 El llibre d'inventaris i balanços s'elabora a partir del balanç de comprovació. Els balanços s'estructuren en actiu i passiu; en el primer, s'hi anoten els béns propietat de l'empresa i els drets de cobrament, mentre que en el segon, hi consten els deutes. Per tant, recull la situació de l'empresa en un moment determinat, a més del resultat obtingut durant el període.

2. Gestió financera i administrativa

Tenim el llibre de caixa i els auxiliars necessaris per a determinar els cobraments i pagaments, així com la situació financera de l'empresa, que en definitiva constituïa la funció tradicional de la comptabilitat mercantil i que podien ser reclamats, juntament amb els llibres oficials, en cas de litigi i fallida des del Codi de comerç de 1829.¹⁰

- De caixa
- D'arqueig
- De bancs
- D'efectes per cobrar
- D'efectes per pagar
- De girs en circulació
- Nòmines del personal, viatjants i d'escriptori
- Despeses menors

A continuació, els apartats 3, 4 i 5 reflecteixen en el seu conjunt el desenvolupament del sistema comptable pròpiament fabril i fariner, amb els llibres i registres d'avituallament de cereals, la fabricació de farines i la seva comercialització. És un sistema de gestió ben estructurat, molt complet i efectiu per a coordinar les activitats logístiques, de transformació i distribució de l'empresa des dels seus inicis, fins a desenvolupar completament el sistema d'informació comptable per a les diverses activitats de l'empresa.

3. Avituallament i expedició de mercaderies

- De magatzem de blat
- Registre diari d'entrada de blat
- De magatzem de diversos gèneres
- De talons de ferrocarril
- De bonificacions del ferrocarril MZA

10 L'article 48 del Codi de comerç de 1829 estableix que *para que puedan aprovecharles en juicio* han de reunir *todos los requisitos que se prescriben con respecto a los libros necesarios* (es refereix als llibres oficials).

4. *Fabricació*

- De resultats de mòlta
- De càrrecs i resultats de mòlta
- De resultats de mòlta en valors
- De quarteres elaborades per la fàbrica
- De barreges
- De mòltes particulars
- De nòmines de la fàbrica

5. *Comercialització*

- Esberrany de comandes
- De baixes de mòlta
- De diverses procedències de mercaderies
- Registre d'entrada i sortida de farina i altres gèneres

Els llibres es porten pel sistema ja tradicional de partida doble. Totes les operacions s'inscriuen cronològicament a través d'assentaments comptables en el diari, que inicia l'exercici econòmic amb l'inventari general i finalitza amb els de regularització i tancament.¹¹ Aquests es traslladen després al major i, amb la informació que recull aquest llibre, s'elaboren els balanços de comprovació mensuals i, l'últim dia de cada semestre, el balanç final, que s'inscriu en el llibre d'inventaris i balanços.

A partir de les dades que contenen aquests llibres i d'altres informacions recollides en escriptures notariales i d'altra documentació no comptable,¹² hem pogut estudiar l'evolució de l'activitat productiva de l'empresa en tots els seus aspectes: evolució de les instal·lacions, compres de blat (orígens i preus),

11 Tot i que el registre provisional de les operacions solia realitzar-se prèviament en els llibres auxiliars, com per exemple els càrrecs i abonaments a comptes personals en l'esberrany del diari, les entrades i sortides de diner en el llibre de caixa i les lletres de canvi en el registre d'efectes per cobrar, registre d'efectes per pagar, registre de girs en circulació, etc. D'aquí que el trasllat al diari de les operacions realitzades en una mateixa data s'agrupessin generalment en un sol assentament.

12 El fons arxivístic també conté part de la correspondència mantinguda entre els familiars Ensesa.

per una banda, emmagatzemar el blat estranger que arribava pel port de Barcelona i, per l'altra, millorar la distribució dels seus productes als clients de la zona. A més, continuà ampliant la capacitat productiva, amb la unificació de les dues seccions de mòlta el 1921, que li permeté arribar fins als 60.000 kg diaris, i una darrera ampliació el 1930 amb la qual arribà a la seva capacitat màxima de 93.000 kg diaris (Benito Mundet, 2005: 26-30).

COMPTABILITAT AGRÍCOLA: ESTUDI D'ALGUNS CASOS

Com ja hem vist en la introducció, la normativa mercantil només obligava els comerciants i les societats. Malgrat els esforços d'alguns (pocs) estudiosos i professors de publicar llibres en què s'adaptava la pràctica comptable a l'activitat agrícola, oferint explicacions teòriques i exemples pràctics de comptabilitat agrícola, el cert és que queden molt lluny de la realitat. Tot seguit veurem alguns exemples de comptabilitat agrícola. En primer terme, veurem les comptabilitats de dues propietats de Josep Ensesa i, posteriorment, dues més que corresponen als procuradors Jou de Figueres. L'interès de les dues primeres es troba en el fet que la seva anàlisi ens permet veure com portava les comptabilitats de les seves finques agrícoles en comparació amb la comptabilitat empresarial de la farinera La Montserrat. L'anàlisi de les dues darreres ens dona la visió de com portava aquest tipus de comptabilitats un despatx professional de serveis administratius i de gestió de patrimonis particulars situats a l'Alt Empordà, el dels procuradors Jou.

El fons patrimonial Ensesa: la finca el Remei-mas les Eroles i l'herència de Foxá i de Lasarte

Josep Ensesa Pujadas, a més de dirigir la farinera Montserrat i altres empreses importants, com les Indústries Químiques Tartàriques S.A., va acumular un patrimoni considerable al llarg del primer terç del segle **xx**. En la documentació corresponent a aquest patrimoni, que també es troba dipositada a l'Arxiu Històric de Girona, hem localitzat llibres de comptabilitat de

les inversions que, individualment i col·lectivament, va fer en finques rústiques de Foixà i de Castell d'Aro.

La finca El Remei-mas les Eroles (o Aroles) està situada a la Vall d'Aro, en el terme municipal de Castell d'Aro. La finca havia estat propietat del monestir benedictí de Sant Feliu de Guíxols i els monjos hi tenien un petit oratori perquè els masovers i els frares llecs que tenien cura del conreu de les terres hi poguessin complir els seus deures religiosos.

La finca fou adquirida per Josep Ensesa Pujadas el 20 de gener de 1933 i posteriorment se'n van vendre dues parts, l'1 d'abril de 1933 i el 17 de març (Benito, 2005: annex 1). El propietari hi tenia un administrador i un masover que s'ocupaven dels afers de la finca, que tenia una dimensió aproximada de 167 vessanes (18 de bosc, 5 de vinya i 142 de terra de conreu). Una part dels terrenys, d'una dimensió aproximada de 97 vessanes, era treballada per 39 vessanaires. Aquesta no era la primera inversió de Josep Ensesa Pujadas a la Vall d'Aro, que ja havia fet adquisicions a Sant Feliu de Guíxols (diversos terrenys al barri de Tueda de Munt i una casa, els anys 1915, 1917, 1921 i 1927) i a la platja de Sant Pol, la Conca i cala Pedrosa, termes de Castell d'Aro, Fenals d'Aro i Sant Feliu de Guíxols (de l'any 1916 al 1936), on va construir una casa d'estiueig –Senya Blanca, 1924– i on, posteriorment, el seu fill Josep Ensesa Gubert va projectar una urbanització de luxe —que el 1927 rebé el nom de S'Agaró— en col·laboració amb l'arquitecte gironí Rafael Masó i Valentí (Benito, 2005: 64-70).

El fons documental d'aquesta finca es compon d'un sol llibre, amb operacions que van de 1933 a 1936, i un plànol on s'indica la ubicació de les diferents parcel·les. Es tracta d'un llibre sense indicacions i que no està legalitzat; en el primer full s'hi han escrit els comptes que hi ha oberts i la plana on es troben. Cada compte es compon de dues parts, a l'esquerra hi ha les despeses o pagaments i a la dreta, els ingressos o cobraments, de manera semblant a com es faria en un llibre major. Els comptes que hi trobem són *Finca el Remei*, *Rendes de la finca*, *Joan Oliver* (administrador), *Emili Trias* (masover), *Jaume Comas Expósito* (un comprador d'algunes de les parcel·les) i *Efectes a cobrar*. També hi figuren comptes oberts a tots els vessanaires de la finca, tot i que en aquestes planes no hi ha cap anotació. A partir de les dades d'aquest llibre podem

saber a qui compra i a quin preu, a qui ven i a quin preu, les rendes cobrades, els rendiments del bosc, les comissions pagades per les gestions del masover i de l'administrador, les despeses del manteniment de la finca i les contribucions.

Figura 3. Compte de *Rentas de la Finca el Remei*, 1934. A l'esquerra, els pagaments; a la dreta, els cobraments.

Rentas Finca		"El Remei"	
17	Comissió 2% sobre lloguer a Jordi de la...	11.558	
18	2% sobre 26.150,55	5.230	
19	2% sobre 10.000,00	200	
20	2% sobre 10.000,00	200	
21	2% sobre 10.000,00	200	
22	2% sobre 10.000,00	200	
23	2% sobre 10.000,00	200	
24	2% sobre 10.000,00	200	
25	2% sobre 10.000,00	200	
26	2% sobre 10.000,00	200	
27	2% sobre 10.000,00	200	
28	2% sobre 10.000,00	200	
29	2% sobre 10.000,00	200	
30	2% sobre 10.000,00	200	
31	2% sobre 10.000,00	200	
32	2% sobre 10.000,00	200	
33	2% sobre 10.000,00	200	
34	2% sobre 10.000,00	200	
35	2% sobre 10.000,00	200	
36	2% sobre 10.000,00	200	
37	2% sobre 10.000,00	200	
38	2% sobre 10.000,00	200	
39	2% sobre 10.000,00	200	
40	2% sobre 10.000,00	200	
41	2% sobre 10.000,00	200	
42	2% sobre 10.000,00	200	
43	2% sobre 10.000,00	200	
44	2% sobre 10.000,00	200	
45	2% sobre 10.000,00	200	
46	2% sobre 10.000,00	200	
47	2% sobre 10.000,00	200	
48	2% sobre 10.000,00	200	
49	2% sobre 10.000,00	200	
50	2% sobre 10.000,00	200	
51	2% sobre 10.000,00	200	
52	2% sobre 10.000,00	200	
53	2% sobre 10.000,00	200	
54	2% sobre 10.000,00	200	
55	2% sobre 10.000,00	200	
56	2% sobre 10.000,00	200	
57	2% sobre 10.000,00	200	
58	2% sobre 10.000,00	200	
59	2% sobre 10.000,00	200	
60	2% sobre 10.000,00	200	
61	2% sobre 10.000,00	200	
62	2% sobre 10.000,00	200	
63	2% sobre 10.000,00	200	
64	2% sobre 10.000,00	200	
65	2% sobre 10.000,00	200	
66	2% sobre 10.000,00	200	
67	2% sobre 10.000,00	200	
68	2% sobre 10.000,00	200	
69	2% sobre 10.000,00	200	
70	2% sobre 10.000,00	200	
71	2% sobre 10.000,00	200	
72	2% sobre 10.000,00	200	
73	2% sobre 10.000,00	200	
74	2% sobre 10.000,00	200	
75	2% sobre 10.000,00	200	
76	2% sobre 10.000,00	200	
77	2% sobre 10.000,00	200	
78	2% sobre 10.000,00	200	
79	2% sobre 10.000,00	200	
80	2% sobre 10.000,00	200	
81	2% sobre 10.000,00	200	
82	2% sobre 10.000,00	200	
83	2% sobre 10.000,00	200	
84	2% sobre 10.000,00	200	
85	2% sobre 10.000,00	200	
86	2% sobre 10.000,00	200	
87	2% sobre 10.000,00	200	
88	2% sobre 10.000,00	200	
89	2% sobre 10.000,00	200	
90	2% sobre 10.000,00	200	
91	2% sobre 10.000,00	200	
92	2% sobre 10.000,00	200	
93	2% sobre 10.000,00	200	
94	2% sobre 10.000,00	200	
95	2% sobre 10.000,00	200	
96	2% sobre 10.000,00	200	
97	2% sobre 10.000,00	200	
98	2% sobre 10.000,00	200	
99	2% sobre 10.000,00	200	
100	2% sobre 10.000,00	200	

Font: Arxiu Històric de Girona, Ensesa de Girona, doc. 50.

L'herència de Foxá i de Lasarte és un cas diferent de l'anterior, perquè es tracta purament d'una inversió immobiliària i, per tant, en cap moment es porta registre dels rendiments de la finca. El negoci consistia que Josep Ensesa, Tomàs Parleris, Miquel Serra, Esteve Pou, Josep Puig i Agustí Llorens compraven als germans Lasarte l'herència indivisa de Francesc de Foxá i Lasarte amb el propòsit de vendre-la parcialment i fragmentàriament, i de repartir-se els beneficis de manera proporcional. La compra es va efectuar el 7 de juny de 1935, i comprenia, a més del Castell de Foixà, el mas Garrigolas, el mas Castell, el mas Ferrer, una casa, terres de conreu i bosc al terme de Foixà, una peça de terra al terme d'Ultramort i el mas Fabetas al terme de Belcaire (Benito, 2005: annex 1).

Figura 4. Primera plana del llibre diari

1935			
Dia 7 de junio 1935			
X	Negocio fincas foixa a Hdes. de Du. Fran. de foixa y de Esparte Compra a los herederos citados fincas sitas en los terminos municipales de Foixa, M. tramos y Belleaire, segun poder a favor de Du. Jose Cusera y Calixto Carlier otorgado ante el Notario Du. Jose L. de Suñer de Barua	330000	330000
3	Caja a Credito en el Banco España Cuenta librado por Du. Jose Cusera contra Du. Jose Cusera Torpes Cusuela de Bell. cable y Juan Calixto Carlier de Gualla nuevamente 3 de Septiembre	200000	200000
1	Negocio fincas foixa a Du. Jose Cusera Pagado al Banco de España intereses de 90 dias al 5 1/2 % por el monto de 200000 pts nuevamente 3 de Septiembre 2712'50 pts Cometes 100'00 Enchufes y Letras 344'25	3150'75	3150'75
X	Banco Comercial de Barua a Caja Transferencia a favor de la primera cuenta	200000	200000
1/5	Negocio fincas foixa a Du. Jose Cusera Costes transferencia 20'00 Costes viajes a Barua por J. Balliu en 6 i 7 del actual para llevar documento al Sr. Tallet y Cujals 22'65	52'65	52'65

Font: Arxiu Històric de Girona, Ensenya de Girona, doc. 56

El fons es compon de dos llibres de comptabilitat, un diari i un major, que recullen operacions dels anys 1935 i 1936, a més de còpies de contractes privats i d'escriptures notarials. El llibre diari recull de manera cronològica les operacions que es realitzen, bàsicament la compra de l'herència als germans

Lasarte, les despeses de les diferents operacions, la venda de les parcel·les i el finançament bancari; després, aquestes operacions són traspassades al llibre major. El sistema que s'utilitza és el de partida doble, amb anotacions en el deure i en l'haver del diari, i amb comptes també oberts per deure i haver en el major. El diari s'inicia el juny de 1935 i la darrera operació data d'agost de 1936. En aquest període no hi ha cap assentament que reculli la liquidació i el repartiment dels beneficis entre els partícips del negoci, per la qual cosa es pot suposar que l'esclat de la Guerra Civil va evitar que es poguessin vendre totes les parcel·les.

El fons del procurador Jou de Figueres (la marquesa de Dou i l'administració Caparà)

El fons del procurador Tomàs Jou Barbosa i del seu fill, Josep Jou Carreras, està format principalment per expedients judicials que sumen 3.600 causes civils i 181 causes penals, i nombrosos afers administratius privats amb asseguradores, lloguers i tramitacions diverses. També conté un important volum de documentació referida a l'administració de patrimonis de particulars situats a l'Alt Empordà, d'entre els quals volem destacar el de la marquesa de Dou i el de l'administració Caparà.

Les finques de la marquesa de Dou que administrava el procurador Jou eren les del Castell de Palau Surroca de Terrades, l'heretat de Vilatenim, el molí de l'Escala i la Torre Forçosa de Belcaire d'Empordà. El fons es compon d'un llibre, imprès per deure i haver, en què es porten separadament els comptes de les diferents finques de la marquesa, amb la qual es passaven comptes sempre a final d'any, i un quadernet amb el duplicat dels comptes de l'any 1921 de dues de les finques (podria tractar-se d'un esborrany, o bé d'un duplicat per lliurar a la marquesa).

Del contingut del llibre, se'n poden extreure dades que documenten els tractes existents entre la propietària i els masovers, referits a les contribucions, el manteniment i les reparacions, els arrendaments de les terres, els ramats, les collites, aprofitaments dels boscos, els productes que s'havien d'enviar a la marquesa, etc. Pel que fa al molí i a la finca de Torre Forçosa, només hi consten

els arrendaments de les terres, del molí i de l'electricitat i les contribucions a càrrec de la propietària. Per exemple, amb Josep Geli, masover de Palau, els tractes eren que la marquesa rebia un terç de tot el que es collia (blat de moro, cireres, etc.) i dels caps de bestiar que es venien; d'altra banda, la marquesa es feia càrrec de la meitat d'algunes despeses (contribucions, tala d'arbres, etc.). En el llibre, també hi consta el pagament d'algunes contribucions a càrrec íntegrament de la marquesa, de terres situades a Llers, Terrades, Vilanova de la Muga, Vilatenim i Peralada.¹⁴

El procurador actuava en nom de la propietària cobrant les rendes i la part corresponent de les vendes dels fruits de la terra i les granges, i pagant les despeses de les finques. A final de cada any es passaven comptes, pagant a la propietària la diferència entre el que s'havia cobrat i el que s'havia pagat per compte d'ella.

Figura 5. Llibre de comptes de la marquesa de Dou, 1916.

Font: Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, despatx dels procuradors Jou de Figueres, doc. 4881.

14 En el mateix llibre, hi trobem, el dia 20 de novembre de 1919, el pagament a *La Veu de l'Empordà* de diversos anuncis per arrendar les terres.

En una anàlisi més formal del llibre, cal tenir en compte que forma part del sistema comptable del procurador i que hi anotava només les operacions que feia per compte de la marquesa, principalment cobraments i pagaments, de manera semblant a un major o a un llibre de comptes corrents. Per confirmar que es tracta de partida doble, caldria poder consultar el diari del procurador, i comprovar que el llibre de la marquesa de Dou no és més que un major del seu compte particular.

A partir de 1921, el procurador Jou també es va fer càrrec d'administrar les finques d'Amàlia Julià i Cayol, vídua Marqués, i la seva filla, Joana Marqués Julià, vídua Caparà, veïnes de Barcelona, que es trobaven en els termes municipals de Vila-sacra, Arenys d'Empordà, Vilanova de la Muga, Vilafant i Figueres. En aquest cas, es tracta de lligalls on es recullen les operacions que l'administrador va fer per compte de les propietàries: bàsicament, el cobraments dels cànon d'arrendament de les finques, als quals descomptava les contribucions i algunes despeses.

Cal dir que aquest compte es porta de manera molt diferent dels llibres de la marquesa de Dou, tant en els aspectes formals com en el contingut. En els aspectes formals perquè el primer és un llibre enquadrinat, foliat i imprès per deure i haver, on figuren separatament els cobraments dels pagaments; mentre que el segon són fulls on es registren tots els cobraments de manera correlativa, i només en el moment de passar comptes es dedueixen les despeses en què s'ha incorregut. I en el contingut perquè, tot i que en ambdós casos el procurador Jou actua d'administrador, en el segon cas la seva funció principal és la de cobrador dels arrendaments, però no hi ha cap referència als tractes que tenien les propietàries amb els seus arrendataris (suposant que hi hagués acords relacionats amb les collites, els ramats i els fruits de les terres arrendades).

Figura 6. Compte de Joana Marquès Julià, vídua Caparà, 1921

Cobros verificades por cta. de D ^a Juana Marquès Julià Vda. Caparà		
Folios del Liberador.	3 ^{er} trimestre de 1921.	Pesetas c ^{ts}
1.3.5.7.9.	Cobrado de Félix Buxeda Baugnera de Vilasera, la anualidad de arriendo del "Causo Foch", hasta 24 Junio de 1922 ...	1057 80
27.	Vd. de Venecias Serra y Bell, de id. la anualidad anticipada de arriendo del "Campo Rossi", hasta 24 Junio de 1922 ...	110 90
11.13.53.	Vd. de José Buxeda Baugnera, de id. la media anualidad de arriendo de los campos "de La Font", "Gibret" y "Cosa Grant", hasta 24 Diciembre 1921.	408 "
95.193.	Vd. de Lorenzo Durán y Cós, de id. la media anualidad hasta 24 Diciembre 1921, de arriendo de dos campos en el término de Vilasera, "La Campana" y "Cuadro del Quintá" (50 pto el 1 ^o y 20 pto el 2 ^o más el 30%)	96 "
35.37.39	Vd. de Salvador Perich Fornés, de id. la anualidad de arriendo hasta 24 Junio de 1922 de los campos "Cosa Grant", "Cuadro del Cami de Castello" y "Cuadro del Quintá".	220 50
125.	Vd. de Pedro Camps y Serra, de Orany de Ampurdà, la media anualidad de arriendo del "Causo Clivet", hasta 24 Diciembre de 1921.	300 "
55.481.	Vd. de Oleguer Carbonell Salteras, de Vilasera, la anualidad hasta 24 Diciembre 1921 de arriendo de los campos "Cuadro del Quintá" y "l'Olivera Escudada".	156 "
73.	Vd. de Rafael Sala Cruzel Savi, de Alfor, la anualidad de arriendo hasta ...	—
	Suma y sigue ...	2349 20

Font: Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, despatx dels procuradors Jou de Figueres, doc. 4854.

PER ACABAR

A partir dels diferents casos analitzats, s'observa com la comptabilitat industrial i la comptabilitat agrícola han tingut una evolució molt diferent, i això ha estat degut a diferents causes:

- L'obligatorietat de portar llibres de comptes, que afectava només comerciants i societats.
- La utilitat que es donava a la comptabilitat en un cas i en l'altre: en les primeres, per controlar el negoci, el bon funcionament intern de l'empresa i els resultats, mentre que en les segones, per registrar les rendes que pagaven els pagesos als senyors i propietaris

Cal dir que les comptabilitats que hem analitzat no eren pas, per tant, comptabilitats internes d'explotacions pageses, amb tots els ingressos i les despeses, i no tenien com a finalitat controlar els resultats de la seva explotació, sinó l'estat de comptes entre propietaris i administrador. De fet, un sistema comptable semblant al de les societats mercantils no s'ha introduït a les explotacions agrícoles fins a dates molt recents, en què podem dir que aquestes s'han convertit pròpiament en empreses.

D'altra banda, a les explotacions pageses hi havia molt d'autoconsum, i com que el que no s'havia de comprar no representava una sortida de diner, no es tenia en compte. Possiblement, és l'aplicació d'aquest criteri de caixa a les comptabilitats agrícoles el que explica que no tinguessin necessitat de portar una comptabilitat completa com la industrial.

Finalment, veiem que la informació que trobem en les comptabilitats agrícoles estudiades no depèn tant del sistema comptable que s'utilitza, sinó dels pactes existents entre propietaris i pagesos. Tot i això, la seva explotació ens ofereix dades interessants, tot i que parcials, dels rendiments d'aquestes explotacions, que ens poden ajudar a explicar-ne l'evolució.

II.
USOS DE LES COMPTABILITATS
PER A LA INVESTIGACIÓ
HISTÒRICA

**ESCRUTAR EL MERCAT DE TREBALL
A TRAVÉS DE LA LENT DE LES
COMPTABILITATS AGRÀRIES. EL TREBALL
A JORNAL SEGONS EL LLIBRES DE
COMPTES DE SON COSTA (MALLORCA),
1729-1754**

GABRIEL JOVER AVELLÀ
Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

LA FORÇA DE TREBALL I LES COMPTABILITATS AGRÀRIES

L'estudi dels mercats de treball preindustrial ha topat amb dos tipus de dificultats. D'una banda, les fonts institucionals (regulacions laborals, taxació de salaris, etc.) tenen un abast geogràfic molt desigual, generalment no són contínues i eren elaborades pels coetanis amb criteris poc homogenis.¹ D'altra banda, la salarització de la població rural era escassa i extremadament desigual en les regions europees de l'etapa moderna. La participació dels membres de les llars en els mercats de treball i la proporció que els salaris representaven en els ingressos totals de les famílies estava molt condicionada per l'accés de la població a la terra i la major o menor presència d'activitats no agràries (Garabou, 2000; Sarasúa, 2000). En aquelles condicions la remuneració del treball era modelada per factors de caràcter econòmic i demogràfic, però la influència

1 La majoria de fonts conegudes corresponen a la tipologia de les regulacions laborals i salarials, padrons socioprofessionals i de riquesa, i registres de pobres. Vegeu, per exemple, l'estudi de Peiró per l'Aragó (2002).

d'altres de caràcter corporatiu i consuetudinari podia ser determinant, especialment pel que fa a la remuneració per gènere i edat (Borrás Llop, 1996; Sarasúa, 1997, 2000, 2005). Finalment, l'estructura de la demanda de treball estava profundament modulada per les intermitències, intensitats i urgències que manaven els cicles agrícoles (González de Molina i Toledo, 2011: 83-106,140-156). El resultat eren uns mercats de treball escassament integrats i una gran diversitat en les modalitats de contractació (a jornal, a escarada, anuals, mensuals, etc.) i de remuneració del treball agrícola (salaris monetaris, en espècie o mixtos). En qualsevol cas, en aquelles societats agràries, la flexibilitat que tenia la contractació de treball a jornal li atorgava un paper molt destacat en la demanda agregada (Garrabou, 1987, 2000; Garrabou, Pujol i Colomé, 1991; Garrabou i Saguier, 1996; Garrabou i Tello, 1995; Roca, 1996, 2005; López Estudillo, 2006).

Ateses aquestes circumstàncies, els llibres de comptes de les hisendes i les explotacions agràries s'han revelat com una de les vies més interessants i satisfactòries per entendre com es desenvoluparen aquests mercats laborals (Sharpe, 1995; Rothemberg, 1992; Verdon, 2002; Lana, 2007^a, 2011). Però només en les finques explotades plenament amb treball assalariat -rars en el context català i mallorquí- es poden reconstruir de manera completa el calendari i la intensitat del treball (Fernández Romero, 2005: 35-55; Vicedo, 2002). El treball familiar, tant si es tractava de finques en propietat com d'arrendaments o parceries, mai s'enregistrava en els llibres de comptes perquè no generava cap despesa monetària (Garrabou, Planas i Saguier, 2001). Tot i els problemes que pot tenir l'ús d'aquesta font pel que fa a la seva representativitat i heterogeneïtat, posats de relleu per diversos autors (Antoine, 2000), els comptes de les explotacions ens proporcionen, d'una banda, detallada informació sobre els processos de treball, la diversitat i estacionalitat de les tasques agràries de cadascuna de les explotacions, la composició de la demanda de treball, etc.; i d'altra banda, fan emergir processos de treball i subjectes socials -la mà d'obra femenina i infantil- que sovint oculten les fonts institucionals (padrons, censos, etc.). De fet, l'anàlisi dels comptes agraris i els llibres de memòries han rescatat una part de la població activa agrària, particularment

la mà d'obra infantil i femenina, que tingué un paper clau en el desenvolupament del capitalisme agrari, particularment en l'etapa qualificada com a *industrial* (Vries, 2008; Sarasúa, 2009; Humphries, 2011, 2013; Burnette, 2011, Borrás 1996).

Els estudis sobre les comptabilitats de les explotacions cerealistes, prenent com a base les despeses monetàries, sovint han emfasitzat que el cicle agrari de la demanda de treball estava dominat per la intensa mobilització de mà d'obra masculina que exigia la collita dels cereals: segar, garbejar i batre. L'especialització cerealícola de les explotacions hauria conduït a un pic en la demanda de treball en els mesos d'estiu i a una davallada en la intensitat en els mesos hivern i de primavera (Garrabou, 1987; Snell, 1995: 15-67 i Landsteiner i Langthaler, 2010: 16-17). Aquesta interpretació casaria bé també amb les interpretacions que han vist en la mà d'obra que restava desocupada en els mesos d'hivern una reserva de treball barat per a altres sectors, especialment per a la manufactura domèstica, o, com en el cas de Mallorca, per al sector oleícola que tenia el seu pic de demanda de treball en els mesos d'hivern (octubre-gener). Tanmateix, aquestes observacions s'han realitzat sobre el valor monetari de les despeses laborals que tendeix a accentuar l'estacionalitat de la demanda en aquells mesos en què coincideixen una forta demanda de treball i els salaris més elevats (juny-juliol). Però, com observaren els coetanis, per collir o segar calien tot un conjunt d'operacions de manteniment de la fertilitat dels sòls (Fontanet, 1982 [1747]: 179; Tello, 1983: 176-177). Els processos d'intensificació agrària acabaven absorbint una proporció cada cop major de treball no tant en les messes, com sobretot en els mesos de preparació i manteniment dels sòls i de creixement de les plantes (Boserup, 2005 [1965]; Garrabou i González de Molina, 2010).

El propòsit d'aquest capítol és mostrar una forma de tractar la informació comptable sobre el treball assalariat a partir de les dades del llibre de comptes de les possessions que conformaven la hisenda de Montuïri del Monestir de Sant Domingo, coneguda com Son Costa. L'anàlisi exhaustiva d'aquesta informació permet, al nostre parer, matisar o precisar alguns dels tòpics sobre la demanda i l'organització del treball en les explotacions cerealistes. Com s'ha mostrat en un capítol anterior –*Els llibres de comptes de*

les possessions de Son Costa del Convent de Sant Domingo, 1725-1754 (Montuïri, Mallorca)– el llibre de comptes de Son Costa dels anys 1725-1755 ofereix una informació excepcionalment rica sobre el funcionament d'una gran explotació cerealista. Esprémer una part de la rica documentació d'aquesta explotació permetrà posar de relleu un seguit d'elements. En un primer apartat, es mostrarà com els administradors registraren i organitzaren les anotacions sobre les despeses dels processos de treball, i com s'ha organitzat la sistematització i el tractament de la informació d'aquells assentaments per oferir una estimació de la demanda total de treball. En el segon apartat, s'analitzarà la composició de la demanda de treball per modalitats contractuals, tasques i gèneres. L'estudi palesarà que tot i la importància de la demanda de treball en el temps de les messes, durant els mesos de tardor i hivern es produïa una intensa i sostinguda demanda de treball de proporcions similars o inclús superiors a la de l'estiu. El capítol es tanca amb unes conclusions sobre les possibilitats que tenen els llibres de comptes per respondre a algunes qüestions controvertides en l'anàlisi de la formació dels mercats de treball agraris.

L'abast de l'anàlisi es limitarà únicament a l'estudi de les tasques agràries, aquelles relacionades directament amb la producció agrícola i pecuària, deixant fora la demanda de serveis o el treball de manteniment de l'explotació.² Cronològicament, ens limitarem al període de 1729-1730 a 1754-1755. En primer lloc, perquè fou amb la incorporació de diverses peces de terra i la possessió Almudaina (1728-1729) que aquesta hisenda consolidà els seus límits i la seva extensió (447 quarterades). D'aquest període, només hem emprat en l'estudi els anys amb dades completes –en total, 20–, deixant fora aquells anys sense dades (1748-1749, 1749-1750 i 1752-1753) o amb informació incompleta (1750-1751 i 1751-1752) per les raons exposades en el capítol anterior. Aquesta

2 Així, no incorporarem un conjunt de treballs imprescindibles per a la reproducció i el manteniment de les explotacions, com ara les feines del ferrer (ferradura, adobar estris, etc.), fuster (adobar l'utilatge, etc.), picapedrer (adobar cases, sestadors, bovals, parets i marges, etc.), les filadores i els teixidors, sabaters, talabarders i corders.

explotació, com s'ha explicat anteriorment, s'havia especialitzat en la producció cerealista associada a l'activitat pecuària. Finalment, advertim que, tot i que en el primer apartat tractarem la totalitat de les categories laborals, la nostra anàlisi se centrarà en la contractació de la mà d'obra jornalera.

ASSENTAMENTS, SISTEMATITZACIÓ I TRACTAMENT DE LES DADES

Els assentaments de les despeses salarials en el llibre de comptes de les possessions de Son Costa es poden dividir en tres blocs relativament homogenis: les despeses de mà d'obra a jornal, els salaris dels mossos, anomenats, a Mallorca, *missatges*, i les despeses de les messes. Les anotacions sobre treball jornalier comencen amb la data (any, mes i dia) i segueixen amb el nombre de jornals, el gènere (homes o dones), la tasca desenvolupada (entrecavar, segar, batre, collir figues, etc.), el preu del jornal (en lliures, sous i diners) i finalment el valor total de la partida. Tanmateix, una part dels jornals eren contractats a escarada, a preu fet. En alguns casos el preu es fixava pel conjunt de la tasca (per exemple, eixermar una vorera); en altres registres es fixava el preu de la tasca contractada per unitat de superfície (preu per quarterada entrecavada), de pes (somades de fems espargides) o de capacitat (càrregues de fems escampades). En aquests casos no disposem del nombre de jornals, sinó únicament del preu de l'escarada o del preu per peça o tasca.

La despesa monetària dels salaris dels missatges s'anotava en dues partides a finals d'agost o principis de setembre, en acabar l'any agrícola. Els comptes diferenciaven els missatges per *tot l'any*, d'aquells altres missatges únicament contractats per a les *messes*, contractats per reforçar la força laboral durant els mesos de la collita dels cereals (juny a agost). Durant el període estudiat, el nombre de missatges que contractava la possessió estava entorn de 22, comptant els missatges anuals, entre els quals hi havia un *minyó* –un nen– i els missatges de les messes (entre 3 i 6). Tanmateix, els comptes no ens proporcionen informació directa sobre els mesos treballats pels missatges, perquè aquestes anotacions es portaven en un quadern diferent on es registrava el nom, salari i mesos de treball

dels missatges. Només quan un mosso marxava abans d'acabar el seu contracte anual apareix el seu nom anotat al llibre de comptes. En aquests casos s'especifica la data de la seva baixa i el salari que li corresponia pels mesos treballats.

Com és sabut, els missatges contractats per tot l'any residien i menjaven a la possessió a despesa del terratinent. Altres missatges, com l'oguer i els pastors, no residien a la possessió, però rebien una quantitat de diner en concepte de companatge (alimentació). Els salaris monetaris dels missatges oscil·laven en funció de l'edat, l'experiència o la qualificació de cadascun. En aquells anys les dades oscil·laven entre els 25 i els 40 sous al mes; la retribució del minyó era molt inferior: 15 sous. Per tant, per aquests treballadors, disposem de la despesa salarial i sovint del nombre de treballadors contractats i del salari mensual. Però el manual no explicita ni els mesos que havien treballat, ni tampoc les tasques específiques que havien realitzat (llaurar, tenir cura del bestiar, etc.).

La collita dels cereals a l'illa s'iniciava el mes de maig. Després d'arrencar les faves, es començaven a segar els cereals inferiors i, finalment, el blat. Les tasques s'havien acabat per Sant Joan, i el mes de juliol i part de l'agost s'empraven en garbejar i batre. El pagament d'aquestes tasques no s'anotava cronològicament en els llibres de comptes. Generalment, la sega s'enregistrava com una única partida comptable els darrers dies de juny o els primers de juliol, quan es pagava l'escarada, encara que s'haguessin fet avançaments al pagament en el moment de contractar les colles de segadors. Els preus dels jornals de garbejar i batre s'anotaven els mesos de juliol i agost. Tanmateix, alguns anys, una part de la sega es feia a jornal, potser per tal de mesurar la intensitat del treball o tenir una idea aproximada dels ritmes que havien de seguir els escaraders. També podia tenir altres funcions. La sega a jornal podia reservar-se a determinats sementers que es reservaven per llavor. Sembla que la participació de dones en la sega era habitual, perquè en els contractes a jornal, n'hi ha d'específics pagats a dones; per tant, com han mostrat altres treballs, era corrent trobar-les entre les colles de segadors, lligant garbes, treballant a l'era (ventant) i espigolant. Pels anys en què disposem d'informació sobre la composició de les colles de segadors, sembla que entre un terç i un quart del treball de les messes, el realitzaven

dones. En conclusió, el segar, excepte alguns anys, era contractat a escarada, mentre que els jornals de batre i garbejar es contractaven majoritàriament a jornal. Això fa que l'estimació dels jornals contractats per segar, garbejar i batre plantegi problemes molt més complicats que les dues anteriors partides.

Una primera opció per calcular el nombre de jornals o dies treballats per les diferents categories laborals i modalitats contractuals seria no intervenir en les dades i, per tant, prescindir de l'estimació d'un càlcul del nombre de jornals totals; això suposaria deixar d'espèrmer una part important de la informació. La segona opció, i la que aquí proposem, consisteix a oferir alguns criteris raonables per transformar els valors monetaris d'algunes partides laborals, particularment de les escarades, en el seu equivalent en jornals o dies treballats. Per avaluar la magnitud de la intervenció, hem resumit en el quadre 1 la distribució del valor, gènere i tipus de contracte pels anys que són objecte d'estudi. El quadre ofereix informació sobre la distribució de la despesa salarial entre les diferents modalitats contractuals i no sobre la distribució del nombre de jornals o dies treballats.

Quadre 1. Modalitats contractuals en el treball agrari, 1729-1755.
Percentatges a partir dels valors monetaris corrents

Gènere	Contracte	Escarada	Jornal	Mesos i anys	Total
Dones		4,50	22,08		26,57
Homes		1,82	4,57		6,39
Dones i homes*			1,06		1,06
Dones messes			0,60		0,60
Homes messes		4,36	1,94		6,31
Dones i homes messes		14,73			14,73
Missatges (mossos)				44,33	44,33
Total		25,42	30,25	44,33	100,00

*Els anys 1754-1755, sovint els jornals eren anotats com d'homes i dones. Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173. Els percentatges amb dos decimals en les xifres dels quadres no pretenen expressar exactitud, sinó recollir totes les tasques i ocupacions, perquè d'altra manera algunes que representaven una proporció molt petita dins el total no apareixerien.

D'entrada, els totals per tipus de contracte suggereixen que la principal despesa salarial era la dels mossos (44 %), mentre que el valor dels jornals (30 %) era lleugerament superior al de les escarades (25 %). El marginal dret mostra que el valor monetari dels salaris dels mossos era la principal despesa, mentre que la segona eren els salaris femenins (27 %), la tercera els masculins (13,5 %) i, finalment, hi ha un conjunt de despeses salarials que incorporaven salaris masculins i femenins no diferenciats, bàsicament relacionats amb les messes. Si analitzem les dades de l'interior del quadre podem afinar més la comprensió de les característiques de la distribució de la demanda de treball. En primer lloc, el treball a escarada es concentrava en les tasques de messes i, molt particularment, la sega dels cereals: el 19 % del total del valor de les escarades. L'elevat valor de les escarades estava íntimament relacionat amb els elevats salaris masculins o l'elevat preu de l'escarada pagada a les colles dels segadors. Si en aquells anys el preu del jornal corrent masculí era de 2,5 sous/dia, el preu del jornal de segar podia enfilar-se fins a 6 sous/dia, segons el volum de la collita. Les messes, com palesa el quadre, comptaven també amb una activa participació de les dones com a segadores o espigoladores, però també garbejant i, a l'era, ventant. La documentació revela que les dones formaven part de les colles de segadors, ocultes sovint sota l'empara del cap de la colla que manava i negociava el preu de l'escarada. Entorn d'un 30 % dels jornals eren realitzats per segadores.³ El 6 % del valor restant de les escarades corresponia a la contractació de mà d'obra masculina per a la construcció de formiguers i l'espargiment dels fems en els sementers de cereals. Les escarades femenines eren destinades a les eixarcolades o repassades dels sementers de cereals a la primavera, quan urgia combatre les males herbes que competien amb el creixement del blat.

Com podem transformar aquestes escarades en jornals? Com podem traduir les despeses salarials dels missatges en dies o jornals de treball? Pel que fa a les escarades per entrecavades als cereals,

3 Els anys 1729, 1730, 1733, 1734 i 1738 disposem d'informació sobre el nombre i la remuneració del treball de les segadores.

per espargir els fems i fer formiguers, el criteri menys compromès és transformar el preu de l'escarada en jornals, dividint-lo pel preu del jornal de la mateixa tasca d'aquell any. Així hem procedit per transformar aquests contractes d'escarada en el seu equivalent en jornals al salari mig d'aquella tasca. Els problemes majors provenen del càlcul del nombre de dies treballats pels missatges i pels treballadors contractats per les messes.

Les dades que proporcionen els registres sobre els missatges permetrien una primera estimació del nombre de dies de treball anuals, multiplicant el nombre de missatges pels dies que era costum que treballessin al llarg de l'any: entorn de 280 dies.⁴ Ara bé, aquesta aproximació planteja alguns problemes. En primer lloc, no tots els missatges treballaven la totalitat de l'any. Alguns d'ells marxaven abans de finalitzar el contracte, d'altres s'absentaven durant uns dies o setmanes i els dies no treballs (*falles*), se'ls descomptaven de la paga. En segon lloc, alguns mossos tenien un contracte només per mesos: els pastors, l'oguer,⁵ el vinyòvol⁶ i els missatges de batre. Per tant, la simple multiplicació del nombre de missatges que apareix al manual per un nombre de dies estàndard ens donaria una xifra molt més elevada que la real. L'altra via per estimar els dies de treball és a partir dels salaris. Els salaris eren diferents en funció de la tasca que desenvolupaven (pastors, llauradors), la durada del contracte (mesos o any) i la seva qualificació o experiència (Albertí i Morey, 1986; Jover i Pons: 205-210). Els salaris mensuals dels missatges

4 Molt probablement, en el cas dels missatges, el nombre de dies de treball anual s'acostaven als 280 un cop descomptades les festes. En total, els diumenges (52), les festes religioses i les locals (30 dies), i altres dies que no es podia treballar per pluja o mal temps, situarien el líndar de dies potencialment laborables en 270-280. La informació s'ha extret de Rubí (1999 (I): 239-352), Fontanet (1982 [1747]: 172-175) i Molina (2003: 105). Aquestes estimacions són semblants a les calculades per Fernández Romero (2010: 37-55), per Navarra, i Peiró (2002: 72-77), per l'Aragó.

5 Era el pastor que guardava les eugues durant la temporada de pastura d'estiuada (de maig a setembre), que generalment es feia en zones de pastura d'Artà.

6 Era un mosso contractat per guardar les vinyes i, sobretot, els raïms els mesos anteriors a la verema (generalment, des del mes de maig fins a l'octubre).

a la possessió de Son Costa en aquell període oscil·laven entre els 15 sous que cobrava el minyó que feia de pastor i els 40 sous al mes que cobraven alguns anys els missatges més experimentats o qualificats.⁷ Pel període estudiat, el salari mitjà d'un missatge adult era d'entorn dels 32 sous/mes.⁸ Dividint el total de la despesa dels missatges pel salari mitjà (32 sous/mes) obtindrem el nombre aproximat de mesos totals treballats per l'equivalent a un missatge amb un salari mitjà. Multiplicant després aquest còmput per 24 dies per mes obtindrem una estimació del nombre de dies treballats durant l'any.⁹ El nombre mitjà de missatges que resulta d'aquestes operacions és de 14-15 missatges/any al salari mitjà. Aquesta xifra és sempre lleugerament inferior a les que apareixen en el registre del llibre de comptes, entre 20 i 22 missatges totals. L'explicació rau en el que hem dit suara: l'administrador anotava el nombre de missatges anuals, independentment del temps que havien estat contractats. Com s'ha dit, no tots els missatges tenien un contracte anual, sinó que en molts casos era per 3 o 6 mesos (missatges per les messes, vinyòvol, oguer i pastors); i entre els missatges hi havia un minyó que cobrava un sou inferior (15-20 sous/mes) al dels adults (30-40 sous). En qualsevol cas, aquesta via permet una aproximació plausible al nombre de dies treballats pels mossos contractats anualment o per a les messes.

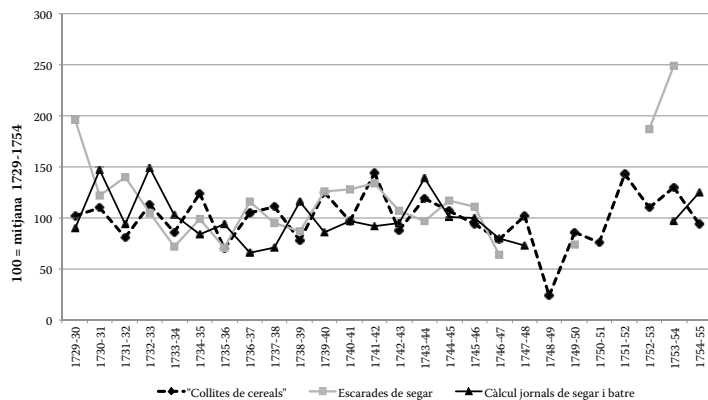
El treball jornalier per a les messes, com hem vist, era contractat majoritàriament a escarada, particularment la sega. Només les tasques de l'era (ventar, batre) i de garbejar –feines que feien també els missatges de les possessions i els missatges contractats per mesos– eren a jornal. En poques ocasions la sega era contractada a jornal; quan els monjos així ho feien, especificaven el nombre de jornals, el gènere i el preu del jornal. Com podem calcular el nombre de jornals necessaris per segar els cereals a Son Costa?

7 Els salaris dels missatges, quan aquests marxaven abans d'acabar el contracte, també apareixen als llibres de comptes generals del convent.

8 Aquí només tenim en consideració el salari monetari. Com ja hem dit i s'ha explicat en altres estudis, els mossos eren alimentats a despesa del terratinent.

9 Els diumenges no es treballava o, com a mínim, no es podia treballar.

Figura 1. Collites, valor de les escarades de segar deflactades pel preu del blat i estimació dels jornals de segar i batre

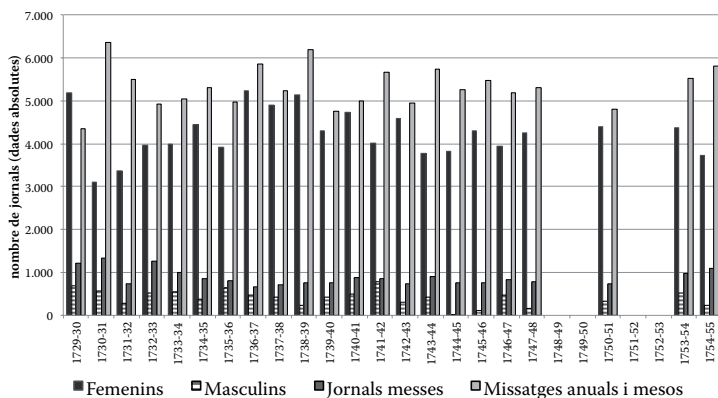

Fons: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

Tot i que les dades són molt esquifides, podem partir dels següents supòsits. En primer lloc, que el preu de l'escarda es fixava en funció del volum de la collita de cereals esperada per aquell any. En segon lloc, que, segons les informacions del llibre de comptes, una colla tenia una composició estàndard de dos terços de treballadors masculins i un terç de femenins. Podem prendre els preus mitjans de segar per ambdós gèneres –els salaris en aquells anys foren per a les dones de 1,5 a 3,5 sous, i per als homes de 4 a 6,5 sous– i a partir d'aquí estimar un còmput del total de jornals masculins i femenins per a cada collita basant-nos en el valor anual de l'escarda del segar i afegint-hi els jornals de l'era i de garbejar. La mitjana de jornals necessaris per segar seria, en aquell període, d'entorn dels 880. Podem avaluar la fiabilitat d'aquest còmput mitjançant altres mètodes? Un mecanisme de control dels resultats és comparar la ràtio entre la producció de cereals i jornals de segar estimats anualment amb aquells que proporcionen altres fonts. Pels anys 1729-1754, l'estimació feta indica que amb el nombre de jornals calculats es podien segar 2,1 hectolitres de cereals. Aquesta xifra presenta notables similituds amb la que proporciona l'estadística de 1850: 1,6 hectolitres per jornal en el blat i 2,2 hectolitres per jornal a l'ordi (Tello, 1983: 181). Finalment,

el gràfic (figura 1) mostra com hi ha un estreta concordança en l'evolució de les diverses variables: les que podem anomenar les *dades brutes* –les collites de cereals i el preu de les escarades de segar– i les *dades estimades* –els indicadors del nombre de dies emprats, per cada collita, per segar, garbejar i batre–.

Figura 2. Estimació del nombre anual de jornals per gènere i categoria laboral.
Son Costa, 1729-1754

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

A partir de les dades obtingudes hem elaborat la figura 2. Les columnes mostren una aproximació al nombre anual de dies de treball contractats a Son Costa per les diferents categories laborals: mà d'obra jornalera masculina i femenina, missatges anuals i per mesos, i jornals de les messes. La mitjana anual de dies de treball d'aquest període era de 10.700 jornals, el 49,3 % dels quals corresponia als missatges, un 38,7 %, als jornals femenins, un 8,2 %, als jornals masculins i femenins contractats per les messes, i no més d'un 3,8 %, als jornals masculins. Així doncs, el primer tret rellevant és el pes que tenien els missatges en la demanda total de treball de les explotacions cerealistes, un tret al qual s'ha prestat escassa atenció tot i la rellevància que tenien aquests treballadors en el món rural mallorquí segons el cens de Floridablanca de 1784/87 (Juan Vidal, 1989: 124-126). Caldria, doncs, analitzar la

composició social i demogràfica d'aquest grup integrat, sembla, per treballadors adults, entre els quals podem trobar alguns minyons o al·lots. El segon tret rellevant és el pes destacat que tenia el treball femení entre la mà d'obra jornalera; de fet, el gruix dels treballadors contractats a jornal eren bàsicament dones. Els homes tenien un paper poc important en la contractació a jornal. Paradoxalment, el *vecindario* de 1729/30 i els censos de 1784/7 i 1797 qualificaven, majoritàriament, els homes de jornalers, quan, pel que sembla, no constituïen el contingent més important de treball jornal·ler, ni a les possessions cerealistes ni, pel que sabem, tampoc a les oleícoles (Albertí i Morey, 1986). Així doncs, què eren realment aquells jornalers que apareixen als censos i padrons posteriors? Cal destacar que en èpoques anteriors, fins a mitjan segle XVII els jornalers havien tingut un paper molt més destacat en la demanda d'aquestes mateixes possessions, i també podem avançar que tenien un paper més destacat en la contractació a jornal en les explotacions vitícoles i oleícoles del mateix convent.

Finalment, els assentaments d'aquesta possessió no fan menció explícita en cap ocasió de la contractació de mà d'obra jornalera infantil, masculina o femenina. Això no significa, com férem notar en un altre lloc, que no es poguessin trobar infants entre les colles de segadors o entrecavadores (Jover i Pons, 2012: 211). Tanmateix, el nombre d'aquests jornals devia ser tant reduït que no mereixia una notació (o un salari) específica. Només apareix, entre els comptes dels missatges, un minyó com a pastor i altres minyons que formaven part del servei domèstic de la possessió i que possiblement col·laboraven en algunes tasques de suport als treballadors assalariats, com ara portar-los el menjar i la beguda. En canvi, com s'ha documentat fefaentment, el treball infantil tenia un pes més important en les explotacions vitivinícoles i oleícoles del mateix convent.¹⁰

10 Especialment, a Son Gallard, en els llibres de comptes de 1707 a 1743 i els de 1766 a 1810, són molt freqüents les anotacions sobre el treball d'al·lots i minyons. Pels anys 1801-03 la proporció del treball infantil era d'un 6 % de la demanda de treball total. Sobre la participació del treball infantil en les possessions mallorquines, vegeu Grau i Tello (1985), Albertí i Morey (1986) i Genovard (1989).

TASQUES I GÈNERES EN EL TREBALL A JORNAL

El quadre 2 presenta la distribució dels jornals per gènere i cultiu sobre la base dels càlculs anteriorment comentats. La minuciositat dels escriptors en l'anotació de les tasques realitzades pels jornalers explica que el percentatge de jornals en què no s'especifica la tasca o ocupació sigui només el 8,5 % del total, i en la seva major part correspon als anys convulsos d'entre 1748-1752. El quadre palesa clarament, com s'havia comentat en un capítol anterior, el caràcter especialitzat de la producció agrícola: el gruix de la contractació de la mà d'obra jornalera, el 85 %, estava relacionat amb la producció de cereals i llegums. D'aquests, només una proporció relativament petita s'ocupava en les tasques de segar, garbejar i batre, com veurem més detingudament en l'anàlisi del quadre 3. La resta de conreus tenien una demanda molt limitada. La vinya només ocupava prop d'un 4 % dels jornals contractats, les diverses hortes i zones de regadiu abastaven poc més d'un 1 %, la difusió dels conreus arboris (figueres i ametllers) i els jornals silvopastorals no assolien l'1 % del total. El segon tret a destacar és el predomini de la mà d'obra femenina en la majoria dels conreus, excepte en la viticultura. Així doncs, aquesta era una possessió especialitzada en el cultiu dels cereals i dominada per la contractació de mà d'obra jornalera femenina.

Quadre 2. Distribució percentual dels jornals segons el cultiu i el gènere. Mostra dels anys 1729-1730 a 1747-1748.

Conreu	Femenins	Masculins	Femenins segar	Masculins segar	Masculins i femenins	Total
No identificats	7,26	1,20				8,47
Cereals	66,72	3,36	0,63	5,27	9,81	85,80
Arbrat	0,63	0,04				0,67
Horta	1,07	0,19				1,26
Silvopastorals		0,08				0,08
Vinya	1,10	2,63				3,72
Total	76,79	7,50	0,63	5,27	9,81	100,00

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

El quadre 3 ens permet identificar de forma més precisa a quines tasques es destinava el treball a jornal. Tot i que en moltes d'aquestes tasques sovint hi participaven els missatges (com ara a les messes, en la preparació dels fems o en la vinya) i d'altres les tenien en exclusiva (llaurar, guaretar i sembrar), sembla que el conreu dels camps estava dominat per la mà d'obra jornalera. Prop d'un 70 % dels jornals era destinat a mantenir la fertilitat dels sòls: esterrossar després de llaurar el sementer (9,6 %), les entrecavades de l'hivern i les escardes (eixarcolar o repassar) de la primavera (54,2 %) i abonar els sementers (3,7 %). En segon lloc, seguien les tasques relacionades amb les messes: segar, garbejar i batre, que abastaven prop d'un 16 % dels jornals totals. La vinya, el segon conreu en importància en aquella època, exigia, com és sabut, un nombre important dels jornals per mantenir el sòl fèrtil (cavar i magencar) i els ceps (podar i murgonar), d'altres es destinaven a l'ampliació de la superfície cultivada (plantar vinya) i a veremar. Alguns jornals relacionats amb esporgar i garbonar la vinya (tasca en la qual participaven les dones) possiblement romanen ocults entre els no identificats. Finalment, les tasques dels regadius clarament identificades corresponen al conreu del lli i cànem (entrecavar, espadar, picar i arrabassar el lli i el cànem) que hi havia a les zones humides de Son Costa. Els jornals destinats als nous conreus arboris, uns pocs arbres plantats a les tanques, a la vora de les cases, estaven destinats a la collita de les figues i ametlles; possiblement, les tasques de manteniment d'aquests arbres (cavar i exsecallar) eren realitzades pels missatges de la possessió.

El tret més rellevant del quadre és la distribució del treball per gèneres. Les dones tenien un paper dominant en totes les tasques referides al manteniment del conreu dels cereals. Aportaven el treball d'esterrossar després de les llaurades del setembre i octubre, i després començaven les diverses tandes d'entrecavar. La primera es feia a l'hivern, en els mesos de novembre i desembre, quan era necessària una primera passada amb la xapeta per trencar les crostes que s'havien format i afavorir la percolació de l'aigua cap a les arrels. Novament, aquesta tasca es realitzava a l'hivern, amb jornades

que començaven al matí i s'allargaven fins al capvespre. Un cop entrada la primavera, s'iniciaven les tasques d'eixarcolar per eliminar les herbes competidores dels cereals. Bàsicament, s'eixarcolaven els camps d'ordi i de blat, i no els de civada, que es destinaven tot sovint a la pastura. Finalment, abans de la collita, es contractaven jornals de repassar; quan el blat ja era alt, les dones eliminaven les males herbes possiblement amb la mà i sense eines. Aquestes tasques consumien el 54 % dels jornals femenins en aquelles possessions, un 63 % si hi afegim els jornals d'esterrossar. A més, com hem dit, participaven en l'espargiment dels fems en els sementers (0,6 %) i en les tasques de les messes (1 %). En la viticultura, apareix la contractació de dones en les tasques d'esporgar, magencar i cavar les vinyes, i veremar (3 %). Alguns apunts esparsos mostren, també, que participaven en l'espargiment dels fems i a fer formiguers (0,6 %), a collir i espadar el lli i el cànem, que entrecavaven a l'hort, ajudaven els homes a netejar els aljubs, recollien reble per fer els marges, etc. Altres tasques són més difícils d'esbrinar i potser es troben entre el conjunt de jornals sense especificar.

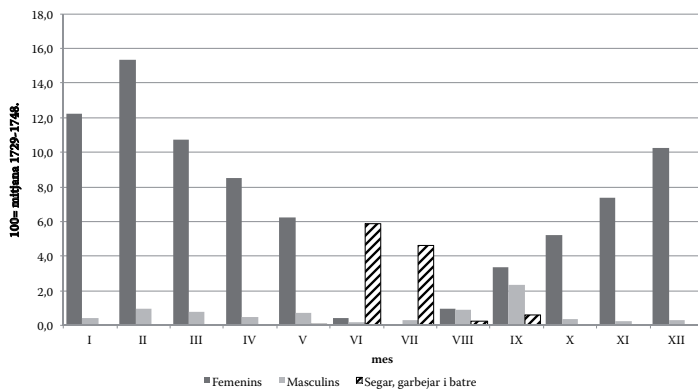
La intensitat i la diversitat del treball femení contrasta clarament amb la baixa contractació de la mà d'obra masculina i la seva concentració bàsicament en el conreu de la vinya, l'elaboració dels fems, la construcció dels formiguers i les messes. Els homes, que en etapes anteriors havien tingut un paper més destacat en tasques com entrecavar, a principi del segle XVIII només hi mantenien un paper anecdòtic. En el conreu dels cereals, el gruix de la mà d'obra masculina es destinava a femar els camps (3,1 %) i a segar i batre (5,3 %). Tot i el reduït pes que tenia la vinya a Son Costa, la major part dels jornals destinats al seu manteniment eren masculins: ja fos a cavar i magencar (1,7 %) com en podar els ceps (0,6 %).

Quadre 3. Distribució percentual (%) dels jornals segons la tasca i el gènere.
Mostra dels anys 1729-1730 a 1747-1748.

Tasques	Femenins	Masculins	Femenins Segar/era	Masculins segar/era	Masculins i femenins	Total
No identificats	7,64	1,42				9,06
Collir ametlles/figues	0,63					0,63
Eixermar		0,12				0,12
Entrecavar	54,12	0,10				54,22
Esterrossar	9,55					9,55
Abonar/formiguers	0,63	3,10				3,73
Espadar lli	0,92	0,19				1,11
Cavar vinya	0,31	1,72				2,03
Magencar vinya	2,37	0,03				2,40
Plantar vinya		0,17				0,17
Podar vinya		0,55				0,55
Veremar	0,41	0,02				0,42
Porgar cereals	0,21	0,05				0,26
Garbejar i batre			0,03	1,12		1,16
Segar			0,60	4,15	9,81	14,56
Tondre		0,03				0,03
Total	76,79	7,50	0,63	5,27	9,81	100,00

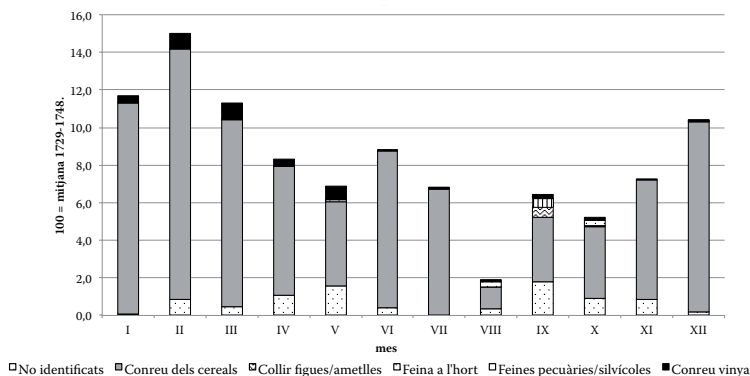
Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

Figura 3. Estacionalitat del treball a jornal. Son Costa
Desviació percentual mensual per gènere
respecte del total anual de cada període

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

Figura 4. Estacionalitat del treball a jornal en els diferents conreus a Son Costa, 1729-1748
Mitjana mensual de cada cultiu respecte del total de cultius del període

Fonts: Arxiu del Regne de Mallorca, AH, C-173.

Aquesta descripció té el seu corollari en la distribució estacional del treball. Les figures 3 i 4 dibuixen amb certa precisió com evolucionava la demanda estacional del treball en les possessions cerealistes de Son Costa per gèneres i tasques. D'una banda, el primer gràfic palesa que la demanda de treball per manteniment dels cultius (vinya, cereals i llegums), comportava una elevada ocupació en els mesos d'hivern, des del desembre fins a la primavera. En aquests mesos, s'encavalcaven les tasques de manteniment de la fertilitat dels sòls per als cereals i les vinyes, i també era quan es podaven, murgonaven i garbonaven (eixarmentaven) els ceps. L'estiu estava dominat per les messes, però també eren els mesos en què la feina a l'horta era més intensa, alhora que l'agost i el principi de setembre era quan les jornaleres collien les ametlles i les pelaven, i les figueraleres collien les figues i preparaven els canyissos per assecar-les. Els gràfics també mostren explícitament com la demanda de treball femení s'acumulava en els mesos d'hivern i primavera, mentre que la demanda masculina de jornalers, tret d'algunes tasques qualificades relacionades amb la vinya, es concentrava a l'estiu amb la collita dels cereals i la construcció dels formiguers i l'espargiment dels fems.

COTILLA FINAL: QUÈ SUGGEREIXEN AQUESTS MATERIALS?

1. A les possessions de Son Costa, al segle **xviii** s'havia consolidat el cultiu dels cereals associat a la ramaderia comercial de tir, la venda de mulats i ansins. Aquesta estructura productiva havia donat lloc a una demanda de treball bipartida. Els treballadors fixos, missatges contractats per mesos o anys, aportaven quasi la meitat dels dies de feina. Les seves tasques eren tenir cura dels ramats (pastors, oguer, etc.) i bestiar de tir, llaurar, guaretar i sembrar els sementers, i participar activament en les messes dels cereals i altres tasques relacionades amb la viticultura i el manteniment dels conreus arboris. La resta de la demanda de treball era contractada a jornal o escarada, sobretot la sega dels cereals. Entorn del 51 % dels dies de feina corrien a càrrec de la mà d'obra a jornal, preferentment femenina.

2. L'interrogatori de 1850 descriu un conjunt de tasques dominades pel treball femení, amb una divisió del treball per gèneres i edats molt semblant a la descrita pels llibres de comptes de Son Costa de la primera meitat del segle **xviii**. Però, fora d'aquest interrogatori i del tractat d'agricultura de Fontanet (1747), no disposem d'altres fonts per conèixer l'evolució dels mercats de treball. Sembla que les fonts monàstiques, en el cas de Mallorca, poden ser una font fiable per reconstruir la seva història. Els llibres de comptes de les possessions de Son Costa són una font relativament homogènia (l'estructura comptable de les despeses es manté al llarg de tots els llibres) que té continuïtat: trobem manuals per les mateixes explotacions des del segle **xvi** fins a començaments del segle **xix**. Una primera anàlisi d'aquests manuals ens ha permès datar la difusió de la contractació de la mà d'obra femenina en aquestes possessions a la segona meitat del segle **xvi** (Jover, 2012). A principi del segle **xvii**, els homes encara participaven en moltes de les tasques de manteniment de la fertilitat dels sòls, com ara entrecavar o eixarcolar els sementers de cereals i llegums; al llarg del sis-cents, foren substituïts per mà d'obra femenina. Les dones, una reserva abundant i barata de mà d'obra, esdevingueren una peça clau en els processos d'intensificació del conreu dels cereals que

tingueren lloc a la segona meitat d'aquella centúria (Jover i Pons, 2013: 210-217). A la primera meitat del segle **xviii** els jornalers tenien un pes molt reduït en les tasques de manteniment del sòl, com hem vist en l'anàlisi dels quadres i gràfics. Les seves tasques s'havien concentrat en l'elaboració dels fems (dels estables i formiguers) i, sobretot, en les tasques de les messes -batre, garbejar i segar-, en què la mà d'obra masculina a les possessions cerealistes era dominant. En els conreus vitícoles, els homes mantingueren la seva hegemonia en aquelles tasques més qualificades (podar, murgonar), mentre que dones i nens tenien un paper cada cop més present en altres tasques, com ara magencar, eixarmentar i veremar. Així mateix, en la difusió dels nous cultius arboris, com les figueres i els ametllers, la mà d'obra femenina jugà un paper clau especialment en la collita i preparació dels fruits (esclovellar, assecar les figues). Aquesta estructura de la demanda de treball és molt semblant a la que descriu pels conreus dels cereals (Tello, 1983) i la vinya (Figuerola y Albertí, 1993) l'exhaustiu interrogatori agrari de 1850.

3. D'altra banda, possiblement sigui a partir de l'anàlisi dels llibres de comptes que es puguin plantejar i respondre algunes de les qüestions més debatudes en la història del treball de les dones: era la major eficiència de les dones en les tasques més rutinàries (entrecavar en els cereals o magencar a la vinya) la que havia propiciat la substitució del treball masculí, com han plantejat algunes autores com Joyce Burnette (2008)? O bé eren els baixos costos laborals que tenia aquesta *reserva de treball femení*, sotmesa tant a les lleis del mercat com a les del patriarcat, el que feia especialment atractiva la seva explotació per aconseguir una intensificació i diversificació de la producció agrícola a les grans explotacions, com argumenten Carmen Sarasúa (2004) i Jane Humphries (2009, 2011)? Els comptes d'aquestes explotacions de principi del segle **xvii** palesen que homes i dones estaven igualment capacitats per entrecavar els cereals. Però el nivell i l'augment dels salaris masculins al llarg de la primera meitat del segle **xvii** possiblement fou un estímul pels terratinents, probablement no l'únic, per buscar entre la reserva de treball de les famílies pageses noves fonts d'on bombejar treball barat. Aquesta és l'estratègia que segueixen els

terratinents mallorquins als segles **xvii** i **xviii** per intensificar el conreu contenint els costos laborals (Jover i Pons, 2012: 210-217, 252-256).

4. Així mateix, la reconstrucció dels processos de treball mitjançant els llibres de comptes pot afinar el debat sobre la demanda estacional de treball en les explotacions cerealistes amb el qual obríem l'estudi. La intensificació del treball i l'augment dels jornals femenins a l'hivern i la primavera podien tenir efectes sobre els mercats de treballs agrícoles. Si la demanda agregada de treball femení en les possessions cerealistes augmentava en els mesos d'hivern (desembre-febren), això significava que s'obria el ventall de possibilitats per l'oferta de treball femení en els mesos d'hivern. Òbviament, la magnitud d'aquesta demanda dependria de molts factors agroecològics (qualitats dels sòls) i socioeconòmics (densitats demogràfiques, estructura de la propietat i tinença de la terra) i tindria intensitats diverses en cada parròquia. Però si aquesta intensificació i diversificació dels conreus es generalitzava, tant a les possessions com a les tinences familiars –on el sistema de rotacions era més intens que en les grans (Tello, 1983)– com han suggerit alguns autors (Manera, 1990; 2001), la demanda de treball femení per al manteniment de la fertilitat dels sòls havia de col·lidir amb altres demandes, particularment amb la demanda de mà d'obra femenina per a la collita de l'oliva (Grau i Tello, 1985; Albertí i Morey, 1986; Genovard, 1989). A partir d'aquí, encara podem esbrinar més els llibres de comptes per esbrinar si aquests conflictes tenien efectes sobre la remuneració estacional del treball. I, també, interrogar-nos sobre la capacitat de les dones per aprofitar ambdues demandes simultànies de treball hivernal –les entrecavades a les possessions cerealistes i la collita d'oliva a les olivares–, més enllà de les pressions o del control (econòmic, institucional, cultural) que podien tenir els terratinents o els assalariats masculins sobre els mercats de treball. Potser una anàlisi sistemàtica dels llibres de comptes i altres fonts estadístiques (padrons, censos, etc.) ens ajudaran a respondre de forma més robusta aquestes qüestions.

COMPTES D'HISENDATS I MERCATS AGRARIS. EL PATRIMONI CARLES, 1832-1863

MÒNICA BOSCH PORTELL
Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

Les característiques de les comptabilitats generades pels hisendats i els pagesos propietaris depenien, en bona mesura, de la forma com aquests administraven i gestionaven el seu patrimoni, cosa que estava estretament relacionada tant amb la dimensió i la dispersió de les finques que el componien, com amb les pautes de residència i el grau d'urbanització dels mateixos possessors. Així, mentre que els més grans terratinents que posseïen una propietat geogràficament dispersa i vivien a ciutat solien disposar d'un o més administradors professionals, els patrimonis no tan extensos i relativament propers a la residència del propietari propiciaven una forma de control més directa i, generalment, la utilització d'agents intermediaris amb un perfil menys professional (sovint algun dels mateixos masovers del patrimoni). La repercussió d'una opció o de l'altra sobre els registres comptables és evident.

En les pàgines següents, examinarem la comptabilitat d'un patrimoni d'hisendats que disposava d'administrador. Es tracta del patrimoni Carles, propietat d'una família d'hisendats ennoblits, originaris de Torroella de Montgrí (Baix Empordà), que s'establiren a la ciutat de Girona l'any 1772. Aquest patrimoni, força extens en el context gironí, comprenia unes 855 hectàrees repartides per vuit municipis de cinc comarques diferents (l'Alt i el Baix Empordà, el Pla de l'Estany, el Gironès i la Selva); això situava

els Carles, l'any 1875, en la segona posició en la llista de majors contribuents de la província en concepte de contribució territorial. La comptabilitat dels Carles ens servirà per analitzar tant les possibilitats d'aquest tipus de font com, alhora, el funcionament dels mercats agraris i, molt particularment, la relació que s'establia entre els agents individuals –en aquest cas, un gran propietari rendista- i aquesta entitat abstracta que anomenem *mercat*.

ELS ESTATS DE COMPTES DE L'ADMINISTRADOR

La comptabilitat analitzada correspon al període comprès entre 1832 i 1863, quan els hereus foren, primer, Narcís de Carles (1791-1839) i, després, Joaquim de Carles i de Mendoza (1822-1895). L'existència de comptabilitats s'ha de relacionar, en principi, amb l'existència de bones pràctiques de gestió en el si dels patrimonis agraris. Tot i això, cal dir que Narcís de Carles es preocupà més aviat poc sobre la forma com havien de ser portats els comptes del patrimoni, tant mentre s'ocupà directament de la gestió, com després, a partir de 1831, quan la traspassà a un administrador: en feia prou amb una relació clara i completa —però ni tan sols ordenada per conceptes— de les entrades i les sortides, tant en espècie com en diner. La seva no era una actitud estranya en el context gironí de l'època, ja que, com han explicat Gifre, Matas i Soler (2002), els llibres de comptes que es troben en els fons patrimonials gironins no solen presentar comptabilitats mínimament organitzades fins cap a mitjan segle **xix**, quan la seva importància va ser posada de relleu pels defensors de la *nova agricultura*.¹ Malgrat que Troche y Zúñiga, en un tractat sobre administració de grans patrimonis agraris editat el 1828, i reeditat el 1835, insistia igualment en la importància de portar una bona comptabilitat i n'explicava un model (Troche, 1835: 205-210), de fet, com assenyalen Planas i

1 Amb anterioritat, assenyalen aquests autors, casos com el llibre de comptes escrit a finals del segle **xviii** per Anton Estanyol, pagès de Monells, en el qual *hi ha la separació entre el que cobra i el que paga, i les entrades es fan per conceptes* són bastant excepcionals (Gifre, Matas i Soler, 2002: 90-91).

Saguer (2005: 175 i 177-178), ni tan sols a la segona meitat del **xix**, i encara menys a les primeres dècades del segle **xx**, no estava gaire estès a Catalunya el costum d'elaborar comptabilitats agràries, ni en les petites explotacions ni tampoc en els grans patrimonis, existint, a més, una forta impermeabilitat per part dels qui elaboraven els comptes a utilitzar el sistema de doble entrada que recomanaven els agrònoms i els economistes agraris.

Els registres que es conserven en l'arxiu patrimonial corresponents a les dècades de 1830 a 1860 són, de fet, els informes o estats elaborats anualment per Josep Devant Tapis i, després de la seva mort (l'any 1854), pel seu fill, Joan Devant Planas, com a masovers-administradors dels Carles.² Es tracta d'unes llibretes elaborades per anys naturals³ que contien dues llistes d'anotacions, de *cargo* i *data*, ordenades només cronològicament, però ja amb la suma total i el saldo final entre les dues partides. Aquesta comptabilitat s'anà perfeccionant i clarificant fins a constituir, a partir de 1839, una sèrie comptable, molt similar al model proposat per Troche, amb el *cargo* i la *data* ordenats ja per conceptes. Aquesta millora en la forma de portar els comptes coincidí amb la mort de Narcís de Carles (1839) i el canvi de titular del patrimoni.⁴ Tot i que no sabem per iniciativa

2 Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall en quart 3 (llibretes de comptes 1831-1863) i lligalls en quart 8, 9, 11, 12, 13, 14 i 15, amb rebuts i correspondència del mateix període.

3 La norma de les llibretes de comptes que analitzem era que fossin elaborades per anys naturals, és a dir, que anessin de l'1 de gener al 31 de desembre de cada any. En els pocs anys en què, de forma excepcional, això no fou així (1831 –va del 5 de novembre de 1831 al 20 de març de 1832–, 1832 –abasta del 20 de març al 31 de desembre de 1832–, 1838 –va de l'1 de gener de 1838 a finals de març de 1839, mes en què morí Narcís de Carles–, 1839 només inclou des del 29 de març al 31 de desembre de 1839– i 1863 –que abasta un any i mig, fins a finals de juny de 1864–), hem refet els comptes per adaptar-los als anys naturals com la resta de la sèrie. Aquesta operació ens ha portat, finalment, a desestimar les dades de l'any 1831, ja que eren massa incompletes. Per això, tot i que la sèrie comptable, com hem dit, s'inicia l'any 1831, la nostra anàlisi de la comptabilitat de Casa Carles se centrarà en el període 1832-1863.

4 Segons Planas i Saguer (2005: 175), un canvi del titular del patrimoni solia implicar canvis formals en la comptabilitat, una font que presenta tantes varietats com propietaris hi havia, atès que *each landowner developed his own personal criteria*.

de qui s'implementà aquella millora, si de l'administrador o de la vídua usufructuària (l'hereu només tenia 17 anys), molt probablement fou d'aquesta última.⁵

Les llibretes s'iniciaven amb una taula que comprenia la relació de tota la producció en espècie que l'administrador del patrimoni havia recaptat, ordenada per unitats d'ingrés (és a dir, per masos, peces de terra arrendades en espècie, drets de batuda, delme i censos) i tipus de producte (blat, mestall, ordi, civada, arròs, llegums –sobretot faves i veces–, blat de moro, mill, mongetes, cigrons, llana, xais, porcs, capons, vi, oli i cànem); els totals ingressats de cada producte constituïen, al final de la taula, els *totales de cargo*, dels quals es restava seguidament el *vendido* i el *invertido por la Casa* per obtenir els *totales de data* de cada producte; la diferència entre els *totales de cargo* i els de *data* figurava al final de la taula com a *déficit de medidas*. Seguia, a continuació, la relació dels censos percebuts i deguts per cada subemfiteuta del patrimoni, distingint els que es cobraven a Torroella de Montgrí dels procedents de Palafrugell, amb els totals corresponents. Després, hi figurava una *Nota de las fechas que se han llevado los granos y demas frutos en Gerona por la manutencion de la Casa en el corriente año* i una relació de les contribucions que l'administrador havia avançat, desglossant el que corresponia pagar als Carles del que havien d'assumir els masovers i arrendataris.

5 Ens inclinem per pensar que fou per iniciativa de Joaquina de Mendoza de la Cruz, vídua de Narcís de Carles, tot i que sense descartar que un tercer la pogués haver assessorat, perquè a partir d'aleshores revisà personalment els comptes del patrimoni i mantingué un contacte estret amb l'administrador. De fet, en els comptes de l'any 1838 (que arriben fins al març de 1839, mes en què morí Narcís de Carles) ja s'havia produït un primer canvi significatiu: l'administrador que fins aleshores sempre havia redactat els comptes en català (igual com ho havia fet el seu antecessor, Alabau, a finals del segle XVIII i principis del segle XIX) passà a fer-ho en castellà. Tot i que Narcís de Carles escrivia en castellà, els comptes de l'administrador no es castellanitzaren, per tant, fins a la seva mort. El canvi de llengua l'hem d'atribuir sens dubte a Joaquina que, com ja hem dit, passà a revisar els comptes personalment. Joaquina era filla del mariscal Mendoza i, tot i que havia nascut a Barcelona, és possible que fos castellanoparlant.

A continuació, s'iniciava pròpiament la sèrie de *cargo*, que començava amb l'*alcance* dels comptes de l'any anterior si existia un saldo romanent a favor del propietari. Seguia una relació dels càrrecs ordenats per conceptes i, dins d'aquests, per ordre cronològic i tipus de producte, es donaven els detalls de cada operació (data, persona, quantitat de producte i preu al qual s'havia venut). Cada secció del *cargo* s'iniciava amb un encapçalament, com ara *me hago cargo de lo vendido de trigo y entregado por el consumo...*, o bé *me hago cargo de lo entregado de avena y vendido*. Com s'observa, en el càrrec, no només hi consten les vendes dels productes recaptats, sinó també els lliuraments al propietari de part d'aquesta producció, que apareix valorada econòmicament. Malgrat que aquests lliuraments correspondrien al descàrrec (*data*), l'administrador els anotava simultàniament en un lloc i en l'altre perquè, com que no feia constar com a càrrec el valor de les produccions recaptades en espècie, així integrava i quadrava les transferències de béns físics dins del mateix patrimoni. El *cargo* continuava amb l'anotació dels diners recaptats per altres conceptes, ordenats com segueix: agressos i contribucions que havien de pagar els masovers i arrendataris, censos de capons i gallines, drets del forn de rajols del mas Ral, del forn de calç del mas Pinell i vendes de llenya i fusta; arrendaments de peces de terra i pensions de censos i censals; i arrendaments de les cases de Girona. El *cargo* acabava amb un compte resum de tots els conceptes i la suma total.

La sèrie de la *data* comprenia tot el que l'administrador havia lliurat i pagat per compte de Casa Carles i s'organitzava en els següents conceptes: l'*alcance* de l'administrador, si l'any anterior havia resultat a favor seu; *manutención de la casa* –amb la relació de totes les transferències que l'administrador feia als propietaris, tant en diner com en espècie (aquestes valorades monetàriament)–; lletres i violaris; contribucions; pensions de censos, censals i deutes; obres, compres de bestiar i eines de conreu, despeses per escriptures i administració *y demas correspondientes por la conservacion del Patrimonio*. La *data* conclouïa també amb un compte resum de tots els conceptes i la suma total. Els comptes acabaven amb un *resumen* general, en el qual es calculava el saldo entre el muntant total del *cargo*

i el de la *data*, amb l'*alcance* resultant a favor del propietari o bé de l'administrador; la declaració d'aquest últim conforme aquells comptes eren vertaders, amb la seva signatura, i, a sota, la declaració del propietari d'haver-los revisat i aprovat, amb la data en què ho havia realitzat.

La comptabilitat que analitzem correspon, doncs, tipològicament, a una comptabilitat elaborada per l'administrador d'un gran propietari rendista. Això defineix les característiques i, alhora, les limitacions de la font, ja que a les llibretes l'administrador hi anotava tot el que passava per les seves mans, és a dir, la renda que recaptava del patrimoni per compte del propietari —en els seus diversos orígens (les principals fonts d'ingressos procedien del que recaptava de les masoveries i els arrendaments i dels censos que pagaven els subemfiteutes) i formes (en diner i en espècie)— i totes les despeses a què estava obligat el propietari qui, en aquella època, havia optat per la gestió indirecta del seu patrimoni, traspasant la major part dels costos d'explotació als pagesos. Tot això implica que els comptes de Casa Carles no siguin indicatius de la producció total del patrimoni (ni del seu volum, perquè el propietari només cobrava una part de fruits o una quantitat fixa en diner o en espècie segons el tipus de contracte i perquè de vegades —afortunadament sembla que poques— el masover entregava el producte directament al propietari en lloc de fer-ho a l'administrador⁶; ni de la seva composició, perquè els productes que el pagès conreava o els animals que criava francs de pagament no apareixien als comptes), ni tampoc de les despeses d'explotació de què s'havia de fer càrrec el parcer, l'arrendatari o el subemfiteuta. De totes maneres, els comptes que elaboraren els administradors dels Carles sí que són indicatius del volum, l'evolució i composició de la renda que el gran propietari obtenia del seu patrimoni, de la forma com comercialitzava la seva part de l'excedent i de les pautes de consum de la renda (l'evolució de la despesa de manteniment del grup familiar del propietari, la tipologia i evolució de les inversions que realitzava dintre o fora del patrimoni, etc.).

6 Així, en la llibreta de comptes de l'any 1838, del mas Garriga de Navata només consta ingressat l'oli perquè el masover entregà la resta de productes directament als Carles i no a l'administrador.

ELS MERCATS AGRARIS A TRAVÉS DE LES COMPTABILITATS

D'entre les múltiples possibilitats d'estudi que ofereixen les comptabilitats patrimonials –des de la producció agrària fins a la renda de la terra, passant pel mercat de treball, les pautes d'inversió o el grau d'innovació tècnica–, una qüestió que ha estat relativament poc explorada és la referida a les pautes de comercialització, les xarxes mercantils i la posició dels propietaris rendistes en el mercat dels productes agraris. Les llibretes de comptes de Casa Carles ens permeten valorar algunes possibilitats en aquest àmbit a partir de l'anàlisi de la forma com es comercialitzava el blat recaptat pel propietari. Les llibretes enregistren un total de 607 operacions de venda de blat corresponents a les collites de 1832 a 1863. La major part d'aquest blat procedia dels masos, que durant aquest període es trobaven cedits en règim de masoveria al terç de fruits (menys el mas Pinell, que a partir de 1857 fou cedit a mitgeria amb l'obligació del masover de pagar dos terços dels grans d'aresta).⁷ Apuntarem, a mode d'exemple, dos aspectes del mercat del blat sobre els quals les comptabilitats dels propietaris poden oferir-nos una interessant informació.

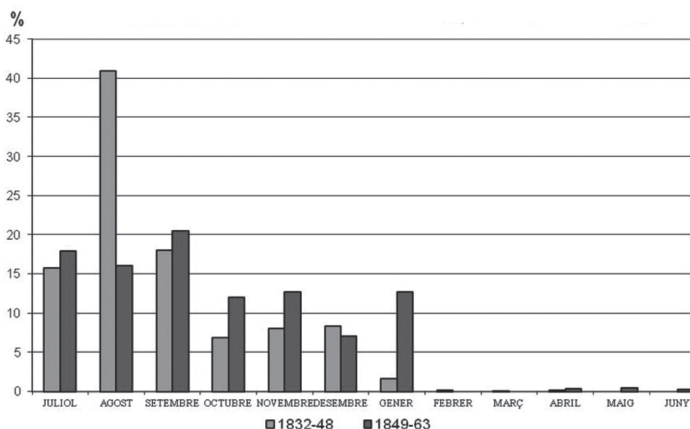
Una primera qüestió es refereix a la posició en el mercat d'uns propietaris rendistes importants: podríem avaluar amb

7 A més del blat comercialitzat en sentit estricte, al qual es refereixen les 607 vendes esmentades, la comptabilitat també enregistra aquelles operacions en què els subemfiteutes gravats amb censos en espècie decidien commutar-los per una quantitat en metàl·lic. L'administrador, aleshores, anotava l'ingrés en concepte de blat *rescatado* o *redimido*. El preu d'aquestes quarteres de blat commutades el pactava el propietari, a través de l'administrador, amb els subemfiteutes durant el mes d'agost, tot prenent com a referència el preu corrent de mercat i establint, sistemàticament, el *seu* preu per quartera per sobre d'aquell. Com a resultat, entre 1835 i 1863, els preus als quals els subemfiteutes efectuaren les commutacions superà, quasi tots els anys, la mitjana dels preus de venda del blat de Casa Carles i, en dotze anys, també la mitjana anual del preu del blat al mercat de Girona. Segons l'esquema labroussià, els subemfiteutes se situaven a les antípodes dels grans propietaris i dels grans comerciants en la seva relació amb el mercat, com a *compradors*, fins i tot, del seu propi blat, forçats per la seva debilitat econòmica a acceptar les condicions poc avantatjoses que els imposava, a l'estiu, el propietari.

cert detall si els Carles, grans propietaris i captadors d'excident agrari, sobretot de cereals, tenien capacitat de treure profit de les oscil·lacions dels preus i, sobretot, de l'habitual moviment estacional que aquests enregistraven. Com és conegut, els preus mínims del blat es donaven a l'estiu, just després de la collita, i anaven augmentant en els mesos següents a mesura que aquella quedava més llunyana; si la collita havia estat dolenta i/o la propera s'endevinava desfavorable, en la segona meitat de l'any agrícola els preus s'enfilaven encara més (Sabio, 1989: 185). La capacitat de reservar una part de l'excident per vendre'l en els mesos de preus més alts no estava ni molt menys a l'abast de tots els sectors relacionats amb el món agrari, i possibilitava un increment important del benefici.

Figura 1. Estacionalitat de les vendes de blat del patrimoni Carles, 1832-1863.

% sobre el total de blat venut

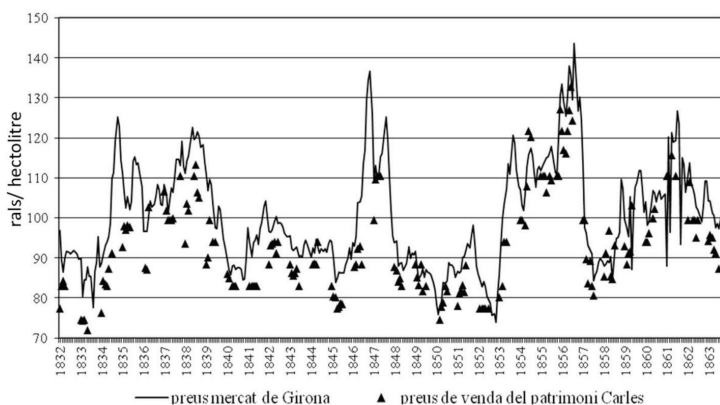

Font: Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligat en quart 3

L'anàlisi de l'estacionalitat de les vendes del patrimoni ens mostra que, efectivament, els Carles no es veien obligats a vendre tot el gra a l'estiu, en els mesos de preus més baixos, a diferència dels pagesos amb una base econòmica més precària. De totes

maneres, la seva gran dependència, en l'estructura d'ingressos, respecte de la venda del producte agrari recaptat i l'elevat nivell de despesa familiar que, a causa del seu estatus, s'autoimposaven, feien que els Carles, com molts altres hisendats, no disposessin de gaire liquiditat, a diferència, per exemple, dels grans comerciants, per la qual cosa tampoc no podien prescindir de vendre una part important del producte recaptat en els mesos immediats a la collita per tal de fer front a molts pagaments que havien anat ajornant durant els mesos d'hivern i primavera. Els Carles, doncs, si bé tenien un cert marge de maniobra per treure benefici del moviment estacional dels preus i de les crisis provocades per la manca de producte, tampoc no podien guardar la major part de l'excedent per vendre'l durant els mesos de preus més alts, amb la qual cosa, estrictament, no podem qualificar-los d'especuladors, tal com Pere Gifre (1987: 284-289) ja argumentava en la seva anàlisi de les vendes de gra del segle XVIII del patrimoni Puig. La solvència financera del patrimoni era el que determinava aquest marge de maniobra del gran propietari rendista, de manera que no sempre que els preus eren alts se'n podia aprofitar.

Figura 2. Estacionalitat de les vendes de blat de Casa Carles, 1832-1863.
Mitjanes dels preus mensuals de venda dels Carles
comparades amb les del mercat de Girona

Font: Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall en quart 3

La comparació entre les mitjanes dels preus mensuals de les vendes de blat del patrimoni Carles i les del mercat de Girona reflecteix els mateixos fenòmens que acabem d'indicar. Les mitjanes dels preus mensuals als quals els Carles vengueren el seu blat segueixen força de prop el moviment dels preus del mercat de Girona, situant-se, en general, lleugerament per sota, cosa que podria explicar-se, en part, per l'encariment dels preus de Girona a causa dels impostos del mercat i pel marge dels intermediaris. Observem, de totes maneres, com a partir de mitjan segle i, sobretot a partir de mitjan dècada de 1850, disminueix la distància entre els preus de venda dels Carles i els del mercat de Girona, i com el patrimoni Carles està en major disposició per seguir les puntes més alcistes de la sèrie, fins i tot superant-les en algun moment, com el desembre de 1854 o el gener de 1855. Sens dubte, la millora de la situació financera del patrimoni va jugar, en això, un paper clau.⁸

Un altre aspecte que permeten abordar les comptabilitats dels hisendats es refereix a la xarxa mercantil en la qual s'integraven, determinada en primera instància per qui eren els compradors. Tot i la recomanació de Troche y Zúñiga (1835: 141-142 i 190-191) de vendre a la menuda per aprofitar millor el potencial dels mercats, els Carles sempre combinaren les vendes de gra a l'engròs amb les vendes de petites quantitats de producte i no s'observa un canvi clar d'estratègia en aquest sentit comparable al que altres historiadors han identificat en altres patrimonis agraris, si bé per a períodes una mica posteriors.⁹

8 Per sintetitzar, s'han obviat alguns canvis rellevants que es produeixen en la posició i les actuacions mercantils dels Carles al llarg de les tres dècades analitzades. Tot plegat s'analitza amb detall en la meua tesi doctoral en curs d'elaboració.

9 Segons Pere Pascual, a partir del darrer terç del segle XIX, en el patrimoni de Sanauja s'imposà l'estratègia de comercialitzar l'excedent per mitjà de comerciants que actuaven com a intermediaris per sobre *del sistema tradicional de comercialització dels grans –en petites quantitats, mitjançant un elevat nombre de transaccions anuals* (Pascual, 2000: 143-145). María Teresa Pérez Picazo identifica també en el patrimoni dels comtes del Valle de San Juan un canvi important cap a mitjan segle XIX, sobretot a partir de la dècada de 1860, en la forma de comercialitzar l'excedent agrari, de manera que es passa de vendre directament als comerciants i pagesos quantitats variables de producte, a vendre en bloc a grans intermediaris especialitzats o corredors (Pérez Picazo, 1991: 72-73).

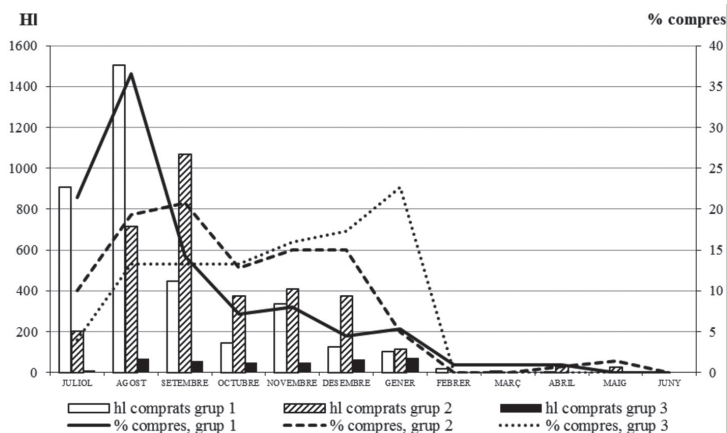
Les 607 vendes de blat registrades entre 1832 i 1863 varen ser realitzades a un total de 225 compradors, atès que molts d'ells varen comprar gra diverses vegades.¹⁰ Hem pogut identificar l'ofici de 71 (el 31,5 %) d'aquests compradors, els quals varen protagonitzar el 54 % de les operacions de compra, adquirint en conjunt 7.259 hl de blat (el 57,2 % del total venut). Sociològicament, entre els compradors de blat del patrimoni Carles resulten fàcilment identificables tres grups: els comerciants –dins dels quals hem inclòs els patrons de vaixell–, que protagonitzen el 20 % de les transaccions; els artesans-transformadors (flequers, semolers, fideuers i moliners locals i comarcals) que compren grans quantitats de producte i el transformen per vendre'l al detall; i, finalment, els consumidors directes (petits pagesos, masovers, jornalers, hortolans, pastors, artesans, professionals liberals...), que igualen gairebé en nombre el segon grup, però compren, en conjunt, una quantitat de blat molt inferior.

Pel que fa a la localització geogràfica dels compradors de blat del patrimoni Carles, el seu origen era dominantment comarcal (l'Alt i el Baix Empordà), amb l'afegit de la capital de la província, tot i que també era adquirit per persones d'altres llocs costaners més allunyats, com Canet de Mar, Barcelona i Torredembarra.

La temporització de les compres és clarament indicativa d'un diferent comportament entre els tres grups de compradors. Els grans comerciants (grup 1) compraven de forma molt accentuada la major quantitat de blat durant els primers mesos posteriors a la collita (juliol i, sobretot, agost), quan els preus eren més baixos. Els artesans-transformadors del producte (grup 2) ho feien principalment a l'agost i, sobretot, al setembre, si bé seguien comprant blat de forma bastant regular fins a finals d'any; i els consumidors finals (grup 3) acumulaven més compres a mesura que la collita quedava més lluny i anaven augmentant les dificultats dels sectors pagesos amb una base econòmica més precària, de manera que la corba corresponent a aquest grup dibuixa una línia de sentit invers a la del grup 1.

10 Es tracta d'una xifra aproximada ja que no totes les vendes identificaven el nom del comprador.

Figura 3. Temporització de les compres dels compradors de blat del patrimoni Carles, 1832-1863

Font: Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall en quart 3

Tal com ha assenyalat Pere Pascual (2000: 143-145), l'estratègia de comercialitzar l'excident per mitjà de comerciants que actuaven com a intermediaris comportava per *al propietari un estalvi de costos de transacció*, però li impedia *treure el màxim profit del cycle intraanual de preus*. Si, com en el cas que analitzem, hi afegim els problemes financers del patrimoni i el fet que sovint aquests comerciants eren, a més, creditors dels Carles, la pèrdua de benefici era encara més important. Fins a mitjan segle XIX, dos dels principals compradors de gra dels Carles foren també creditors seus: els comerciants de Torroella de Montgrí Pere Buxó i Rafel Comas els deixaren diners a censal (Comas), mitjançant deutors (Comas i Buxó) i també a través de préstecs privats a curt termini per cobrir les necessitats més immediates de liquiditat abans de la següent collita (Buxó).

Per concloure volem remarcar la necessitat d'estudiar el mercat de productes agraris a partir de les relacions socials i la idoneïtat de les comptabilitats per a aquest propòsit. La comercialització del blat dels Carles mostra l'ambivalència en les relacions de poder que s'establien a l'hora de la negociació en funció de les relacions de classe: per una banda, la relació

entre el gran propietari i els grans comerciants, que compraven quantitats més importants (i, preferentment, poc després de la collita) a un preu més baix i que fins i tot, si aquell passava per dificultats financeres, podien actuar com autèntics prestadors, beneficiant-se de comprar-li el gra per avançat a baix preu. A l'altre extrem, hi havia les vendes de blat als consumidors directes, que adquirien quantitats de blat molt menors en uns moments sovint més avançats de l'any agrícola i a un preu més elevat. El cas més punyent de tots el representaven els mateixos subemfiteutes del patrimoni, els quals, si volien satisfer llurs censos en diners en lloc de fer-ho en gra, havien de pagar-los al preu més elevat de tots. La diferent forma, moment i preu al qual els diferents grups de compradors adquirien el blat expressa la diferent capacitat de negociació –la diferent relació social– que s'establia entre aquests i, en el nostre cas, els Carles, i que estava condicionada tant per les característiques estructurals com pels problemes o, per contra, els avantatges conjunturals que cadascun d'ells tenia, en cada moment, en relació amb el gran propietari. Com diria Alberto Sabio (1996: 88), *otra vez las relaciones de poder como datos endógenos al funcionamiento de los mercados.*

LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA A TRAVÉS DE LES COMPTABILITATS¹

JORDI PLANAS

Universitat de Barcelona

ENRIC SAGUER

Centre de Recerca d'Història Rural (UdG)

Les comptabilitats de pagesos, de terratinents i de senyors tenen un important potencial com a font documental per a la història agrària. En l'estudi de l'agricultura catalana contemporània es poden destacar, almenys, tres àmbits en els quals les comptabilitats han aportat dades rellevants: (a) la producció i els rendiments agrícoles, (b) el mercat de treball i l'evolució dels salaris i (c) les formes de gestió de les explotacions agràries i l'evolució de la renda (Planas i Sauer, 2005). En aquest article volem reflexionar sobre la utilitat d'aquesta documentació per a l'estudi del funcionament del sistema agrari des de la perspectiva de la producció.

Certament, a partir de finals del segle XIX, disposem d'una sèrie estadística regular sobre les principals produccions agrícoles que, tot i els seus problemes, proporciona una visió general sobre l'evolució de la producció agrària. Però això no impedeix que les comptabilitats agràries continuïn tenint interès i utilitat en la mesura que, amb una imatge de conjunt més definida, ajuden a precisar pautes d'evolució més desagregades

¹ Aquest treball s'ha elaborat en el marc dels projectes de recerca HAR2011-25077 i HAR2012-38920-C02-02.

—per sota del nivell provincial— i, simultàniament, permeten analitzar de forma més detallada línies d'especialització i de producció. Així ho entenia, fa ja una colla d'anys, María Teresa Pérez Picazo en el seu estudi sobre el patrimoni dels condes del Valle de San Juan quan recomanava buscar, a través de les comptabilitats, *nuevas evidencias que nos ayuden a completar, corregir o matizar lo hasta ahora sabido —o intuitivo— a través de la documentación de carácter global* (Pérez Picazo, 1991: 40).

1. TIPOLOGIES COMPTABLES

Evidentment, de comptabilitats, n'hi ha de molts tipus, però no totes són útils per analitzar la producció agrària. Genèricament, els tipus de registre que ens interessin són aquells que recullen les quantitats físiques i monetàries generades en l'explotació d'una finca més o menys delimitable. Això, en principi, exclou els llibres d'èpoques, les llibretes de rebuts (de l'arrendament d'un mas) i també els llevadors de censos i altres rendes monetàries. En canvi, poden ser d'utilitat no només els llibres de comptabilitat amb càrrec i data o els llibres d'un sistema de partida doble, sinó també els llibres de memòria o els dietaris, a més, evidentment, dels llibres de collita i les col·leccions d'estats de collita que masovers i administradors enviaven als propietaris.²

Amb independència del tipus de llibre o de registre comptable, es tracta de documents estrictament privats, per a l'ús exclusiu dels agents implicats en la producció (el propietari, l'administrador o el masover), i no per rendir comptes davant de l'administració pública. Això permet pressuposar un alt grau de fiabilitat, però al mateix temps una gran diversitat, atès que depèn del criteri personal de l'agent que va generar la comptabilitat. El perfil o la posició d'aquest agent condiciona les possibilitats de la font, ja que qualsevol registre comptable és una perspectiva concreta sobre la realitat. No poden ser

2 Sobre la diversitat de fonts documentals generades en l'administració dels patrimonis rústics, vegeu Gifre, Matas i Soler (2002: 82-93).

entesos com una relació neutra de fets econòmics, sinó que són el producte d'una determinada posició social que selecciona, entre tots els fets econòmics esdevinguts en un àmbit o procés productiu, aquells que són d'interès pel seu creador. Cada agent que intervé en la xarxa de relacions que s'articula entorn del procés de producció agrària —ja es tracti d'un propietari, d'un parcer, d'un tutor o d'un administrador— té una perspectiva pròpia i això condiciona els documents comptables que pugui generar. No tindrà el mateix contingut la comptabilitat generada per un masover, que la creada per un administrador o la portada directament per un propietari.

D'entrada, les unitats de referència canvien: per a un masover com el del mas Pinell de Torroella de Montgrí,³ que de 1878 a 1904 va portar un llibre de comptes per poder liquidar periòdicament amb el propietari, la unitat de referència era el mas; en canvi, per als terratinents que percebién fruits de diversos masos, rendes d'una certa quantitat de parcel·les i cases, diverses pensions de censos emfitèutics i potser algunes derivades de censals o altres instruments de crèdit, la unitat de referència de la comptabilitat rarament era un mas, sinó el conjunt del patrimoni o una de les herències o unitats patrimonials que el componien. Tot i això, en moltes comptabilitats patrimonials es poden distingir els masos d'on procedien les rendes. La comptabilitat que entre 1839 i 1862 va generar Antoni de Salamó, un hisendat de la Bisbal d'Empordà, es componia d'un estat anual de caràcter general referit a tot el patrimoni i d'un conjunt d'estats parcials referits a les principals finques que el conformaven, bàsicament 5 masos (figura 1). Aquesta estructura formal, però, canvia entre 1862 i 1882, quan es fa càrrec del patrimoni el seu fill i hereu, Miquel de Salamó, i, aleshores, la correspondència entre concepte d'ingrés i finca s'ha d'interpretar en cadascun dels assentaments.

3 Es tracta d'un mas de la família Carles, uns dels principals contribuents gironins a mitjan segle XIX, a la qual es dedica un altre capítol d'aquest llibre (Arxiu Diocesà de Girona, fons Carles, llibre 50).

Figura 1. Comptabilitat del patrimoni Salamó, 1843

<u>Estat de Numero 1er</u>	Pecas. Re. Lrs.
Arrendaments del Mas Baella	1579. 2/2
He cobrat censos per raho del matey	139. " 8
Producte de la raperia	556. " 2/2
Suma,	1854. " 3/2
<u>Estat de Numero 2.</u>	
Lo Mas Laitó, ha donat 35 3/4 gñas. 3 copis de gña.	
Item per lo terrino venut en lo pñt añ 1842.	68. " "
He cobrat las pensiones veny. en lo pñt. añ.	56. 3. " 1/2
He venut las 162 dotzenas de iuro pelat en lo pñt. añ a preu de 9 1/2 ptas. la dotzena, y los trocos per 33 id. total 1572 ptas. pero deduidas 33 ptas. per lo cost de pelat; resulta liquit.	1539. " "
Suma,	1663. 3. " 1/2
<u>Estat de Numero 3.</u>	
Lo Mas Salamó ha donat 32 1/4 gñas. de gña.	
Item: per lo terrino venut en 1842.	68. " "
Item: he cobrat los censos per raho del matey	246. " "
Suma,	334. " "
<u>Estat de Numero 4.</u>	
Lo Mas Figau ha donat 87 1/2 gñas. de gña.	
He cobrat lo arrend. del Camp Llas Ribotas	240. " "
He venut un añell del matey mas	8. " "
Item: Dels arrendatori de terres del Mas Figau, y del Camp Sentiñá y Motera de l'alt vellis en ajuda de contribucions	86. " 2. "
Suma,	334. " 2. "

Font: Arxiu Comarcal del Baix Empordà, fons Salamó

Aquesta mateixa operació és la que cal fer en la comptabilitat dels Bru, una família de petits hisendats del voltant de Girona coneguda sobretot per l'arquitecte que va casar-se amb la darrera pubilla (Rafael Masó).⁴ A diferència del cas anterior,

4 Arxiu particular de la família Masó, Comptabilitat 1885-1939.

aquí no tenim un estat de comptes anual que resumeix de forma ordenada els diferents conceptes, sinó un llibre de caixa on els ingressos i les despeses es van anotant seqüencialment, segons l'ordre temporal en què es produeixen. La major part d'assentaments no fan referència a finques concretes sinó a persones i, per tant, per identificar els conceptes referits a cadascun dels masos o parcel·les cal reconèixer en cada moment qui és el masover o l'arrendatari, una operació que no sempre es pot realitzar amb facilitat.

Les comptabilitats són molt selectives i, alhora, també molt variables pel que fa al seu contingut. Mai no trobarem una comptabilitat que enregistri la totalitat dels *inputs* i *outputs* involucrats en el cicle de producció agrària. Sovint només una porció menor de les activitats i dels béns materials es converteixen en quantitats precises, enregistrades i visualitzables. I el que és més important, els criteris que operen rere aquesta selecció són d'ordre social i remetent, en darrera instància, a les característiques bàsiques dels règims agraris.

D'altra banda, les comptabilitats patrimonials dels propietaris rendistes poden incloure continguts diferents en funció de si les generà un administrador —la funció del qual tenia un àmbit acotat— o si les portà directament el propietari. En aquest darrer cas no és infreqüent que la gestió del patrimoni es barregi amb l'economia domèstica. En la comptabilitat dels Bru esmentada més amunt, hi apareixen com a ingressos les butlles i dispenses matrimonials que Francisco Bru despatxava per a tercers, els terminis de pagament de les legítimes, els diners sobrants d'un viatge al santuari de Lourdes o les quotes de subscripció a *La Hormiga de Oro*. Tot plegat revela una activitat parroquial i una intensa militància catòlica que té poc a veure amb els resultats de la gestió patrimonial. De la mateixa manera, entre les despeses, hi consten totes les referides al consum de la família: des de la compra d'una pastilla de sabó o un quilo d'arròs, al rebut de la companyia elèctrica o la subscripció a *La Vanguardia*. El tractament de les comptabilitats ens obliga sempre a preguntar-nos prèviament què volem buscar, a decidir en quin nivell o des de quina perspectiva ens volem situar, a identificar aquells aspectes rellevants que romanen ocults o invisibles a través de

la comptabilitat i a rebutjar tots aquells assentaments que no es corresponen amb els objectius analítics que ens hem fixat. En conseqüència, si el que volem és analitzar la renda líquida generada per un patrimoni haurem d'excloure tant els ingressos com les despeses que no tinguin a veure amb la gestió del patrimoni, començant pel consum domèstic.

2. LA RECONSTRUCCIÓ DE LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

No totes les comptabilitats ens permeten reconstruir la producció ni ens permeten fer-ho de la mateixa manera. En el cas de comptabilitats corresponents a grans propietaris, podem trobar finques explotades directament al costat d'altres de cedides en arrendament, parceria o altres règims contractuals. En el primer cas, els registres són molt acurats i poden permetre una reconstrucció global de la producció agrària i dels rendiments. Tanmateix, l'explotació directa d'una finca fou poc habitual (Garrabou, Planas i Sagner, 2001a) i, amb l'excepció de les àrees de bosc, generalment va quedar limitada a algunes parcel·les i durant un període més o menys curt, amb tendència a ser substituïda per un règim contractual diferent, un cop detectats uns resultats econòmics negatius. Aquest fou el cas, per exemple, de l'assaig d'explotació vitícola amb mà d'obra assalariada al patrimoni del marquès de Sentmenat a l'Urgell en la dècada de 1870, o bé del conreu d'arbres fruiters (avellaners i ametllers) al patrimoni Maspons del Vallès al començament del segle **xx**, que també s'inicià amb mà d'obra assalariada i es va haver d'abandonar després d'observar la seva escassa rendibilitat (Garrabou, Planas i Sagner, 2001b). En aquests casos, les comptabilitats ofereixen una informació molt detallada sobre la producció i la productivitat agrària, però solen correspondre a períodes limitats.

Cert nivell de reconstrucció de la producció agrària també sol ser viable quan es tracta de comptabilitats de grans propietaris (o propietaris rendistes) que tenien les finques cedides en règim de parceria. En canvi, quan les finques estaven cedides en règim d'arrendament, el que generaven eren assentaments molt simples

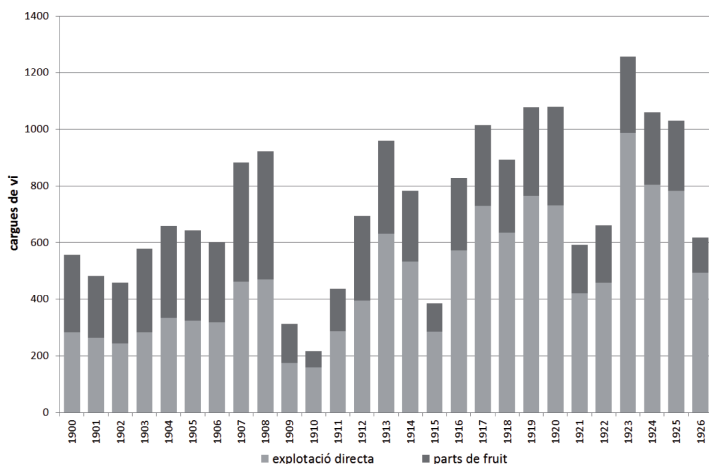
de la quantitat ingressada en moneda cada any o cada termini de pagament. En aquest cas, les comptabilitats són de molt poca utilitat per a l'objectiu que ens plantegem.

D'altra banda, a mesura que ens endinsem en l'època contemporània i en paral·lel a l'extensió de l'alfabetització i al desenvolupament d'un sistema d'ensenyament agrícola, trobem cada vegada més pagesos propietaris i també pagesos arrendataris que generen una comptabilitat escrita o algun tipus de dietari no pas per passar comptes amb ningú, sinó per a la seva gestió de l'explotació. En alguns d'aquests documents s'hi anoten els resultats de les collites. Joan Serinyana, un petit vinyater de Llançà, va deixar constància, entre les notes de les seves llibretes de memòries, de la producció d'olives i de raïms de les seves finques i del preu al qual els va vendre entre 1846 i 1899 (Curbet, 2007). A la regió de Girona, on hi havia poca vinya als masos —i, per tant, on hi ha més dificultats per visualitzar-la a través de les comptabilitats dels propietaris rendistes—, aquests registres són particularment interessants.

Un cas diferent és el de les explotacions mitjanes de les comarques vitícoles, on el propietari podia ser cultivador directe d'una part de l'explotació i, alhora, tenir cedida la resta. És el cas de la família Pascual de Gelida, que, segons l'amillament de 1879, explotava directament una vintena de mujades (11 cereals, 8 vinya i 2 hort), a més d'una extensió similar de bosc i 13 d'erm; i tenia cedides a rabassa morta unes 77 mujades. La comptabilitat conservada, corresponent al primer quart del segle **xx**, permet observar els canvis en la proporció de la producció de vi obtinguda amb cultiu directe respecte a les parts de fruits de les rabasses: com es veu en el gràfic (figura 2), la producció obtinguda de les vinyes que el propietari explotava directament va créixer de forma substancial i va fer incrementar la producció total de 556 cargues (1900) a 1.257 (1923).⁵ Però no sempre les comptabilitats permeten desagregar la producció provinent de l'explotació directa i de les parts de fruits lliurades pels arrendataris.

5 Arxiu privat de la família Pascual (Gelida). Agraïm a Josep Colomé la localització d'aquesta documentació.

Figura 2: Producció de vi de Can Pascual (Gelida), 1900-1926

Font: Arxiu privat de la família Pascual (Gelida)

Encara que siguin fragmentàries, les documentacions comptables que poden trobar-se en algunes llars pageses poden ser molt útils per reconstruir l'activitat econòmica de les petites explotacions, a més d'oferir altres informacions d'interès. Per exemple, els registres comptables d'uns pocs anys poden servir no només per explicar l'orientació productiva d'una explotació, sinó també per determinar la relació mercantil que s'establia entre una cooperativa i els seus associats, i la importància d'aquesta relació per a l'economia familiar d'aquests pagesos. És el que es pot veure en el recent estudi del cooperativisme agrari als Hostalets de Pierola (l'Anoia), on les llibretes de comptes d'alguns cooperativistes permeten conèixer la importància que representaven les operacions amb l'entitat sobre el total de despeses i d'ingressos en una explotació pagesa (Planas i Valls-Junyent, 2011). En aquest cas, en què no s'han conservat les comptabilitats pròpies de les cooperatives, aquests registres comptables de les famílies pageses constitueixen

una documentació indirecta insubstituïble per conèixer el funcionament d'aquestes entitats.

Figura 3: Comptabilitat de Vicenç Llovet, de Castelló d'Empúries

ENTRADES		NOVEMBRE		SORTIDES	
Puntades	Cn	Puntades	Cn	Puntades	Cn
1 Dilluns La Festa de Sant Miquel de Maig					
2 Dimarts Santa Eudòquia, Victòria i Mercè					
		2 fornals a 600 p.	12		
		5 fornals a 3 p. fornecan	15		
3 Dimecres Sant Esteve i el Sant Pere A.					
		1 fornals a 3 1/2 p.	3 1/2		
		2 fornals a 6 p.	12		
		6 fornals fornecan a 3 p.	18		
		compra 2 dolces i lletes a 11 p. net	21		
		Logo factura de la Microempresa Orpi pagada a la p. 70 p. a la beta 62 p.	60		
4 Dijous Santa Caterina, Rosalia i Mònica					
		1000			
		Pere Bonada entrega peses de les bestes que hi comprades i tallat per per liquidar quantitat a la sortida			
		1 fornals a 3 1/2 p.	3 1/2		
		2 fornals a 6 p.	12		
		4 fornals a 3 p. fornecan	12		
		Josep Nicolau paga la entrada venuda de la can patè i farnes 160 Comuns	260		
		Josep Torrell paga les venudes de les 3000 p. i queda ab un Sòcol de 3000 p.	195		
		paga 46 Hg farina de 1/2 p.	36		

Font: Arxiu particular de la família Llovet, dietari de 1926

Quan els registres d'aquests pagesos propietaris i arrendataris van adoptant un aspecte comptable més formal, deixant de ser llibres de memòria o aplecs de notes diverses, podem trobar-nos que el resultat de les collites tendeixi a desaparèixer. Els llibres de Vicenç Llovet, arrendatari del cortal Maig de Castelló d'Empúries, que a partir de 1914 va començar a comprar dietaris impresos per portar els comptes de la seva

finca, no enregistren la producció. Només anoten les vendes, el moviment de caixa. I atès que no paga parts de fruits al propietari, sinó un cànon anual en moneda, l'opció per una comptabilitat més formal d'ingressos i despeses no demana anotar la producció física de cada cicle de cultius (figura 3). Això mateix troba Rothenberg estudiant les comptabilitats dels agricultors de Massachusets, als Estats Units (Rothenberg, 1984: 106-112). La col·lecció de comptabilitats d'explotació (*farm books*) que aquest autor utilitza només enregistra el flux monetari generat en les operacions de venda de la producció. Atès que una porció important s'autoconsumia en la mateixa finca, això dificulta la visualització de l'estructura productiva real de l'explotació i, en tot cas, el que es pot veure depèn dels progressos fets per l'economia monetària i mercantil en aquestes explotacions agràries. En el cas de Vicenç Llovet, de tota manera, cal dir que apareixen algunes notes sobre les quantitats batudes o sobre les capses de blat de moro recollides, però són en forma de paper solt afegit entre pàgina i pàgina del llibre. Aquestes notes són discontinües i, a més, no cobreixen la totalitat de produccions de la finca.

Les comptabilitats vinculades a règims d'explotació parciaris, especialment els llibres de collites i les comptabilitats referides a una sola explotació, aporten informació molt concreta sobre el sistema de cultius que es practicava. Sovint, podem obtenir imatges clares sobre el tipus de cultius i el pes que tenia cadascun. El *Quadern de notes* de Josep Grassot i Coloma organitza l'ingrés per capítols o entitats d'ingrés —seria temerari assimilar-ho a una forma primària de compte de clients—, de manera que cada element patrimonial generador de renda —ja sigui un mas, una parcel·la, una casa o un censal— té un espai assignat, on cada any s'anota el que produeix. En els masos i les finques cedides a parceria, se segueix la lògica d'un quadern de collites i s'anota la quantitat ingressada en espècie de cada cultiu —i també d'altres productes com el *tocino*—, així com del preu i el valor estimat per cada producte (figura 4). Aquest tipus de comptabilitat, que és força abundant, permet reconstruir amb facilitat la producció i la seva evolució al llarg del temps, particularitzant per cada finca.

Figura 4. Quadern de notes de Josep Grassot i Coloma

Man Coloma de Sant Yscre arrendat a Lorenzo Vilavedra

Nota: que ab 27 Juny 1801, capes que formen part de la collita d'altres fruits de coll: Sels, fructificacions de 1801. Quatrecent. Cent. Copr. 1800. i de l'any 1801. 100. i de l'any 1802. 100. i de l'any 1803. 100.

Collita 1800			
Arroz	20	70-100	150
Santall Poley	1		6
di...			6
Meda	3		6
Mull	28	4-10	32
Arroz	2	5	42-10
Arroz	2	6	15
Arroz	2	6	15
Arroz	2	6	15
Arroz	2	6	15
Arroz	1		2
Arroz	2		4-10
Arroz			2
Arroz			4-10
Arroz			32-8
Arroz			403-38

Collita 1802			
Arroz	61	3	48-15
Arroz	26	3	54-2
Arroz	4	2	151-176
Arroz	1	2	31-176
Arroz	1	2	6-15
Arroz	2	2	12-5
Arroz	12	3	81-5
Arroz	3	4	26-10
Arroz	3	2	26-5
Arroz	2	4	14
Arroz	1	3	15-15
Arroz	1	3	2-16-3
Arroz	1	2	13-10
Arroz	1	2	20
Arroz	1	1	4
Arroz	1	1	40
Arroz			1802
Arroz			1051-1-10

Collita 1803			
Arroz	127	3	816-3
Arroz	3		21
Arroz	0		4-10
Arroz	80		30
Arroz	6	2	24-7-6
Arroz	4	1	8
Arroz	1	1	4-10
Arroz	2	2	2
Arroz	1	1	2
Arroz	1	1	15
Arroz	1	3	1-10
Arroz	2		1-1
Arroz	1	2	4-10
Arroz	1	2	3
Arroz			45
Arroz			37-10
Arroz			1379-43-6

Collita 1803 (cont.)			
Arroz	68	3	558
Arroz	28	2	62-1193
Arroz	1		32
Arroz	3		13-10
Arroz	15		48
Arroz	6		4-10
Arroz	26	2	136-6
Arroz	10	3	48-7-6
Arroz	1	3	13-12-6
Arroz	1		2-5
Arroz	1	3	10-10
Arroz	3		15
Arroz			60
Arroz			1149-5

Collita 1805			
Arroz	62	3	627-10
Arroz	3		18
Arroz	4	3	21-7-6
Arroz	2	2	15
Arroz	2	2	11-5
Arroz	5		15
Arroz	2		3
Arroz	5		20
Arroz	10	2	52-10
Arroz			53-8
Arroz			837-16

Collita 1806			
Arroz	65		520
Arroz	2		12
Arroz	23		126-12-6
Arroz	1	2	7
Arroz	2	2	11-5
Arroz	2	2	6-12-6
Arroz	2	2	6-15
Arroz	8		34
Arroz	3		38-5
Arroz	2		7
Arroz	1	3	10-10
Arroz	12		10-8
Arroz			37-1
Arroz			842-19

Font: Arxiu particular de la família Fina, Quadern de notes de Josep Grassot i Coloma

Tanmateix cal anar alerta amb la imatge del sistema de collita emanada a través dels registres comptables, perquè pot estar fàcilment afectada per diversos tipus de biaix. No sempre la comptabilitat que enregistra rendes en espècie fa constar la proporció de la collita que el parcer lliura al propietari. En aquest

cas, és molt important disposar dels contractes d'explotació i conèixer quines eren les regles que regulaven els tractes de parceria, així com la seva evolució al llarg del temps. Aquests contractes són els que especifiquen les proporcions de collita que el parcer o masover havia de pagar anualment en concepte de renda. No tots els cultius estaven subjectes a la mateixa proporció. En el règim de masoveria habitual en els segles **xviii** i **xix** a la regió de Girona, els cereals d'aresta estaven subjectes al terç, mentre que altres cultius com el blat de moro, freqüentment només pagaven el quart. La renda de les vinyes i les oliveres, que també enregistrava proporcions diverses, podia pagar-se transformada (vi o oli) o sense transformar (raïm o oliva). Si no s'introdueixen ponderacions que tinguin en compte la diversitat de pactes potser obtindrem l'estructura de la renda però no l'estructura de la producció. I la qüestió encara pot complicar-se més quan s'uneixen produccions de diverses procedències. Per exemple, en la comptabilitat de Can Riba de la Serra (Vallès Oriental), les vinyes constaven, genèricament, explotades a *parceria*, tot i que els contractes reflectien perfectament la diferència entre les vinyes plantades pel parcer, que acostumaven a pagar 2/5 dels fruits, i les plantades a càrrec de la casa —o que la casa havia comprat ja plantades—, que pagaven fins i tot la meitat dels fruits.⁶

Excepcionalment, algunes comptabilitats de propietaris, a més de les quantitats que percebien en espècie, també enregistraven la totalitat de la collita. Generalment, els contractes establien mecanismes de control de la collita —com ara l'obligació d'esperar, per batre, que hi fos present el propietari o un agent seu— per tal d'evitar que els masovers i parcers cometessin algun tipus de frau en la partició dels fruits. En alguns casos, aquesta pràctica conduïa a l'anotació del total de la producció, a més de les parts captades com a renda. Pelai Negre i Pastell, un dels propietaris agraris importants de la província de Girona durant la primera meitat del segle **xx**, va establir un sistema de control

6 Arxiu particular de Can Riba de la Serra (Palou, Granollers), Llibre d'arrendaments.

comptable molt elaborat: el seu administrador de Fornells de la Selva, on tenia diversos masos, a finals dels anys 1920 i durant els 1930 li enviava diferents estats de la collita que, en el cas dels grans d'aresta, incloïen un primer estat del nombre de cavallons o gavallons (conjunt de garbes) que cada masover havia obtingut. Posteriorment, per a cada tipus de cereal, li enviava un segon estat amb les quarteres de gra collit i l'especificació de la quantitat que li pertocava en concepte de renda. La comercialització de la collita la gestionava el mateix administrador —que, de fet, era un dels masovers— i en el mateix estat de collita, Pelai Negre hi anotava cadascuna de les vendes realitzades, a mesura que aquell l'anava informant. En el cas del blat de moro, l'administrador lliurava dos estats: el primer era una llista de les capsas de blat de moro collides per cada masover i la part que corresponia al propietari; el segon era la llista del blat de moro una vegada engrunat, que anava acompanyat d'una relació de les quantitats venudes fins al moment i de les quantitats qualificades com a *garbellies* després del procés de tria.

No sempre és possible conèixer amb tant detall l'evolució de les collites. Sovint només disposem de les quantitats recaptades com a renda i ens cal reconstruir o estimar el volum total de cada collita i cada espècie. A vegades això no és fàcil perquè, a més de les parts de collita captades en concepte de renda, existien clàusules que alteraven aquestes grans proporcions, especialment les referides a la llavor utilitzada com a sembra i al pagament del delme i altres càrregues. Aquestes clàusules podien establir que aquests costos s'assumien abans de partir, amb la retirada prèvia d'una part de la collita, o bé que eren assumits per una de les parts després de partir. En el primer cas, el resultat seria una distribució entre propietari i masover en la mateixa proporció que la resta de la collita, mentre que en el segon cas l'assumpció del cost repercutia totalment sobre una de les dues parts. En el cas de la masoveria gironina, la llavor solia anar a càrrec exclusiu del masover, mentre que en les mitgeries de la Catalunya interior s'assumia per meitats i no era infreqüent que es reservés abans de partir els grans. Més enllà de les implicacions distributives que aquestes clàusules podien tenir, també repercuteixen sobre l'estimació del volum de la collita i poden ser especialment importants en els contextos

agronòmics més precaris, amb nivells de rendiment per llavor molt baixos, en què calia reservar una porció important de gra per a la sembra de la collita següent.

Quan es tracta d'explotacions amb tractes de parceria que integren la producció agrària amb la ramadera i que, en conseqüència, utilitzen una part rellevant de la producció agrària per alimentar i mantenir els animals, podem trobar-nos només amb la producció neta final destinada a la comercialització, que bàsicament són les vendes d'animals, sense que enlloc constin les produccions autoconsumides per aquest bestiar al llarg del seu cycle d'engreix o de vida. Aquest és el cas del propietari de Can Moix (Sant Esteve de Palautordera), al peu del Montseny, que comptava amb dues masoveries amb explotació ramadera de bestiar porcí i vacum, però també de xais i cabrits.⁷ A més de l'engreix i la venda del bestiar, hi havia uns ingressos importants per la venda de llet, d'acord amb l'especialització que va començar a desenvolupar-se al començament del segle **xx** a la comarca del Vallès Oriental i particularment a l'àrea del Baix Montseny.⁸ El propietari ingressava la meitat dels imports i també pagava la meitat de les despeses d'explotació en concepte de llavors, farratges i fertilitzants, així com la meitat de les compres de bestiar. Així, quan hi ingressava un nou masover, el bestiar que aportava a l'explotació era pesat i valorat i la meitat del seu import s'afegia a les despeses d'explotació del propietari. Totes aquestes despeses consten a la comptabilitat, però, en canvi, la reutilització dels *inputs* i els costos de treball que assumien els masovers són totalment invisibles.

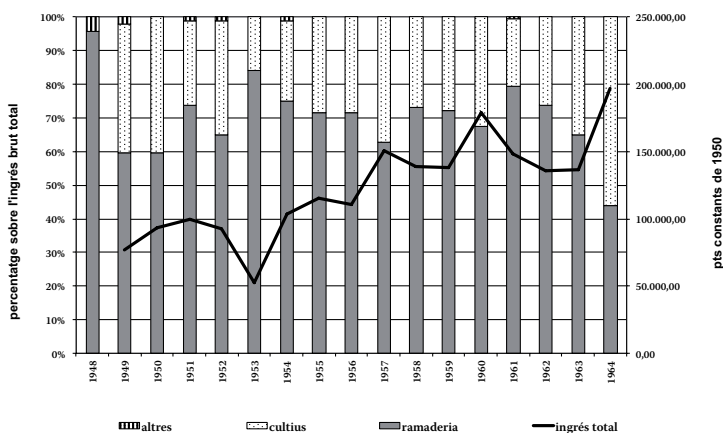
Els costos que no implicaven un moviment monetari són igualment invisibles en les comptabilitats que portaven els masovers. En tenim un exemple en les llibretes dels masovers del mas Ribes de Cabanes, que cobreixen el període de 1948 (quan els masovers accedeixen a la finca) fins a 1977. Els tractes d'aquesta

7 Arxiu privat de Can Moix (Sant Esteve de Palautordera): comptabilitats de Can Moix (1921-1937), Can Mainou (1922-1931) i Can Villena (1921-1937).

8 Vegeu, Llobet (1947) i Planas (2004).

masoveria estableien que el propietari havia d'aportar la meitat de totes les despeses d'explotació, amb excepció dels salaris, i a canvi tenia dret a percebre la meitat dels guanys obtinguts amb la venda de la producció. Són uns tractes a mitgeria poc habituals a la regió de Girona que s'expliquen per una situació de progressiva reformulació de les regles de la masoveria al llarg del segle **xx**, com a resposta a les exigències d'adaptació a la conjuntura agrària i d'utilització d'*inputs* industrials per tal de mantenir la viabilitat de les explotacions.⁹ Vinculat a aquests tractes, hi havia una orientació clarament ramadera de l'explotació, sobretot a l'engreix i revenda de vacum i de porcí, tal com es pot veure en el gràfic següent (figura 5):

Figura 5. Composició de l'ingrés al mas Ribes de Cabanes

Font: Saguer i Rico (2010)

El masover del mas Ribes portava un sistema de comptes basat en dues llibretes, una d'ingressos i una altra de despeses, on sistemàticament anotava totes les operacions que implicaven algun tipus de moviment monetari. Periòdicament, cada tres o

9 Sobre l'evolució del contracte de masoveria en el segle **xx**, vegeu Saguer (1999; 2011a).

sis mesos, el masover liquidava amb el propietari per repartir-se el guany net que s'havia produït. Les llibretes són molt detallades i molt interessants, però des de la perspectiva de la producció es limiten a als cultius i quantitats que es comercialitzaven. Les reutilitzacions i els autoconsums són absolutament invisibles. Per tant, no són massa útils per reconstruir la producció agrària, ni els rendiments, ni el sistema de cultiu, per bé que poden tenir altres utilitats analítiques.

Com hem dit, el règim contractual condiciona les produccions visualitzables a través de la comptabilitat. Determinats cultius no són visibles perquè eren francs, no generaven renda pel propietari. És el cas dels productes d'horta o d'alguns cultius lleguminosos. Era freqüent que els contractes de masoveria establissin una extensió de terra per tal que el masover pogués cultivar userda o altres farratges per a l'alimentació dels animals de treball. D'aquests cultius, sempre que es limitessin a l'extensió o a les condicions establertes pel contracte, no se'n pagava renda i, per tant, no consten en les comptabilitats que servien per passar comptes amb el masover o per controlar-lo. En el cas dels horts, dedicats a complementar l'alimentació de la família masovera, habitualment només s'exigien prestacions simbòliques o es facultava el propietari a prendre'n pel seu consum durant les estades que fes al mas, sense deixar-ne cap rastre documental. Eren habituals clàusules com la següent, que establien que el masover *tiene de servir al amo en lo que convenga ya en la casa ya en la bodega, y dar asimismo la verdura y hortaliza cuando se vaya a la propiedad*.¹⁰ Més rarament –i relacionat amb estades perllongades de la família del propietari– es preveia que es pagués a preus corrents per aquests aliments. Ho trobem, per exemple, a Can Maspons de la Vall (Vallès Oriental), on el propietari feia estades perllongades a la casa pairal i consumia una part dels productes de l'explotació agrícola: en la comptabilitat, aquests productes per a la manutenció del propietari eren deduïts dels ingressos per venda de fruits d'acord amb el seu valor de mercat.

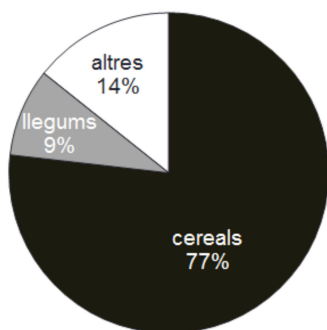
10 Arxiu privat de Can Riba de la Serra (Palou, Granollers): Llibre d'arrendaments, contracte verbal del masover, 1886 (*este trato es de palabra – no se ha escrito*).

Aquesta observació, d'altra banda, també ens permet tornar a constatar com la comptabilitat dels propietaris tendia a barrejar sistemàticament les despeses de consum domèstic del propietari amb les despeses d'explotació de la finca.

El problema derivat dels cultius *invisibles* es fa palès quan contrastem les dades procedents de comptabilitats amb informes i estadístiques sobre la producció agrària. La comparació simple entre l'estructura de cultius herbacis que dona Martínez Quintanilla el 1865 per al partit judicial de la Bisbal amb la renda en espècie (també de cultius herbacis) d'una mostra de cinc masos del mateix partit judicial entre 1841 i 1881 (figura 6) és molt aclaridora:

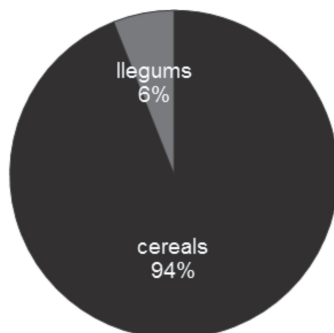
Figura 6. Estructura dels conreus herbacis al partit judicial de la Bisbal (s. XIX)

Produccions herbàcies del partit judicial de la Bisbal, 1859

Font: Martínez Quintanilla, 1865

Renda herbàcia en cinc masos, 1841-1881

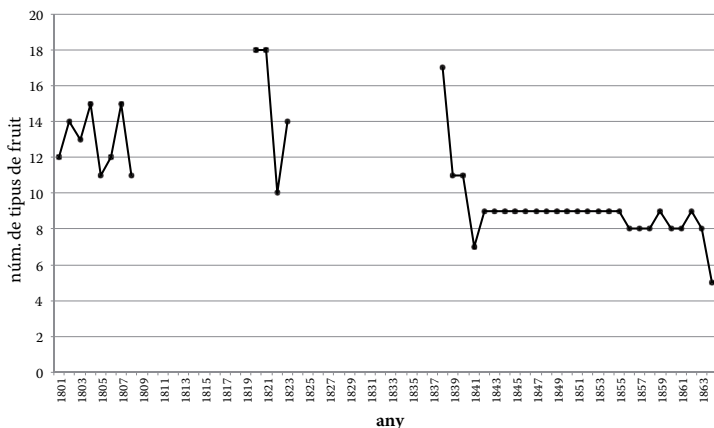

Font: Comptabilitats dels masos Sabater i Coloma (Serra de Daró), Perajoan (Parlavà), Estany (Belcaire) i Cancell (Gualta). Extret de Saguier, 1996

Petits canvis en el règim contractual, en la composició del patrimoni o en el sistema de gestió poden alterar la visualització de determinats cultius. La comptabilitat del patrimoni de Josep Grassot, de la Bisbal d'Empordà, a partir d'un moment determinat redueix el nombre de cultius i produccions objecte

de renda, per limitar-se als principals cereals (blat, ordi, civada, mestall, mill i blat de moro) i alguns llegums (fesols, faves i favons), i desapareixen sobretot les produccions més marginals, que generaven menor volum de renda (blat de coure, cigrons, gra de cànem, veces...) (figura 7).

Figura 7. Diversitat de fruits que eren objecte de renda en el patrimoni Grassot (la Bisbal), 1801-1863

Font: Arxiu particular de la família Fina, *Quadern de notes* de Josep Grassot i Coloma

Fins a quin punt aquesta reducció era reflex d'un canvi en l'estructura real de producció de les finques? Fins a quin punt es devia a una simplificació del sistema de cultius i a un cert procés d'especialització en una gamma més reduïda de cereals i llegums? El més sospitos a l'hora de validar aquesta hipòtesi era el fet que es produïa simultàniament en tots els masos del patrimoni. D'altra banda, aquesta reducció coincidia amb un canvi de llibreta, amb una simplificació del sistema comptable (reduït a una llibreta de collites) i amb una contracció del patrimoni, que va passar de cinc masos i un munt de parcel·les a només dos masos (tres fins a 1844) i un camp. Tot plegat explica millor la reducció de la diversitat de fruits que eren objecte de renda, que una hipotètica simplificació del sistema de cultius.

Més que de desaparició de cultius, cal parlar, en aquest cas, de desaparició de rendes.

Un darrer element que cal tenir en compte quan s'utilitzen comptabilitats de finques explotades en règim de parceria és la possibilitat que una part de la renda obtinguda no reflecteixi tant la producció com una mena de sanció que calia pagar quan el masover prenia la decisió unilateral de desmarcar-se del rígid sistema biennal que el forçava a sembrar un camp de cereals un any de cada dos. Els contractes i el costum preveien en aquests casos el pagament d'una multa en blat de l'ordre de sis quartans de blat bo i net per vessana. Narcís Fages de Romà va deixar constància, a mitjan segle XIX, que una part dels masovers empordanesos estaven infringint les clàusules que limitaven els cultius no cerealícoles i assumien el pagament de la sanció que s'establia al contracte per tal d'ampliar la superfície de farratges i userdes, amb l'objectiu d'alimentar un major nombre de caps de bestiar (Fages de Romà, 1863, 1877). En aquell moment, aquesta pràctica deuria ser prou remuneradora perquè, no només els masovers l'assumien i la practicaven, sinó que el mateix Fages de Romà la valorava com un abús perquè deixava en mans dels masovers tots els guanys que proporcionava l'engreix de bestiar. En qualsevol cas, pel que fa a les comptabilitats, aquest fet pot introduir puntualment un element més de distorsió en la utilització de les comptabilitats per analitzar la producció agrària.

Tot plegat ens condueix a una idea recurrent: les comptabilitats són un punt de vista determinat sobre el procés de producció agrària, el qual està fortament afectat per la posició de l'agent que la genera i per les normes contractuals que regulen la dinàmica de l'explotació. El grau de diversitat d'aquestes normes dóna també una major o menor varietat de contingut en les comptabilitats i, en consonància, una major o menor diversitat d'aspectes analitzables a través d'aquestes, o d'algunes d'aquestes.

3. DE LA PRODUCCIÓ ALS RENDIMENTS

Probablement, les comptabilitats agràries no siguin una alternativa a les estadístiques agràries o a *proxies* com les sèries de delme a l'hora d'analitzar l'evolució a llarg termini del volum de producció agrària. Intentar construir un índex de la producció agrària a partir d'una mostra àmplia de sèries comptables generaria més dubtes i problemes dels que segurament resoldria. Tot i així, la reconstrucció de sèries de producció, limitades a un mas, a un conjunt de finques o a un patrimoni, pot aportar altres dimensions interessants, no sempre assequibles a través d'altres fonts.

En primer lloc, pot constituir un bon indicador de les oscil·lacions de la producció, que en les estadístiques agregades tendeixen a quedar diluïdes. La inestabilitat de les collites és un element característic dels sistemes agraris, amb conseqüències no sempre bones per a les economies pageses, especialment quan la caiguda de la producció no pot ser compensada a través dels preus. També és clar que aquesta inestabilitat no ha tingut sempre la mateixa intensitat i, per això, té interès per detectar tant diferències de grau en les fluctuacions com l'existència d'estratègies per estabilitzar-les (des del cultiu del mestall o la diversificació de cultius, fins a les pràctiques de fertilització, passant pel regadiu) i també per identificar tipologies d'inestabilitat, en la mesura del possible. Una comparació de les fluctuacions dels rendiments en vuit finques de les comarques l'Urgell, l'Anoia i Osona, va permetre observar com la inestabilitat de les collites de cereals era molt elevada a mitjan segle **xix** i començava a reduir-se en les darreres dècades de segle, fins a arribar a un nivell molt més baix durant el primer terç del segle **xx** (Garrabou, Pascual, Pujol i Saguer, 1995). En aquest procés hi contribuïen tant millores tècniques (especialment la introducció de fertilitzants inorgànics) com el canvi d'ús de les terres més marginals.

Un altre indicador interessant que poden aportar les comptabilitats i que proporciona dades d'una qualitat superior a les que es poden obtenir d'altres fonts documentals, és el

que es refereix als rendiments. El llibre de Turner, Beckett i Afton dedicat a la producció agrària anglesa, utilitza les comptabilitats per reconstruir no tant un índex de la producció com sèries de rendiments pels principals cultius (Turner, Beckett i Afton, 2001). Hi ha bàsicament dos tipus de mesura dels rendiments: per unitat de superfície i per unitat de llavor. En el primer cas, sempre tindrem el problema del territori de referència: no és suficient conèixer l'extensió de la finca a la qual es refereix la comptabilitat, sinó que necessitem saber l'extensió realment ocupada per cada tipus de cultiu i necessitem desllindar-la de la superfície de guaret. Si documentar l'extensió de la finca pot tenir ja algun nivell de complexitat, l'estimació de l'extensió ocupada cada any per cada cultiu sol plantejar problemes irresolubles. Molt rarament les comptabilitats o la documentació patrimonial addicional ens dóna la informació necessària i en casos excepcionals el que trobem es refereix a un camp o una parcel·la de la qual el propietari està interessat a fer un seguiment particular. Només en els cultius arboris (vinya, olivera...), la superfície dels quals és més rígida i sol estar ben definida, podem arribar a fer una estimació del rendiment per unitat de superfície mitjançant les comptabilitats.

L'altra forma de mesurar els rendiments, per unitat de llavor, és més assequible. Els registres comptables amb certa freqüència enregistren la quantitat de llavor sembrada, a partir de la qual es pot calcular el rendiment per unitat de llavor. Tanmateix, aquesta informació torna a estar condicionada per la naturalesa del règim contractual. Només podem conèixer la quantitat de llavor sembrada allà on el propietari participava en el cost de la llavor. Els contractes de mitgeria que predominaven a la Catalunya occidental establien que el propietari havia d'aportar la totalitat o bé una part de la llavor. En canvi, a la Catalunya del nord-est, on dominava la parceria al terç sense aportacions del propietari, és difícil estimar els rendiments agrícoles a partir de fonts comptables. Això dóna lloc a un biaix geogràfic important, en la mesura que el conjunt de sèries de rendiments agrícoles procedeixen bàsicament de les àrees més pobres i més àrides del sud i l'oest de Catalunya.

4. ELS PROBLEMES DE REPRESENTATIVITAT

Aquest problema de biaix dels resultats en funció de la procedència de les fonts és, naturalment, inextricable en l'ús de les comptabilitats. És obvi que cada comptabilitat reflecteix un cas singular: una finca, un patrimoni, un propietari, un agricultor... Quan hom estudia una sola comptabilitat, aquesta singularitat no només està assumida, sinó que fins i tot és la perspectiva que interessa per tal d'explicar la lògica de les decisions i del comportament econòmic. La qüestió es planteja quan, a través de l'acumulació i l'examen de casos singulars, volem passar a un cert nivell de generalització. És aleshores quan aflora el dubte de la seva representativitat. Fins a quin punt els propietaris o els agricultors que han generat i conservat registres comptables més o menys rics i interessants no són un grup específic de persones il·lustrades, especialment preocupades per les qüestions agràries i per la modernització de les seves finques, les quals ens transmeten una visió esbiaixada i, per tant, poc representativa del conjunt del sector? En un treball d'història oral a partir de trenta-nou relats de vida de masovers, vàrem tenir notícia de quatre comptabilitats efectuades bé pels mateixos masovers entrevistats, bé pels seus avantpassats (Saguer, 2011a). Això significa, arrodonint, que només un 10 % havia portat algun tipus de comptes. Podem considerar que el que se'n deriva és vàlid pel conjunt? El fet de dur comptes ja revela que aquest 10 % segurament tenia un perfil especial, que no compartia amb la majoria de masovers i, per tant, és raonable que dubtem de l'abast del que ens diu la seva comptabilitat.

D'altra banda, com fa anys advertia Ronald Hubscher (Hubscher, 1985: 5), hem de lamentar la raresa dels comptes referits a petites explotacions agrícoles —com la de Joan Serinyana, el vinyater de Llançà (Curbet, 2007)—, mentre que disposem de molts més documents sobre masos i sobre finques de grans propietaris rendistes, atès que l'origen de la majoria de comptabilitats es troba, precisament, en la distància entre els propietaris i les seves finques. Aquest fet limita l'abast i la representativitat de la imatge construïda a partir de les comptabilitats. L'escassetat de la documentació referida a

petites explotacions dificulta la possibilitat de reconstruir-ne la producció i complica molt la realització d'anàlisis comparatives entre grans i petites explotacions com la que en el seu moment va plantejar Robert Allen (2004). Amb tot, en la mesura que anem acumulant exemples comparables i els analitzem adequadament, tenint en compte els possibles biaixos, i observem pautes coincidents, podrem extreure algunes conclusions més sòlides, a les quals, amb altres fonts documentals, probablement no podríem arribar.

¿LO PEQUEÑO ES HERMOSO? LAS CONTABILIDADES PARTICULARES Y LA HISTORIA QUE HEMOS APRENDIDO¹

JOSÉ-MIGUEL LANA
Universidad Pública de Navarra

INTRODUCCIÓN

¿Cuál es la relación que establecemos como historiadores con el saber adquirido? Lo menos que podemos decir es que es compleja. Por un lado, nuestro marco de pensamiento y análisis deriva de la estructura de conocimientos aceptados por la profesión. Por otro, nuestro trabajo con las fuentes y el diálogo con otras disciplinas y nuevos enfoques nos empujan a revisarla y trascenderla. Es, pues, una relación ambigua, difícil, dialéctica; o tal vez podríamos conformarnos con el adjetivo *crítica*. Y es que la crítica, ahora como sustantivo, es la columna vertebral del historiador. La profesión como tal nace con la crítica de fuentes, en la tradición renacentista de Lorenzo Valla a Mabillon. Más tarde se fortalece con la crítica de discursos y de prácticas, lo que la convierte en una profesión académica. Porque críticas de discursos y prácticas anteriores son las revoluciones historiográficas de los siglos **XIX** y **XX**, desde el Positivismo a la *Global History*, pasando por *Annales*,

1 Este trabajo se enmarca en el proyecto de investigación HAR2012-30732, financiado por la DGICyT. Agradezco a los profesores Enric Saguer y Gabriel Jover la oportunidad de participar en este volumen.

la Cliometría o la Nueva Historia Cultural. Las revoluciones historiográficas a veces se acompañan de manifiestos programáticos que quieren denunciar el paradigma anterior. Pero no es necesario ir tan lejos. La revisión del relato heredado no excluye el respeto al mismo como fenómeno histórico. La crítica del historiador contextualiza y busca causalidades. Y esto también es aplicable al propio discurso histórico, madurado y consolidado en coordenadas históricas concretas. Tampoco implica relativizar el valor de la verdad histórica ni –en línea con lo planteado por el Giro Lingüístico– reducirlo a metarrelato sin conexión directa con la realidad. Revisar el relato heredado es reconocer el carácter incompleto y provisional del conocimiento. Eso no significa que hayamos de negar, en todo o en parte, su veracidad. Implica sencillamente asumir que el conocimiento (histórico pero también en otros ámbitos) es una construcción social en proceso continuo (Fontana, 1982; Iggers, 1998; Noiriel, 1997).

En las páginas que siguen trataremos de observar cómo se ha producido una revisión de los relatos heredados en la historia agraria española y el papel que en ello juega el trabajo con fuentes de naturaleza contable y privada. El capítulo se completa con algunas indicaciones prácticas, a partir de la experiencia del autor, acerca de las posibilidades ofrecidas por este tipo de fuentes.

EL TÓPICO DEL ATRASO AGRARIO: EL MUNDO RURAL EN LA PERIFERIA DEL CAPITALISMO

Uno de los aspectos del relato historiográfico heredado que ha sido sometido a revisión durante las últimas décadas es el tópico del atraso agrario de España. Con metáforas más o menos afortunadas como la *larga siesta*, el *pozo de todos los males* o el *laberinto*, los historiadores españoles han corregido, matizado o alterado la pobre visión que teníamos de la dinámica agraria de los

siglos XVIII al XX.² El *canon* historiográfico vigente hasta entonces dibujaba sobre el medio rural y la agricultura unos perfiles definidos por el arcaísmo, la pobreza, la ignorancia, la desidia, el absentismo y la rutina. El diagnóstico que derivaba de ello era, en parte económico –ineficiencia– y en parte moral –injusticia–, y en consecuencia revelaba un imperativo: una intervención desde arriba para remover estructuras y favorecer el progreso. Pero, ¿cuándo y cómo se construyó el tópico del atraso agrario?

La expansión del capitalismo agrario durante las décadas centrales del siglo XIX fue acompañada por la fe en el progreso y un cierto optimismo (Robledo, 1993: 41-80). La reforma liberal de las instituciones y estructuras agrarias profundizó las relaciones de mercado y se plasmó en la construcción del mercado nacional y la integración en un mercado mundial de productos y factores. La profundidad de las transformaciones era subrayada por una comisión gubernamental que en 1867 y en el marco de la Exposición Universal de París se esforzaba por presentar en el exterior con tonos positivos lo que ahora han dado por llamar la *marca España*:

*Entre las reformas modernas que más han contribuido al fomento de la riqueza agrícola, a la libre circulación de la propiedad raíz, a la moralidad de la familia y a que gran número de colonos pasen a la clase de propietarios, deben contarse: la abolición del diezmo y primicia, antes carga exclusiva de la agricultura; la extinción de mayorazgos y vínculos, que aglomeraban los patrimonios en el hijo mayor, con perjuicio de los otros hermanos; la desaparición de los señoríos, que aún recordaban el predominio feudal; y la desamortización civil y eclesiástica, que ha sacado de manos muertas al libre cambio sobre veinte mil millones de bienes territoriales y de censos que los afectaban.*³

2 Las metáforas aludidas corresponden a Simpson (1995), Pujol *et al.* (2001) y Carmona y Simpson (2003). La imagen del atraso agrario está muy presente en la obra de hispanistas como Vilar (1947), Carr (1969), Malefakis (1980) o Amalric (1985) y en disciplinas afines (Tamames, 1960). Sobre el cambio de percepción aludido, Juliá (1996).

3 Comisión Regia de España (1867: 113).

No dejaban, sin embargo, de reconocer la posición periférica del país y el hecho de *no haber adelantado esta industria [agrícola] lo que en otros países, menos privilegiados que la Península*, aunque según la Comisión esto era causado *por la poca población que cuenta respecto a su extenso territorio, por la escasez de lluvias en algunas de sus comarcas férciles, y por otras causas políticas e históricas*.⁴ Los tonos sombríos se acentuarían más tarde, cuando la integración del mercado mundial aumentase la competencia y empujase a la baja los precios de los productos agrícolas. Atrapados en la tenaza de unos rígidos costes de producción y unos precios de venta deprimidos, las alternativas que se presentaban a los damnificados de la primera globalización eran diversas. Para la gran empresa que funcionaba con trabajo asalariado, las opciones eran la intensificación (mecanización), la extensificación (desinversión) o la cesión (aparcería y arrendamiento). Para la agricultura familiar y el proletariado agrícola había pocas alternativas, más allá de la autoexplotación, la emigración o la lucha por la tierra (Garrabou, 1988; Koning, 1994). Es en ese contexto que aumentaron las demandas al Estado en busca, bien de protección arancelaria, bien de una reforma de las estructuras. La crisis social constituyó un desafío intelectual que mutó el optimismo progresista en pesimismo regeneracionista. Un tonante Joaquín Costa lo expresaba con rabia reformadora en 1880:

Vivimos todavía los españoles, lo mismo en agricultura que en historia, en el periodo mítico y fabuloso de nuestra vida nacional. (...) convertimos a España en una especie de fantástica Jauja, sin que sean parte a disipar este espejismo los crueles desengaños de la realidad; y si en riqueza, en saber, en poderío y en política no sostenemos el cetro de la hegemonía europea y no vamos a la cabeza de la humanidad, culpa es exclusiva de nuestra inactividad y de nuestra desidia (...) El pueblo español no se ha repuesto todavía del empobrecimiento espiritual que sufrió en las

4 Comisión Regia de España (1867: 115). Estos argumentos de naturaleza demográfica y ecológica han sido reformulados en los últimos años, respectivamente, por Llopis (2004) y Pujol (1998).

*tres últimas ominosas centurias, y sigue necesitando la tutela providente del Estado.*⁵

¿Cómo explicar el fracaso del capitalismo agrario liberal a la hora de garantizar crecimiento económico y distribución de oportunidades? Coincían una serie de percepciones complementarias: un pobre balance del proceso de industrialización, la conciencia de una debilidad geopolítica en el escenario de darwinismo imperialista, y el desdén disfrazado de pintoresquismo de la mirada del otro. La solución vendría por negación: no se habría producido un verdadero progreso durante el siglo XIX. Ni se habría seguido la senda británica de la revolución agrícola y el aumento de la productividad, ni tampoco la senda francesa de transformación radical de las estructuras sociales, democratización y fortalecimiento del Estado. Y si en lugar de ello se habían reforzado las ineficiencias e injusticias, ¿a qué era debido? La respuesta que se dio repartió las culpas entre un Estado débil y corrupto, unos terratenientes absentistas y desentendidos del progreso, un campesinado miserable, ignorante y rutinario, la ausencia de espíritu de empresa y, en suma, una agricultura atrasada. Los remedios tras este diagnóstico varían en función de las filiaciones políticas: desde la izquierda, la solución la traería una reforma agraria de corte democrático o, en su caso, revolucionario; desde la derecha, un *cirujano de hierro*, por emplear la metáfora de Costa.

El trauma de la Guerra Civil y la victoria fascista reforzaron la consideración de un país anómalo y fieramente arcaico. Para los panegiristas de Franco la idea del atraso llegó a casar bien con su visión sobre lo que entendían como funesto siglo XIX y sirvió para exaltar el proclamado milagro modernizador del régimen. Para buena parte del exilio el fatal resultado sólo podía ser explicado por la fortaleza de las supervivencias feudales y una revolución burguesa aún por completar, más allá de los errores propios y de la responsabilidad internacional.⁶ La renovación historiográfica

5 Costa (2005: 1-2, 17).

6 Revisiones historiográficas hasta los años setenta, en Jover Zamora (1974) y Pérez Garzón (1980).

española del último tercio del siglo **xx** incorporó nuevos matices a la imagen compartida de una sociedad rural en gran medida inmóvil. A la dualidad característica de una economía en transición defendida por Nicolás Sánchez Albornoz, en la que se reconocían algunos elementos innovadores concretos, se añadió el reconocimiento del avance registrado en la producción agraria y hasta *un cierto grado de intensificación*, que con todo no fueron bastantes para sostener el pulso de la industrialización en el conjunto del país.⁷

Pero, ¿qué nos dicen las fuentes históricas? Ya se ha señalado que las fuentes literarias ofrecen matices distintos antes y después de la gran deflación de fin de siglo. Y en cuanto a las estadísticas oficiales, lo cierto es que su escasez y sus limitaciones han permitido a los historiadores sostener planteamientos dispares. De ahí la importancia de explorar otras fuentes alternativas. Los protocolos notariales son, sin duda, una fuente de excepcional calidad, pero además de lo extremadamente laborioso que resulta su explotación nos encontramos con el problema de los cien años necesarios para su apertura al público. Con este panorama, los archivos familiares y otros archivos de carácter privado (instituciones eclesiásticas y caritativas, empresas, cooperativas de producción) constituyen, a pesar de sus problemas de acceso, una fuente de extraordinario valor. Así es que desde mediados de la década de 1980, pero sobre todo durante los dos decenios siguientes, se han ido acumulando los trabajos que han recurrido a los archivos familiares y a las contabilidades privadas para intentar responder los interrogantes que las fuentes oficiales son incapaces de resolver. Desde Cataluña a Galicia y desde Andalucía a Navarra los estudios de caso realizados ofrecen un panorama distinto al sector arcaico, rutinario e inmóvil

7 Sánchez Albornoz (1968). El entrecomillado pertenece a Anes (1970: 438). El juicio negativo de Tuñón de Lara (1961) se atempera en Nadal (1975: 240-241), al menos para Cataluña, donde reconoce transformaciones agrícolas previas al despegue industrial, y también en Artola (1978: 37-39) y Tortella (1985). Ofrecen un mayor reconocimiento de la profundidad de las transformaciones Fontana (1975), Naredo (1977), GEHR (1983), García Sanz (1985) y Garrabou y Sanz (1985).

que dibujaba el relato tradicional.⁸ Con matices, aquí y allá se muestra un mayor dinamismo del previsto, con crecimiento del producto y especialización, cambios en la organización del trabajo y cierto cambio técnico. La gestión de la empresa agraria dista de ser, según estos estudios, descuidada e ineficaz, como se había llegado a creer. Pero, en definitiva, ¿cuáles son las características y posibilidades concretas de este tipo de fuentes?

UN SISTEMA DE INFORMACIÓN PARA LAS DECISIONES FINANCIERAS (Y UNA MINA DE DATOS)

Toda documentación de tipo contable forma parte de un *sistema de información*. Como tal, su función de registro permite recordar, combinar y transmitir la información considerada relevante a sus usuarios, ya sean éstos usuarios internos (el propio empresario o directivo y sus subordinados) o externos (accionistas, clientes, prestamistas, prestatarios, proveedores, fisco). En última instancia se trata de proporcionar información comprensible, comparable, relevante, oportuna y fiable, reduciendo la incertidumbre en el proceso de toma de decisiones (Horngren y Harrison, 1991: 225). El sistema más completo y perfeccionado para cumplir esta función es la contabilidad por partida doble, que aparece ya prescrita para banqueros, cambistas y mercaderes en la Corona de Castilla en 1549 y 1552 (Vlaemminck, 1961: 189-190). Pero no

8 Garrabou, Sagner y Sala (1993), Garrabou, Tello y Vicedo (1993), Planas (1994), Pascual Domènech (2000), Garrabou, Planas y Sagner (2001a; 2001b; 2002; 2013), Pujol (1999), Bonales (2007) para Cataluña; Jover (2002), Morey (2007) y Jover y Pons Pons (2012) para Baleares; Bernal y De la Peña (1974), Ruiz Torres (1987), Calatayud, Millán y Romeo (1996; 2000) en el caso del País Valenciano; Pérez Picazo (1990), Martínez Soto (2002) para Murcia; Ponsot (1986), López Estudillo (2007) para Andalucía; García Sanz (1983; 1991), Carmona Pidal (1995; 2001), López y Robledo (2004), Moreno Lázaro (2002; 2007) y Serrano García (2002; 2007) para Castilla León; Domínguez (1997) y Presedo (2007) para Galicia; y yo mismo para Navarra (Lana, 1995; 2002; 2003; 2007b; 2012; Lana y Gastón, 2007). Los congresos de Historia Agraria (Salamanca, 1997) y de Historia Económica (Zaragoza, 2001; Santiago de Compostela, 2005) han dedicado algunas sesiones a reunir y discutir los resultados de estas investigaciones.

es esto lo que solemos encontrar en los patrimonios agrarios, al menos hasta fechas muy tardías y en proporción muy pequeña. Lo más habitual es toparse con registros contables llevados *alla veneziana*, es decir, con dos columnas o páginas enfrentadas, una para el haber y otra para el debe; en suma, sistemas contables de partida simple más o menos perfeccionados. Los documentos que suelen encontrarse en las contabilidades más completas incluyen, para cada una de las unidades administrativas: un inventario de bienes, objeto en ocasiones de rectificación anual; un libro o cuadernillo de cargo y data, en el que los asientos tienden a estar ordenados cronológicamente; un libro de frutos, en el que se anotan los productos recolectados, así como sus empleos y ventas; y un cuaderno de labores, que recoge las operaciones de cultivo y mantenimiento realizadas y los gastos y jornales devengados.

Esto podía ser considerado suficiente para las necesidades de control de agencia que tenían los terratenientes, al permitirles comprobar –con la ayuda de los correspondientes libramientos y cargaremes– la veracidad de las anotaciones de ingresos y gastos, así como del inventario de existencias. Ofrecía la ventaja de su simplicidad y fácil comprensión para esos fines, pero impedía conocer con exactitud y de manera continua los flujos de renta y los débitos, y por tanto no servía eficazmente al conocimiento de la rentabilidad de los diferentes cultivos y a la toma de decisiones empresariales.

Pero estas funciones que cumple para los usuarios internos y externos contemporáneos no necesariamente coinciden con la utilidad que espera el historiador. Muchas de las preguntas que éste podría realizar quedarán sin respuesta, ya que los objetivos de su creación no responden a las necesidades de información del investigador. A pesar de ello, pueden convertirse en una valiosa cantera de información tanto seriable como cualitativa. Los aspectos susceptibles de estudio a partir de esta documentación son numerosos: permiten conocer con mayor precisión los sistemas de organización y gestión agraria y estudiar los contratos de cesión de la tierra; pueden utilizarse para reconstruir cifras de empleo agrario y procesos de trabajo con detalle de las distintas tareas y su estacionalidad; pueden proporcionar indicadores de la marcha de las producciones agrícolas y ganaderas; pueden ser

empleadas para reconstruir datos de rendimientos y productividad de los factores (tierra, trabajo, simiente); permiten acceder a información sobre precios de las mercancías y condiciones de su comercialización; permiten reconstruir las variables distributivas básicas, como salarios, rentas y tributación; podemos conocer en muchos casos los precios de los bienes de capital (alquiler y compra de equipos de tracción, fertilizantes, agua de riego, barbados y repuestos de vivero, utillaje, costes de acarreo y almacenamiento); permiten detectar y seguir los esfuerzos de inversión así como el cambio técnico; son, en fin, un útil instrumento para el análisis de coyuntura. En combinación con el estudio de la correspondencia (elemento clave, junto con la contabilidad, de la oficina de gestión), puede además arrojar luz, no solo sobre estos asuntos sino también sobre aspectos extraeconómicos que han sido objeto de atención historiográfica, como pueden ser las redes de clientelismo y patronazgo, las culturas y los comportamientos políticos, etc.

La pregunta clave es, claro, si podemos fiarnos de los estudios realizados a partir de archivos privados; si es posible realizar generalizaciones a partir de casos particulares; si, en definitiva, debemos tomar el caso que estudiamos como un síntoma o no pasa de ser una anécdota. Dado que la elección de las contabilidades estudiadas no responde ni puede hacerlo a una técnica de muestreo estadístico, las conclusiones que podamos alcanzar serán siempre sospechosas de representatividad. La mera acumulación de estudios de casos apenas servirá para mejorar algo esta situación, dado que seguirá respondiendo a criterios de selección ceñidos a la disponibilidad y no al muestreo. Esta desconfianza está, por tanto, justificada en el caso de que pretendamos responder a cuestiones relacionadas con los modos de gestión y las decisiones empresariales, la organización del cultivo, la inversión, el cambio técnico o la productividad. Al fin y al cabo, las explotaciones agrarias se pueden ordenar en un amplio rango entre dos márgenes que separan en cada momento histórico a las más eficientes e innovadoras de las más conservadoras. Entre ambas fronteras productivas las combinaciones posibles son innumerables, formándose un *continuum* tecnológico y organizativo. Dependiendo del punto en el que se sitúe en ese *continuum* el patrimonio concreto

que estudiamos podemos hacernos una idea u otra de las características de ese agrosistema social.

Sin embargo, si lo que nos interesa es la evolución de algunas variables relacionadas con los mercados de productos y factores esta prevención tiene menos sentido. Aún cuando estos mercados estén lejos de ajustarse al modelo ideal de competencia perfecta, cabe esperar que las cotizaciones alcanzadas en la venta de productos y la compra de insumos, rentas y salarios tiendan a ajustarse a los niveles medios de la comarca tanto en su cuantía como, sobre todo, en su evolución.

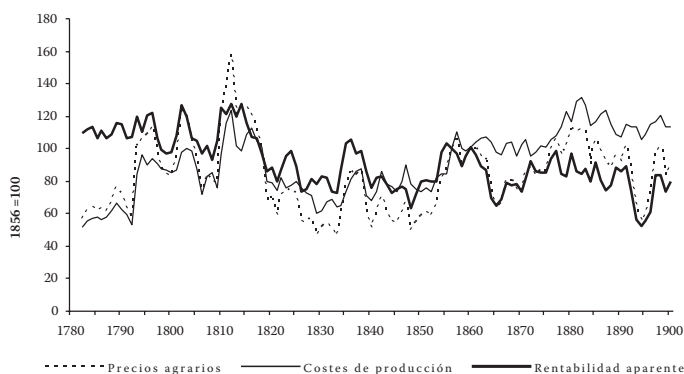
ALGÚN EJEMPLO DE LAS POSIBILIDADES DE EXPLOTACIÓN DE LA FUENTE: LA PRODUCTIVIDAD DEL TRABAJO

Si en mercados razonablemente abiertos y con nutrida concurrencia como los que encontramos en bastantes regiones, los precios obtenidos por los particulares se comportan de manera similar a los precios medios generales, la investigación histórica cuenta entonces con un sólido campo de trabajo. Esto me ha servido para, a partir de la reconstrucción de series de precios y salarios para el sur de Navarra, obtener algunas conclusiones en temas como la evolución de las condiciones de vida de los trabajadores rurales (Lana, 2002a; Lana, 2007a) y la productividad total de los factores (Lana, 2011). Para esto último llevé a cabo la reconstrucción de sendas series de números índices de precios de productos agrarios y de costes de los factores, utilizando dos conjuntos sucesivos de ponderaciones.⁹ El resultado se puede ver

9 Para el índice de precios utilicé dos ponderaciones diferentes enlazadas en el año 1856. La serie incluye al trigo (42 % en 1782-1856 y 25 % en 1856-1900), cebada (13 % y 8 %, respectivamente), alubias (3 % y 3 %), vino (20 % y 40 %), aceite de oliva (10 % y 12 %), patatas (0 y 1 %), carne de vaca (2 %), carnero (3 %) y lana (7 %). Por su parte, las ponderaciones del índice del coste de los factores incluyen la renta de la tierra (24 %), el jornal masculino adulto ordinario (35 % para 1782-1856 y 41 % para 1856-1900), el jornal de yunta (22 % y 17 % para esos mismos intervalos temporales), la semilla de trigo (11 % y 9 %) y los fertilizantes (8 % y 9 %). *Vid.* Lana (2011).

en la figura 1, donde a esos dos índices de precios y costes se ha añadido un tercero que muestra lo que podríamos bautizar como la *rentabilidad aparente* de la explotación agrícola. No tiene por qué reflejar exactamente la rentabilidad de explotaciones concretas, ya que esto depende de las decisiones tomadas por los agentes teniendo en cuenta sus disponibilidades de recursos y sus expectativas, pero dibuja el clima general en que se podían mover como resultado de la evolución de los precios en el mercado y de los costes de los factores. Podría tomarse, por así decirlo, como el telón de fondo en el que los agricultores podían ir trazando sus expectativas y adoptando sus decisiones. La serie no refleja esas decisiones pero, de alguna manera, están presentes en la evolución a largo plazo de esta serie.

Figura 1. Precios agrarios, coste de los factores y rentabilidad aparente en el sur de Navarra, 1782-1900 (índices base 100= 1856)

Fuente: Elaboración a partir de Lana (2011)

En la medida en que comprobamos entre ambas márgenes del siglo un descenso importante en la serie que hemos denominado *rentabilidad agrícola aparente*, las unidades de explotación debieron de haber mejorado su eficiencia en el uso de los factores para compensar a largo plazo la tenaza de precios y costes. Dicho de otra forma, si el índice de precios agrarios se distanció a la baja

respecto al índice de coste de los factores se debió probablemente a un aumento correspondiente de la productividad. Este aumento, a su vez, fue el resultado de las decisiones estratégicas tomadas por los productores con el fin de optimizar el uso de los factores, ya sea el factor trabajo (en el caso de las explotaciones que utilizaban masivamente mano de obra asalariada) o el factor capital (principalmente en las pequeñas explotaciones familiares escasas de ese recurso). Solo de esa forma pudo trasladarse a los consumidores, vía precios, una parte de esa ganancia de productividad.

El incremento de la productividad agrícola durante el siglo **XIX**, en particular durante el difícil periodo que siguió a las guerras napoleónicas, se ve confirmado por la información que podemos extraer de los cuadernos de labores de algunos patrimonios. Pongamos el ejemplo de los olivares que los condes de Murillo tenían en la localidad de Cintruénigo, cuya gestión he analizado recientemente (Lana, 2012). Las cuentas anuales remitidas por el administrador al propietario ofrecen el suficiente detalle como para poder seguir cronológicamente los pagos de jornales así como el rendimiento de las cosechas. Para explotar esta información hice uso de una hoja de cálculo (cuadro 1) en la que fui anotando las peonadas contratadas, diferenciando por tareas agrícolas, tipo de jornal (varón adulto, mujer, muchacho, yunta o caballería) y meses del año en que eran empleados.¹⁰ Esto permite realizar un seguimiento exhaustivo de la organización del trabajo y su estacionalidad. En los casos en que la documentación aclaraba que, por razones climáticas o de otro tipo, sólo se había trabajado medio día me cuidaba de anotar la fracción correspondiente de la peonada. En otra hoja similar iba anotando también los salarios pagados teniendo en cuenta esa misma tipología, con el fin de poder reconstruir detalladamente la evolución de los jornales de mes en mes y de año en año.

10 En este ejercicio se cuenta por entero y por igual el jornal de yunta que el de caballería suelta, puesto que nos interesa contabilizar el número de peones que realizan las tareas, al margen de si lo hacen con uno o con dos animales. También consideramos por igual al jornal masculino que al femenino o al adulto y al infantil.

Cuadro 1. Esquema de la plantilla de explotación en hoja de cálculo de la información sobre mano de obra empleada en las tareas agrícolas

Tareas agrícolas	Trabajador (p.ej.)	Mes (p.ej.)	Año 1	Año 2
Tarea agrícola 1	Varón adulto	Enero	Número de peonadas...	Número...
Tarea agrícola 1	Varón adulto	Diciembre
Tarea agrícola 1	Mujer	Noviembre
Tarea agrícola 1	Muchacho	Enero
Tarea agrícola 2	Yunta	Marzo
Etc.	Etc.	Etc.

Con la masa de información así reunida podemos detectar algunos cambios relevantes acaecidos en esta explotación olivarera. Los resultados se resumen con un cierto detalle en el cuadro 2. La mayor parte de las peonadas contratadas corresponde a varones adultos, aunque el trabajo femenino se halla también muy presente debido al uso masivo de mujeres con un salario inferior al del hombre en la recolección de la oliva. Ellas se encargaban de coger la oliva del suelo y de manipular las mantas que se colocaban bajo el árbol (por lo que recibían el nombre de *cogedoras* o *plegadoras*) mientras que los hombres se ocupaban de sacudir las ramas con sus varas. Las tareas de recolección representaban, con mucho, las de mayor volumen de trabajo de todo el ciclo productivo, en torno a tres cuartas partes del mismo en las décadas de 1810 y 1820, y algo menos después. A la recolección seguían en importancia las tareas ejecutadas sobre el suelo, ya fueran labores profundas, como labrar con las yuntas y cavar a brazo, o superficiales, como arreglar los conductos de riego en la propia finca para llevar el agua a los árboles sin desperdiciarla, edrar y desbrozar de hierba el terreno, o lo que la fuente denomina *entablar*, *rastriar* o *estolmar*, o sea, allanar el suelo para hacer más fácil y barata la recolección. Tras este tipo de actividades venían en importancia las relacionadas con el mantenimiento de infraestructuras, en particular las limpias de acequias y brazales de riego. Las operaciones realizadas sobre el propio árbol (podar o limpiar, leñar, quitar brotes y repollos) ganaron importancia en la década de 1830, mientras que en la década siguiente se llevaron a cabo operaciones de descepe y descuaje de olivos para obtener un

marco de plantación menos espeso. La custodia de los olivares fue particularmente elevada en la década de 1810, cuando se registra algún episodio de invasión de fincas y hurto de olivas. El manejo del fruto en el granero y su conducción y manipulación en la almazara durante la molienda completa el abanico de operaciones que registran estos cuadernos.

Cuadro 2. Labores y peonadas contratadas en la explotación olivarera de los condes de Murillo en Cintruénigo (Navarra), 1810-1860. Promedios anuales por decenio.

Tarea	Peón	1810-19	1820-29	1830-39	1840-49	1850-59
Hoyar y plantar	MA	0	4	4	1	0
Limpiar acequias	MA	124	81	104	105	48
Regar	MA	46	45	30	39	20
Arreglar conductos	MA	33	80	54	55	54
Cavar	MA	98	74	188	113	159
Edrar	MA	96	74	58	38	42
<i>Entablar</i> (allanar)	MA	7	5	24	15	21
Podar y descepar	MA	0	14	26	174	37
Quitar brotes	MA	0	0	3	29	13
Tareas ocasionales	MA	1	0	0	6	1
Recolectar	MA	722	815	781	598	629
Manipular y molturar	MA	27	36	46	32	35
Custodiar	MA	30	14	17	10	3
<i>Total</i>	<i>MA</i>	<i>1184</i>	<i>1240</i>	<i>1334</i>	<i>1214</i>	<i>1062</i>
Auxilios de campo	FA	0	0	6	0	1
Recolectar	FA	896	863	739	622	559
Manipular y molturar	FA	7	19	14	14	3
<i>Total</i>	<i>FA</i>	<i>903</i>	<i>882</i>	<i>759</i>	<i>636</i>	<i>562</i>
Auxilios de campo	INF	4	12	0	2	3
Recolectar	INF	29	0	14	8	0
Manipular y molturar	INF	1	3	2	1	3
<i>Total</i>	<i>INF</i>	<i>34</i>	<i>14</i>	<i>16</i>	<i>11</i>	<i>5</i>
Labrar	A/Y	72	89	75	85	75
<i>Entablar</i> (allanar)	A/C	4	5	24	14	21
Acarrear leña	A/C	0	9	18	82	5
Acarrear oliva	A/C	15	17	22	15	18
<i>Total</i>	<i>A</i>	<i>90</i>	<i>120</i>	<i>139</i>	<i>196</i>	<i>119</i>
<i>Total</i>	<i>Todos</i>	<i>2.211</i>	<i>2.255</i>	<i>2.247</i>	<i>2.057</i>	<i>1.749</i>

MA: masculino adulto; FA: femenino adulto; INF: infantil; A/Y: tareas con animales; yuntas; A/C: tareas con animales: caballerías sueltas. Fuente: Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional (SNAHN), Bornos, cajas 172/1 y 173/1.

El cuadro 2 permite comprobar que las prácticas de cultivo no permanecieron inmutables, lo cual nos advierte ya de que aquella vieja visión de una agricultura rutinaria no se corresponde con la realidad. Las combinaciones de labores se fueron modificando durante estas décadas a pesar de que el número total de peonadas se mantuvo estable entre 1810 y 1840. En unas labores, como es el caso de la cava de los olivares o el allanado del suelo para facilitar una mejor disposición de las mantas durante la recolección, aumentó el volumen de trabajo, mientras que disminuyó en otras como la edra, el mantenimiento de acequias y el riego directo. La década de 1840 marca cambios más visibles, con la introducción de nuevos métodos de poda, a cargo de prácticos *inteligentes* que cobraban un jornal más elevado, y un severo proceso de aclarado del marco de plantación, con el fin de *arrancar de raíz algunos brazos de olivo para dar luz a los inmediatos que se hallaban asombrados, causa por la que no podían producir lo que otros que se hallan en disposición clara y despejada, limpiarlos y dejarlos arreglados*.¹¹ Con ello, la masa de trabajo empleado en los olivares descendió sustancialmente, desde el máximo de 2.255 peonadas por año en el decenio de 1820 hasta 1.749 en el de 1850 (un 22 % menos).

El cuadro 3 permite entender el sentido de estos cambios en las prácticas de cultivo. Se incorpora aquí la cifra de la cosecha registrada, que se ha incrementado en un diez por ciento hasta 1841 con el fin de tener en cuenta el diezmo. Durante la primera etapa, de 1810 a 1840, la producción de olivas aumentó en un 61 % con un incremento inapreciable del volumen total de trabajo requerido (aunque el empleo de varones adultos aumentó hasta en un 12,7 %). A pesar de que la cosecha era mucho mayor, el número de peonadas en la recolección disminuyó, reflejando un esfuerzo deliberado de aumentar la productividad del trabajo (la citada labor de *entablar* o allanar cumplía precisamente esa función). Ésta aumentó, en efecto, en un 58,7 % si nos referimos al trabajo total, en un 43,1 % si nos limitamos al trabajo masculino

11 AHNH, Bornos, caja 172/1.

adulto y hasta en un 73,2 % si nos referimos al trabajo más voluminoso de recolección. Estas cifras echan por tierra el tópico obsoleto del inmovilismo agrario, más aún si tenemos en cuenta que es muy poco probable que la remota porción de patrimonio que los condes de Bornos y Murillo tenían en Cintruénigo pueda ser considerada como una explotación situada en la frontera de la innovación dentro del *continuum* al que antes nos hemos referido.

Cuadro 3. Cosecha de olivas, peonadas contratadas y productividad del trabajo en la explotación olivarera de los condes de Murillo en Cintruénigo (Navarra), 1810-1860. Promedios anuales por decenio.

		1810-19	1820-29	1830-39	1840-49	1850-59
[1] Cosecha registrada	Robos	837	1.041	1.363	1.017	1.122
[2] Cosecha con diezmo	Robos	930	1.157	1.500	1.029	1.122
[3] Oliva expresada en	Kgs.	23.248	28.914	37.488	25.736	28.055
<i>Cosecha [3]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>124,4</i>	<i>161,2</i>	<i>110,7</i>	<i>120,7</i>
[4] Total de peonadas	Nº	2.211	2.255	2.247	2.057	1.749
[5] Peonadas masculinas	Nº	1.184	1.240	1.334	1.214	1.062
[6] Peonadas recolección	Nº	1.647	1.678	1.534	1.228	1.187
<i>Peonadas [4]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>102,0</i>	<i>101,6</i>	<i>93,0</i>	<i>79,1</i>
<i>Peonadas [5]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>104,7</i>	<i>112,7</i>	<i>102,5</i>	<i>89,7</i>
<i>Peonadas [6]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>101,9</i>	<i>93,1</i>	<i>74,6</i>	<i>72,1</i>
[7] Productividad [3] / [4]	Kgs	10,51	12,82	16,68	12,51	16,04
[8] Productividad [3] / [5]	Kgs	19,63	23,31	28,10	21,20	26,41
[9] Productividad [3] / [6]	Kgs	14,11	17,23	24,44	20,96	23,64
<i>Productividad [7]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>122,0</i>	<i>158,7</i>	<i>119,0</i>	<i>152,6</i>
<i>Productividad [8]</i>	Índice	<i>100</i>	<i>118,7</i>	<i>143,1</i>	<i>108,0</i>	<i>134,5</i>
<i>Productividad [9]</i>	índice	<i>100</i>	<i>122,1</i>	<i>173,2</i>	<i>148,5</i>	<i>167,5</i>
Peso recolección [6] / [4]	%	74,5	74,4	68,3	59,7	67,9

Nota: Los olivares de los condes de Murillo en Cintruénigo ocupaban 19,10 hectáreas, según el inventario de 1880. En 1647 se habían apeado 14,73 ha y eran 14,87 en 1792. Fuente: Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional (SNAHN), Bornos, cajas 172/1 y 173/1.

Durante la segunda etapa, las décadas de 1840 y 1850, el panorama varía un tanto. La cosecha descendió como consecuencia del arranque de más de sesenta olivos y la severa poda a que fueron sometidos los demás, pero se mantuvo por encima del decenio de 1810. No obstante, el descenso del volumen de trabajo requerido, principalmente en la recolección, permitió mantener la productividad del trabajo en niveles similares a los de la década de 1830. Esto implica un esfuerzo deliberado por mantener el nivel de eficiencia en el manejo del factor trabajo alcanzado durante la depresión de precios posterior a Waterloo.

La explicación más sencilla de este incremento de la productividad nos la proporciona la evolución de la estructura de precios relativos de productos y de factores, sobre lo cual la propia contabilidad nos ofrece abundante información que no es difícil sistematizar. El cuadro 4 sintetiza algunas variables que pueden darnos algunas claves al respecto. Recoge la evolución de los precios medios decenales de dos productos agrarios que eran regularmente comercializados por esta administración: el trigo procedente del cobro de cánones enfiteúticos y arrendamientos en especie, y el aceite claro resultante de la molturación de la oliva recolectada.¹² Incluye además la evolución de los jornales de varias categorías de trabajadores: el jornal masculino adulto más común (tomado de las labores de cava y edra, limpia de acequias y recolección, cuya cuantía coincide) junto con el jornal femenino correspondiente a las plegadoras y el pagado a los peones empleados en las operaciones del trujal. Se añade además el coste de varios bienes de capital, como son el alquiler de la yunta de mulas para labrar olivares, el de la caballería menor empleada en acarreos, el coste del utillaje de recolección (representado aquí por un equipo de 50 mantas y 35 sacos en

12 Se deja a un lado lo que la fuente identifica como aceite recio o turbio, producto de posteriores prensadas y de peor calidad, y las significativamente denominadas *heces*, resultantes del prensado de los últimos residuos. Otros subproductos del olivar eran el huesillo, utilizado habitualmente como combustible, y la leña obtenida durante la poda y limpia de los olivares.

alquiler más una vara larga de pino y dos cortas de avellano compradas cada año),¹³ la tarifa de molturación abonada a la almazara,¹⁴ y el coste de almacenaje, representado por el alquiler de una tinaja.

La conclusión que extraemos del cuadro 4 es que los precios de los factores demostraron una mayor rigidez que la de los productos agrícolas. El precio medio de venta del aceite se redujo casi en un 60 por cien entre las décadas de 1810 y 1820, mientras que el del trigo alcanzaba su punto más bajo en el decenio de 1840 con un 45 por cien de descenso. Por su parte, los salarios agrícolas se redujeron hasta en un 37 por ciento, al tiempo que los salarios industriales y los costes de almacenaje lo hicieron en un 30 por cien. El alquiler de yuntas y caballerías se redujo también hasta una tercera parte en las décadas de 1820 o 1830, al tiempo que las tasas de molienda tocaron fondo con un 22 por cien de descenso. El coste del utillaje de recolección, sin embargo, se mantuvo prácticamente estable, bajando apenas un 3 por ciento. Dicho de otra manera, los precios de compra se resistían a bajar mientras que los precios de venta se hundían durante las décadas de 1810 y 1820. Aunque la contabilidad que se llevaba en esta y otras administraciones era muy simple y estaba muy lejos de la contabilidad de costes, era suficiente para permitir al propietario y a su administrador percibir claramente las consecuencias de esta evolución de los mercados y para impulsarlos a buscar los medios precisos para corregir o compensar el descenso de la rentabilidad.

13 El utillaje de recolección básico se ha calculado a partir del promedio de mantas y sacos alquilados y varas de pino y de avellano compradas entre 1810 y 1860, reduciendo luego las cifras obtenidas a lo que proporcionalmente correspondería a una vara de pino comprada cada año, redondeando los decimales.

14 La tarifa de molturación, expresada en la fuente en reales de vellón por saco, se ha transformado al sistema métrico decimal suponiendo siete robos de oliva por saco (relación atestiguada en la propia contabilidad) y 25 kilogramos por robo de oliva. La molienda en la almazara municipal era más barata que en las de hacendados particulares, 7,5 reales por saco y 10 reales, respectivamente, en 1843 y 1844.

Cuadro 4. Evolución de algunos precios y costes de producción en la explotación olivarera de los condes de Murillo en Cintruénigo (Navarra), 1810-1860.

Promedios anuales por decenio y números índices.

	Unidad	1810-19	1820-29	1830-39	1840-49	1850-59
Aceite claro	Rvn/hl	666,79	283,45	338,03	335,74	386,38
Trigo	Rvn/hl	112,99	64,09	64,74	62,57	73,97
Jornal de bracero	Rvn/día	5,55	3,88	3,49	4,00	4,42
Jornal de trujalero	Rvn/día	8,50	6,45	5,98	6,22	7,10
Jornal de plegadora	Rvn/día	2,01	1,45	1,38	1,50	1,73
Yunta de mulas	Rvn/día	23,70	15,80	16,40	18,50	19,20
Caballería menor	Rvn/día	5,71	3,90	3,80	4,50	4,98
Utillaje de recolección	Rvn/una	55,79	55,93	53,50	53,96	55,90
Tasa de molienda	Rvn/qm	5,27	4,43	4,09	4,60	4,57
Alquiler de tinaja	Rvn/una	5,00	5,00	3,50	4,00	4,40
<i>Aceite claro</i>	índice	<i>100</i>	<i>42</i>	<i>51</i>	<i>50</i>	<i>58</i>
<i>Trigo</i>	índice	<i>100</i>	<i>57</i>	<i>57</i>	<i>55</i>	<i>65</i>
<i>Jornal bracero</i>	índice	<i>100</i>	<i>70</i>	<i>63</i>	<i>72</i>	<i>80</i>
<i>Jornal trujalero</i>	índice	<i>100</i>	<i>76</i>	<i>70</i>	<i>73</i>	<i>83</i>
<i>Jornal plegadora</i>	índice	<i>100</i>	<i>72</i>	<i>69</i>	<i>75</i>	<i>86</i>
<i>Yunta de mulas</i>	índice	<i>100</i>	<i>67</i>	<i>69</i>	<i>78</i>	<i>81</i>
<i>Caballería menor</i>	índice	<i>100</i>	<i>68</i>	<i>66</i>	<i>79</i>	<i>87</i>
<i>Utillaje recolección</i>	Índice	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>96</i>	<i>97</i>	<i>100</i>
<i>Tasa de molienda</i>	índice	<i>100</i>	<i>84</i>	<i>78</i>	<i>87</i>	<i>87</i>
<i>Alquiler de tinaja</i>	índice	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>70</i>	<i>80</i>	<i>88</i>

Nota: Se ha supuesto un utillaje de recolección integrado por el alquiler de 50 mantas y 35 sacos de costales y la compra anual de una vara larga de pino y dos cortas de avellano. Fuente: Sección Nobleza del Archivo Histórico Nacional (SNAHN), Bornos, cajas 172/1 y 173/1.

Conclusiones muy parecidas podemos extraer del trabajo desarrollado con otras contabilidades privadas de la región. Por esas mismas fechas, la productividad del trabajo en los viñedos del marqués de San Adrián en Monteagudo había pasado de 16,34 litros de vino por peonada en 1811-20 a 30,99 en 1831-40, en tanto que los precios del caldo habían bajado desde 75,72 reales de vellón por hectolitro en el primer decenio hasta 26,44 en el segundo (Lana, 1995: 143, 145). Esta otra contabilidad, de mayor tamaño y complejidad, presenta algunas características

que hicieron más difícil el trabajo con ella. Así, mientras que en el caso de los condes de Murillo la superficie de olivar no varía o lo hizo muy poco, en el caso de los viñedos y olivares de los marqueses de San Adrián encontramos varias alteraciones del perímetro de los cultivos. Una complicación mayor para nuestros cálculos la ofrece el hecho de que los citados marqueses contaron en varios momentos con trabajadores fijos y con yuntas propias, cuyo trabajo en las fincas no es descrito con precisión en los cuadernos de labores. En la sencilla contabilidad de los condes de Murillo todos los *inputs* eran adquiridos en el mercado y eran objeto, por tanto, de la correspondiente anotación contable. Pero lo que, tal vez, tiene mayor relevancia en el análisis de los procesos de trabajo y en los cálculos de la productividad es que en la contabilidad de Monteagudo fueron muchos los años en los que la recolección de oliva se hizo a destajo. Esto dificulta en gran medida la estimación del volumen y tipo de fuerza de trabajo empleada en la explotación, ya que se suele anotar sucintamente el dinero pagado cada día por la recogida de la oliva. Cuando encontré referencias a la composición de las cuadrillas no fue difícil traducir los días de trabajo a volumen de mano de obra empleada, pero faltando esa referencia solo nos queda la opción de dividir la masa salarial por el jornal medio. Pero con ello perdemos la distinción entre hombres encargados de sacudir el árbol y mujeres ocupadas en recoger el fruto con las mantas. Y de ese modo también, a buen seguro, subestimamos la cantidad de trabajo utilizada.

MÁS ALLÁ DEL TÓPICO DEL ATRASO

Si el trabajo con contabilidades privadas refleja una realidad alejada del tópico del atraso, ¿es posible una explicación alternativa al fracaso relativo del capitalismo agrario? Ramon Garrabou (1990, 1994), y tras él otros autores, propuso una explicación que pone en relación la tecnología disponible en cada momento con las características edafológicas y climáticas de las diferentes regiones. Se trata de la actualización de un argumento que estaba ya presente, como hemos visto, en algunos discursos

del siglo **XIX** y que tiene sin duda un alto poder explicativo. Sin embargo, si el paradigma tecnológico de la Europa húmeda no encajaba en el ecosistema mediterráneo, no se explica por qué no se desarrolló una propuesta endógena apoyada, por ejemplo, en el riego, la especialización de cultivos y la producción forrajera, como apuntara ya Joaquín Costa.

La introducción de argumentos relacionados con las normas y valores de una sociedad, al estilo de North (1990), o con las relaciones de poder dentro de la misma, en línea con Bhaduri (1987), permiten explicaciones más complejas. Es lo que hace Domingo Gallego (2007) cuando pone el énfasis sobre lo que denomina *inercias* sociales, que me atrevería a definir (ya que el propio autor no ofrece una definición acabada) como un contexto dinámico, o por expresarlo en términos más detallados, como el conjunto de concretas coordenadas exógenas (ambientales, tecnológicas, comerciales y políticas) y endógenas (sociológicas y culturales) en continuo movimiento que enmarcan la acción e interacción de los sujetos individuales y colectivos. Para Gallego estas *inercias*, que pueden ser positivas o negativas, definen el campo de elección y los márgenes de maniobra en las *negociaciones* que de continuo se entablan entre esos sujetos, pero se abstiene de darles un sentido determinista. En suma, se trata de conceder mayor relevancia a los espacios concretos de interacción social, insertos en unas coordenadas ambientales determinadas, que al lienzo general de la acción de gobierno y el desarrollo legislativo, cuyos efectos a escala local presentan perfiles muy distintos. El estudio de casos concretos, a partir de archivos y contabilidades privadas, obtiene así, además de legitimidad, plena oportunidad.

La propuesta de Gallego guarda algunas similitudes con el modelo de análisis elaborado por Elinor Ostrom en sus últimos años para dar cuenta de la diversidad institucional, si bien su vocabulario es muy distinto. Ostrom se refiere a *variables exógenas* integradas por las condiciones medioambientales, los atributos de la comunidad y las reglas de las que ésta se dota; variables que determinan los *contextos de acción* e influyen sobre la interacción de los *sujetos participantes* (Ostrom, 2005). Una y otra propuesta invitan, pues, a estudiar el proceso histórico

como una relación compleja y dinámica entre las decisiones de los agentes individuales y los concretos y mutables contextos en que éstas tienen lugar.

Domingo Gallego distingue en la historia rural española tres combinaciones diferentes que denomina *sociedades campesinas* (características del norte de España), sociedades latifundistas (típicas del sudoeste) y *sociedades mixtas*, en las que la interacción entre *inercias* y *negociaciones* condujo a resultados muy distintos, favorables en algún caso (usando la terminología de Bhaduri) a una mayor *eficiencia general* y en otros a una mayor *eficiencia de clase*. Así, un mismo individuo podría estar operando con diferentes lógicas en su toma de decisiones y en sus *negociaciones* dependiendo de esas *inercias* concretas, de esas *variables exógenas* y *contextos de acción*. En el caso que hemos visto, los condes de Bornos y Murillo, enfrentados a unos mercados sobre los que no tenían ninguna capacidad de influencia, respondieron a los estímulos de los precios incrementando la productividad del trabajo. Pero no fue eso necesariamente lo que ocurrió en otras porciones de su patrimonio ubicadas en el sur peninsular, donde el control más o menos completo de la oferta de tierra y de la demanda de trabajo les colocaba en situación más ventajosa y les ofrecía unos márgenes de maniobra más amplios frente a otros grupos sociales.

Porque, al fin y al cabo, ¿se encuentra tan lejos el latifundista andaluz del *landlord* británico? Ambos producen generalmente para el mercado. En ambos casos se mueven en una escala de explotación de gran tamaño, con las ventajas y los inconvenientes que eso supone. En ambos casos se emplea masivamente mano de obra asalariada y se hace necesario reclutarla, encuadrarla y supervisarla en ciclos estacionales repetidos anualmente. En ambos casos cuentan con acceso a información y a financiación y tienen que lidiar con idénticos problemas de gestión y de agencia. Las diferencias tampoco escasean. La principal, tal vez, es que el terrateniente inglés ha de competir con el sector industrial por la mano de obra, obteniendo en compensación una oferta más accesible y barata de insumos y de crédito. En la encrucijada de la gran depresión de fines del siglo XIX ambos siguieron caminos

opuestos: mientras que los terratenientes ingleses, derrotados ya por la abolición de las *Corn Laws* en 1846, no fueron capaces de obtener medidas de protección de su gobierno, los terratenientes españoles se vieron amparados por el arancel de aduanas. Los márgenes de maniobra en sus campos de negociación son, por tanto, los que marcan la diferencia.

Así que, ¿no habremos estado equivocando la atribución de responsabilidades en el proceso de crecimiento? ¿No habremos personificado en exceso el reparto de culpas o de méritos, dando un perfil antropomorfo a los sectores económicos o a las clases sociales? Lo que parece claro es que no hay un solo modelo de propiedad y explotación agraria que conduzca a la industrialización y al desarrollo económico. Si por Inglaterra hemos de guiarnos, parecería que es la gran propiedad latifundista con un sistema de arrendamiento de grandes fincas trabajadas con mano de obra asalariada y plenamente integrada en los mercados tanto desde el punto de vista del destino de la producción como de la adquisición de los insumos. Pero ¿no comparten también estos rasgos los latifundios de Andalucía o de Nápoles, o las plantaciones del Caribe? ¿Y no se industrializaron tempranamente regiones con fuerte presencia campesina, como Cataluña, Bélgica o Suiza?

En conclusión, el trabajo de campo con contabilidades privadas modifica parcialmente la imagen que se nos ha transmitido sobre el comportamiento del sector agrario durante los últimos siglos y nos obliga a reformular los esquemas explicativos. Al fin y a la postre, las pequeñas historias forman parte de (y agregadas componen) la Historia, y lo local, el detalle, lo particular, es útil y hasta necesario para dar cuenta de lo general, o al menos para cuestionar las ideas generalmente admitidas. Porque el manejo de fuentes como las que nos ocupan nos interroga además sobre el modo en que asumimos el legado historiográfico de nuestros maestros. Es nuestra responsabilidad y nuestra tarea profundizar la investigación y limpiar el discurso de las adherencias de otros contextos históricos para que el conocimiento pueda seguir avanzando.

BIBLIOGRAFIA

- ADROVER ROSSELLO, Pedro (1995) *La orden de predicadores en la historia de Baleares: siglos XIII-XX*, Palma de Mallorca: Leonard Muntaner.
- AFTON, Bethanie (2000) "Investigating production and land productivity. Methodology and opportunities using English farming records", *Histoire et mesure*, XV, 3/4, p. 233-245.
- AGUILÓ FEMENIAS, Margarita (2012) "La relación de los *xuetes* con el mundo de las possessions en el siglo XIX: ¿de arrendatarios y prestamistas a propietarios?", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 339-354.
- ALBERTÍ, Antònia (1989) "Els hidalgos a Mallorca als segles XVIII i XIX", *Estudis Baleàrics*, 34, p. 91-113.
- ALBERTÍ, Antònia (2002) *La formació de la burgesia mallorquina i la seva implicació en les transformacions econòmiques dels segles XIX i XX*, memòria d'investigació presentada a la Fundació Ignasi Villalonga.
- ALBERTÍ, Antònia i MOREY, Antònia (1986) "El funcionament d'una possessió mallorquina al primer terç del segle XIX: Son Vivot del Puig d'Inca", *Randa*, 20, p. 5-45.
- ALBERTÍ, Antònia i MOREY, Antònia (1987) "Inventari de l'arxiu d'una família de grans arrendataris: els Calafat de Santa Maria", *Estudis Baleàrics*, 24, p. 83-88.

- ALEMANY, Antonio i MORELL, Carlos (1995) *El casal Solleric*, Palma de Mallorca: Ajuntament.
- ALLEN, Robert C. (2004) *Revolución en los campos. La reinterpretación de la revolución agrícola inglesa*, Zaragoza: PUZ.
- ALTISENT, Agustí (1972) *Les granges de Poblet al segle xv. Assaig d'història agrària d'unes granges cistercenques catalanes*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- AMALRIC, J.P. (1985) "En el siglo XVIII: una agricultura agarrotada", dins Bartolomé BENNASSAR i altres, *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona: Ariel, p. 15-79.
- AMELANG, James (1998 [2003]) *El vuelo de Ícaro: la autobiografía popular en la Europa Moderna*, Madrid: Siglo XXI.
- ANDRÉS ROBRES, Fernando (1987) *Crédito y propiedad de la tierra en el País Valenciano, 1600-1810*, Valencia: Edicions Alfons el Magnànim.
- ANES, Gonzalo (1970) *Las crisis agrarias en la España moderna*, Madrid: Taurus.
- ANTOINE, Annie (2000) "Entre macro et micro. Les comptabilités agricoles du XVIIIe siècle", *Histoire et Mesure*, XV-3/4, p. 247-270.
- ARTOLA, Miguel (1978) *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Barcelona: Ariel.
- BADOSA COLL, Elisa (1978) "El desenvolupament de tres explotacions agrícoles en el segle XVIII (1715-1769)", *Estudis d'Història Agrària*, 1, p. 179-207.
- BADOSA COLL, Elisa (1979) *Actituds i comportaments econòmics d'un sector de propietaris de la terra: el clergat barceloní, 1670-1835*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- BADOSA COLL, Elisa (1985) *Explotació agrícola i contractes de conreu, 1670-1840: Les finques del clergat de Barcelona*, Barcelona: Col·legi de Notaris de Barcelona .
- BALESTRACCI, Duccio (1999 [1984]) *The Renaissance in the Fields. Family Memoirs of the Fifteenth-century Tuscan Peasant*, Pennsylvania: Pennsylvania State University
- BARCELÓ CRESPI, Maria (2011) "Apunts sobre el monestir de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 67, p. 83-99.
- BARCELÓ CRESPI, Maria; MOLL BLANES, Isabel (2004) (coord.) *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (s. XIII al*

- XIX). *XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics.
- BATET, Carolina (2006) *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta. Alguns exemples de la Catalunya Nova i Mallorca*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- BAUCELLS REIG, Josep (1973) "La Pía Almoína de la Seo de Barcelona, origen y desarrollo", a *Pobreza e asistencia aos pobres na Península Ibérica durante a Idade Média. Actas das 1as Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval*, Lisboa, p. 73-135
- BAUCELLS REIG, Josep (1980) "Gènesi de la Pia Almoína de la Seu de Barcelona: els fundadors", dins Manuel RIU (ed.) *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, Barcelona: CSIC, I, p. 17-75.
- BAUCELLS REIG, Josep (1985) "Sitges i la jurisdicció senyorial de la Pia Almoína de la Seu de Barcelona", *XXIX Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos: Sitges, 27-28 octubre 1984*, Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, p. 15-60.
- BAUCELLS REIG, Josep (1990) *El Garraf i la Pia Almoína de la Seu de Barcelona: catàleg del fons en pergami de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- BAUCELLS REIG, Josep (1997) "Limosnas y Pia Almoína: institucionalización de la caridad para los más necesitados en la área catalana", *Memoria Ecclesiae*, XI, p. 193-196.
- BÉAUR, Gerard; CHEVET, Jean-Michel (2000) "Introduction", *Histoire et Mesure*, XV, 3/4, p. 192-194.
- BENITO MONCLÚS, Pere (2003) *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona: CSIC, p. 594-595.
- BENITO MONCLÚS, Pere (2010) "Del castillo al mercado i al silo. La gestión de la renta cerealista de la Almoína de Barcelona en la castellanía de Sitges (1354-1366)", *Historia Agraria*, 51, p. 13-44.
- BENITO, Helena (2005) *Harinera Montserrat (1898-1936). Aproximación a la historia empresarial de los Ensesa de Girona (c. 1880- c. 1989)*, Girona: Universitat de Girona, tesi doctoral.
- BENITO, Helena i PORTELLA, Jaume (2007) "Las cuentas de la fábrica harinera de José Ensesa y Cía. (Girona, 1898-1905). Gestión

empresarial e historia económica”, *XIV Congreso AECA*, València, comunicació.

- BERNAL, Antonio Miguel y PEÑA, José Francisco de la (1974) “Formación de una gran propiedad agraria. Análisis de una contabilidad agrícola del s. XIX”, dins Jordi NADAL i Gabriel TORTELLA (eds.) *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico de la España contemporánea*, Barcelona: Ariel, p. 129-157.
- BERNAT, Margalida i SERRA, Jaume (2004) “El concepto de possessió: unidad de control de espacio, de gentes y de producción. Reflexiones sobre su origen (Mallorca siglos XVI y XVII)”, dins Francisco José ARANDA PÉREZ (coord.) *El mundo rural en la España moderna. Actas de la VII Reunión de la Fundación Española de Historia Moderna*, Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, vol 2, p. 259-292.
- BERTRAN ROIGÉ, Prim (1979) “El menjador de l’Almoina de la Catedral de Lleida. Notes sobre l’alimentació dels pobres lleidatans al 1338”, *Ilerda*, XL, p. 89-124.
- BERTRAND, Paul (2004) *Commerce avec dame pauvreté. Structures et fonctions des couvents mendiants à Liège (XIIIe-XIVe s.)*, Ginebra: Droz.
- BHADURI, Amit (1987) *La estructura económica de la agricultura atrasada*, México: Fondo de Cultura Económica.
- BINIMELIS, Jaume; FORNÉS, Jaume; ORDINAS, Antoni (2012) “Aproximació a la vida econòmica d’una possessió de Muntanya a la dècada de 1920”, dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 365-372.
- BISSON, Thomas N. (1976) “Credit, Prices and Agrarian Production in Catalonia: a Templar Account (1180-1188)”, dins William C. JORDAN, Bruce McNAB i Teófilo F. RUIZ (eds.) *Order and Innovation in the Middle Ages: Essays in Honor of Joseph R. Strayer*, Princeton: Princeton University Press, p. 87-102, 446-449.
- BISSON, Thomas N. (1984) *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, Berkeley: University of California Press, 2 vols.
- BLANCHEMANCHE, Philippe (1990) *Bâtitseurs de paysages. Terrassement, épierrement et petite hydraulique agricole en Europe, XVIIe-XVIIIe siècles*, Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.
- BONALES, Jacinto (2007) “Estrategias de gestión patrimonial ante los cambios institucionales en el Pirineo catalán (siglos XIX-XX)”, dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular,*

- bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 159-184.
- BORRAS LLOP, Jose M. (1996) "Zagales, pinches, gamenes... Aproximaciones al trabajo infantil", dins José M. BORRÁS LLOP (dir.) *Historia de la infancia en la España contemporánea, 1834-1936*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales / Fundación Germán Sánchez Rupérez, p. 227-346.
- BOSERUP, Esther (2005 [1965]) *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, New Brunswick: Aldine Transaction.
- BURNETTE, Joyce (2008) *Gender, Work, and Wages in industrial Revolution Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BURNETTE, Joyce (2011) "Child Day-Labourers in Agriculture: Evidence from Farm Accounts, 1740-1850", *Economic History Review*, 65, p. 1077-1099.
- CALATAYUD, Salvador; MILLÁN, Jesús; ROMEO, M. Cruz (1996) "La nobleza propietaria en la sociedad valenciana del siglo XIX: el conde de Ripalda i la gestió del seu patrimoni", *Recerques*, 33, p. 79-101.
- CALATAYUD, Salvador; MILLÁN, Jesús; ROMEO, M. Cruz (2000) "El rentismo nobiliario en la agricultura valenciana en el siglo XIX", *Revista de Historia Económica*, 18 (1), p. 79-107.
- CAMPBELL, Bruce M. (2000) *English seigniorial Agriculture, 1250-1450*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CANALES, Esteban (1978) "Sobre producción a la comarca de la Selva: les torres de Cartellà, 1616-1859", *Estudis d'Història Agrària*, 1, p. 154-178.
- CARMONA PIDAL, Juan (1995) "Las estrategias económicas de la vieja aristocracia española y el cambio agrario en el siglo XIX", *Revista de Historia Económica*, 1, p. 67-92
- CARMONA PIDAL, Juan (2001) *Aristocracia terrateniente y cambio agrario en la España del siglo XIX. La Casa de Alcañices (1790-1910)*, Ávila: Junta de Castilla y León.
- CARMONA PIDAL, Juan i SIMPSON, James P. (2003) *El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850 y 1936*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza/ Sociedad Española de Historia Agraria.
- CARR, Raymond (1969) *España, 1808-1939*, Barcelona: Ariel.

- CASADO, Hilario i ROBLEDO, Ricardo (2002) (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos xv-xx*, Valladolid: Universidad de Valladolid
- CASTAÑO, Francisco (1876) *La verdadera contabilidad o Curso completo, teórico y práctico de Teneduría de libros por Partida Doble*, Madrid: Imprenta de Alejandro Gomez Fuentesnebro.
- CÓDIGO DE COMERCIO (1829) Real Decreto de 30 de mayo de 1829, *Gaceta de Madrid*, 146, de 13 d'octubre.
- CÓDIGO DE COMERCIO (1885) Real Decreto de 22 de agosto de 1885, *Gaceta de Madrid*, 289, de 16 d'octubre,
- COMISIÓN REGIA DE ESPAÑA (1867) *Exposición Universal de 1867. Catálogo General de la Sección Española*, París: Imprenta General de Ch. Lahure.
- CONGOST, Rosa (1990) *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*, Vic: Eumo
- COSTA, Joaquin (2005) *Política hidráulica. Misión social de los riegos en España*, Pamplona: Analecta.
- CURBET HEREU, Jordi (2005) "La transmissió manuscrita de remeis populars a través del receptari de Salvi Romaguera (1799-1883), masover de Serra de Daró", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 46, p. 245-283.
- CURBET HEREU, Jordi (ed.) (2007) *Les llibretes de memòries de Joan Serinyana (1818-1903), vinyater llançanenc*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / Documenta Universitaria.
- DE PUIG i DE TRAVER, Narcís (2004) "Fonts per a l'estudi de les rendes de la catedral de Girona: les pabordies a la segona meitat del segle xvii", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 45, p. 547-568.
- DOMENGE MESQUIDA, Joan (1997) *L'Obra de la Seu: el procés de construcció de la Catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, Luís (1997) "La explotación directa como forma de gestión patrimonial en las tierras vitícolas galaicas en los siglos xix y xx", *VIII Congreso de Historia Agraria. Preactas*, Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 349-362.
- DURAN PUJOL, Montserrat (1984) *Renda i producció agrària (s. XVI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, la Conca de Barberà. el Baix Camp*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral

- DYER, Christopher (2012) *A Country Merchant, 1495-1520: Trading and Farming at the End of the Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press.
- ECHÁNIZ SANS, Maria (1988) “La alimentació de los pobres asistidos por la Pia Almoína de la catedral de Barcelona según el libro de cuentas de 1283-1284”, *Alimentació i Societat a la Catalunya Medieval*, Barcelona: CSIC, p. 173-261.
- ENGLISH, Barbara (1982) “On the eve of the Great Depression: the economy of the Sledmere estate, 1869-1878”, *Bussines History*, 24, p. 23-47.
- ENSENYAT, Juan Bautista (1919 [1983]) *Historia de la Baronía de los Señores Obispos de Barcelona en Mallorca*, Palma de Mallorca: Escuela Tipográfica Provincial.
- ESTUDIS D'HISTÒRIA AGRÀRIA (1978) “Producció, rendiments i productivitat agrícoles a Catalunya (segles xvii a xix). Introducció”, *Estudis d'Història Agrària*, 1, p. 117-119.
- FÀBREGA GRAU, Àngel i BAUCCELLS REIG, Josep (1969) *Catàleg de l'Arxiu Capitular de la S. E. Catedral Basílica de Barcelona. 1. Índex general de les sèries documentals*, Barcelona: Arxiu Capitular de la catedral de Barcelona.
- FÀBREGA GRAU, Àngel i BAUCCELLS REIG, Josep (2005) *Catàleg – Inventari General de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. III. Pia Almoína [I]*, Barcelona, mecanografiat (consultable a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona).
- FAGES DE ROMA, Narciso (1863) *Escrituras de arrendamiento de aparcería y á precio fijo*, Figueres: Imp. Miegerville.
- FAGES DE ROMA, Narciso (1877) “La paz y la agricultura”, *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*.
- FELIU i MONTFORT, Gaspar (1998) “L'administració de la comanda hospitalera de Barberà. Un llibre de comptes de 1410-1411”, *Anuario de Estudios Medievales*, 28, p. 187-218.
- FELIU i MONTFORT, Gaspar (1990) *El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla d'Urgell Lleida*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- FELIU i MONTFORT, Gaspar (2004) “Fires, mercats i món rural a l'edat moderna”, dins Enric VICEDO (ed.) *Fires, mercats i món rural. Quartes jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs / Diputació de Lleida, p. 247-266.

- FELIU i MONTFORT, Gaspar (2010) *La llarga nit feudal*, València: Universitat de València.
- FERNÁNDEZ ROMERO, Cayetano (2005) *Gastos, ingresos y ahorro familiar. Navarra, 1561-1820*, Pamplona: Eunsa.
- FERRAGUT BONET, Joana (1974) "La desamortización de Mendizábal en Mallorca (1836-1846)", *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, LXXIV, 684-685, p. 125-179.
- FERRER ALOS, Llorenç (1984) *Aproximació a l'estructura agrària de la comarca de Bages en el segle XVIII i primera meitat del segle XIX*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- FERRER ALOS, Llorenç (1987) *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRER FLÓREZ, Miquel (2001) "Las órdenes religiosas en Mallorca a fines del siglo XVIII y principios del XIX", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul-lianna*, 57: 171-202.
- FERRER FLÓREZ, Miquel (2002) *Desamortización eclesiástica en Mallorca (1835)*, Palma de Mallorca: Cort.
- FOL, Michel (1991) "Les chanoines, les comptes et la mort. Regards sur la comptabilité de la collégiale de Sallanches à la fin du Moyen Âge (vers 1419-vers 1521)", *Recherches sur l'économie ecclésiastique à la fin du Moyen Âge autour des collégiales de Savoie. Actes de la table ronde internationale d'Annecy. 26-28 avril 1990*, Annecy: Académie Salésienne, p. 69-92.
- FONTANA, Josep (1975) *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona: Ariel.
- FONTANA, Josep (1982) *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*, Barcelona: Crítica.
- FONTANET, Montserrat (1982 [1747]) "Art de conró compost per ... segons lo estil de Mallorca, 1747", *Estudis d'Història Agrària*, 3, p. 165-196.
- FOSSIER, Robert (1978) *Polyptiques et censiers*, Turnhout: Brépols.
- FRANKLIN-LYONS, Adam (2009) *Famine. Preparation and Response in Catalonia after the Black Death*, Yale University, Ph. D. Dissertation (<http://proquest.umi.com/pqdlink?did=1809689661&Fmt=2&clientId=79356&RQT=309&VName=PQD>).
- FRANKLIN-LYONS, Adam (2013) "Grain Yields and Agricultural Practice at the Castle of Sitges, 1354-1411", *Études Roussillonaises*, XXVI, p. 59-71.

- GALLEGO, Domingo (2007) *Más allá de la economía de mercado. Los condicionantes históricos del desarrollo económico*, Madrid: Marcial Pons / Prensas Universitarias de Zaragoza.
- GARCÍA SANZ, Ángel (1977) *Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia, 1500-1814*, Madrid: Akal.
- GARCÍA SANZ, Ángel (1983) “Las tribulaciones de un noble castellano en la crisis del Antiguo Régimen: Don Luis de Contreras y Escobar y Escobar, V marqués de Lozoya (1779-1838)”, dins Gonzalo ANES, Luís Ángel ROJO y Pedro TEDDE (eds.) *Historia económica y pensamiento social*, Madrid: Alianza, p. 263-281.
- GARCÍA SANZ, Ángel (1985) “Crisis de la agricultura tradicional y revolución liberal”, dins Ángel GARCÍA SANZ i Ramón GARRABOU (eds.) *Historia agraria de la España contemporánea: cambio social y nuevas formas de propiedad*, Barcelona: Crítica, p. 7-99
- GARCÍA SANZ, Ángel (1991) “Renta territorial y patrimonio de una casa nobiliaria en la Castilla del siglo XIX: los marqueses de Lozoya, 1808-1896”, dins Pegerto SAAVEDRA i Ramon VILLARES (eds.) *Señores y campesinos en la península ibérica, siglos XVIII-XX. 1. Os señores da terra*, Barcelona: Crítica, p. 173-200.
- GARRABOU, Ramon (1978) “Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d’unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riubregós (1847-1869)”, *Estudis d’Història Agrària*, 1, p. 241-280
- GARRABOU, Ramon (1985) “La crisis agraria española de finales del siglo XIX: una etapa del desarrollo del capitalismo”, dins Ángel GARCÍA SANZ, Ramón GARRABOU i Jesús SANZ FERNÁNDEZ (eds.) *Historia agraria de la España contemporánea: expansión y crisis (1850-1900)*, Barcelona: Crítica, p. 477-542.
- GARRABOU, Ramon (1987) “Salarios y proletarización en la agricultura catalana a mediados del siglo XIX”, *Hacienda Pública Española*, 1987, 108-109, p. 343-359.
- GARRABOU, Ramon (1988) (ed.) *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Barcelona: Crítica.
- GARRABOU, Ramon (1990) “Sobre el atraso de la mecanización agraria en España (1850-1933)”, *Agricultura y Sociedad*, 57, p. 41-77.
- GARRABOU, Ramon (1994) “Revolución o revoluciones agrarias en el siglo XIX: su difusión en el mundo mediterráneo”, dins Andrés

- SÁNCHEZ PICÓN (ed.) *Agriculturas mediterráneas y mundo campesino*, Almería: Instituto de Estudios Almerienses, p. 93-110.
- GARRABOU, Ramon (2000) "La organización del trabajo en el mundo rural y sus evoluciones históricas: Época contemporánea", *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 20, p. 25-38
- GARRABOU, Ramon i GONZÁLEZ DE MOLINA, Manolo (2010) *La reposición de la fertilidad en los sistemas agrarios tradicionales*, Barcelona: Icaria.
- GARRABOU, Ramon; PASCUAL, Pere; PUJOL, Josep; SAGUER, Enric (1995) "Potencialidad productiva y rendimientos cerealícolas en la agricultura catalana contemporánea (1820-1935)", *Noticiero de Historia Agraria*, 10, p. 89-130.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2001a) "Sharecropping and the Management of Large Rural Estates in Catalonia, 1850-1950", *The Journal of Peasant Studies*, XXVIII-3, p. 89-108.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2001b) *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*, Vic: Eumo.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2002) "Administradores, procuradores y apoderados: Una aproximación a las formas de gestión de la gran propiedad agraria en la Cataluña contemporánea", dins Hilario CASADO i Ricardo ROBLEDO (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos xv-xx*, Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 301-321.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2012) "The management of agricultural estates in Catalonia in the nineteenth and early twentieth century", *Agricultural History Review*, 60, 173-190.
- GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep; COLOMÉ, Josep (1991) "Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1818-1936)", *Recerques*, 24, p. 23-51.
- GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep; COLOMÉ, Josep; SAGUER, Enric (1992) "Estabilidad y cambio de la explotación campesina (Cataluña, ss. XIX-XX)", dins Ramon GARRABOU (coord.) *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*, Madrid: M.A.P.A. / Institut d'Estudis Menorquins.
- GARRABOU, Ramon; SAGUER, Enric (1996) "Capitalisme agraire sans prolétarianisation. Les salariés agricoles en Catalogne (xix-xxe siècles)", dins Ronald HUBSCHER i Jean-Claude FARCY (ed.) *La*

Moisson des Autres. Les salariés agricoles au XIXe et XXe siècles, Paris: Creaphis, p. 57-75.

GARRABOU, Ramon; SAGUER, Enric; SALA, Pere (1993) "Formas de gestión patrimonial y evolución de la renta a partir del análisis de contabilidades agrarias: los patrimonios del marqués de Sentmenat en el Vallés y el Urgell (1820-1917)", *Noticiario de Historia Agraria*, 5, p. 97-125.

GARRABOU, Ramon; SANZ FERNANDEZ, Jesús (1985) "La agricultura española durante el siglo XIX: ¿inmovilismo o cambio?", dins Ramon GARRABOU i Jesús SANZ FERNANDEZ (eds.) *Historia agraria de la España contemporánea*. 2, Barcelona: Crítica, p. 7-191.

GARRABOU, Ramon; TELLO, Enric (1995) "Salario come costo, salario come reddito: il prezzo delle gironate agricole nella Catalogna contemporanea (1727-1930)", *Meridiana*, 24, p. 173-202.

GARRABOU, Ramon; TELLO, Enric; SAGUER, Enric; BOIXADERA, Jaume (1999) "El agua como recurso limitante en los sistemas agrarios de Cataluña (ss. XIX y XX)", dins Ramon GARRABOU i José Manuel NAREDO (eds.) *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Madrid: Fundación Argenteria-Visor, p. 199-224.

GARRABOU, Ramon; TELLO, Enric; VICEDO, Enric (1993) "De rentistas a propietarios: la gestión de patrimonios nobiliarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840)", dins Esteban SARASA i Eliseo SERRANO (eds.) *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica*, Zaragoza, Fernando el Católico, vol. II, p. 567-604.

GARRIDO, Samuel P. (2011) "Fixed-rent contracts and investment incentives. A comparative analysis of English tenant right", *Explorations in Economic History*, 48, 1, p. 66-82.

GARRIDO, Samuel P. (2013) "Improve and Sit: The Surrendering of Land at Rents Below Marginal Product in Nineteenth-Century Valencia, Spain", *Research in Economic History*, 29, p. 97-144.

GARRIDO, Samuel P. i CALATAYUD, Salvador (2011) "The price of improvements: agrarian contracts and agrarian development in nineteenth-century eastern Spain", *Economic History Review*, 64, 2, p. 598-620.

GEHR (1983) "Notas sobre la producción agraria española, 1891-1931", *Revista de Historia Económica*, 1 (2), p. 185-252.

- GENOVARD, Bárbara (1989) *Tall de dones*, Palma de Mallorca: Consell de Mallorca.
- GERMÁN ZUBERO, Luis (1999) *Especialización industrial harinera y transformaciones empresariales en Aragón (1845-1995)*. Madrid, Fundación Empresa Pública, document de treball 9901.
- GIFRE RIBAS, Pere (1987) *Propietat i explotació agrària. El patrimoni Puig a l'Empordà dels s. XVII i XVIII: un cas de diferenciació en el si de la comunitat pagesa*, Girona: Universitat de Girona, tesi de llicenciatura.
- GIFRE RIBAS, Pere (1988) "Una contribució a l'estudi de l'agricultura en el corregiment de Girona. Conreus i collites durant la segona meitat del segle XVIII", *Catalunya a l'època de Carles III. Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 535-547
- GIFRE RIBAS, Pere (1994) "Servituds i prestacions pageses a l'època moderna. L'exemple del domini de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona (1486-1776)", *Recerques*, 30, p. 7-26
- GIFRE RIBAS, Pere (2008) "Quins títols i on es guarden? Els arxius patrimonials, reflex de la dinàmica dels drets de propietat (segles XVI-XVIII)", dins Rosa CONGOST (ed.) *Dels capbreus al registre de la propietat*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / Documenta Universitaria, p. 171-2007.
- GIFRE RIBAS, Pere (2009) *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (Vegueria de Girona, 1486-1720)*, Girona: Universitat de Girona, tesi doctoral.
- GIFRE RIBAS, Pere; MATAS, Josep; SOLER, Santi (2002) *Els arxius patrimonials*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / CCG edicions.
- GIFRE RIBAS, Pere i TORRES SANS, Xavier (2001) "Edició crítica i estudi introductor" de Fèlix DOMÈNECH, *Treballs y desdixas que an succeit en lo present principat de Chatalunya y en particular a nostre bisbat de Gerona, 1674-1700*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / CCG Edicions.
- GINEBRA, Rafel (2005) (ed.) *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona*, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- GIRONA, Pere (1934) *Contabilidad agrícola*, Barcelona: Salvat Editores SA.
- GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel; TOLEDO, Víctor (2011) *Metabolismos, naturaleza e historia. Hacia una teoría de las transformaciones socioecológicas*, Barcelona: Icaria.

- GOODY, Jack (1986) *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GOODY, Jack (1996) *The East in the West*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GOXENS DUCH, Antoni (1974) *Investigación de la evolución doctrinal de la contabilidad en Barcelona entre 1795 y 1901: aportación a la historia de la contabilidad en España*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- GRAU, Elena; TELLO, Enric (1985) "Anàlisi de la producció agrària mallorquina en els seus dos aspectes fonamentals: l'oli i els cereals", *Randa*, 18, p. 45-91.
- GUILLERÉ, Christian (1981-1982) "Une institution charitable face aux malheurs du temps: la Pia Almoïna de Gérone (1347-1360)", *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*, Barcelona: CSIC, vol. 2, p. 313-345
- GUILLERÉ, Christian (1984a) "Assistència i caritat a la Girona de principis del segle XIV", *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona: Ajuntament de Girona, p. 153-168.
- GUILLERÉ, Christian (1984b) "Una institució benèfica enfront les adversitats de l'època: la Pia Almoïna de Girona (1347-1380)", *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona: Ajuntament de Girona, p. 169-196
- GUILLERÉ, Christian (1993, 1994) *Girona al segle XIV*, Barcelona: Ajuntament de Girona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2 vols
- HAINSWORTH, D.R. (1992) *Stewards, lords and people: the estate steward and his world in later Stuart England*, Cambridge: Cambridge University Press
- HERNÁNDEZ ESTEVE, Esteban (1994) "Los tratados contables de Luca Pacioli (Venecia, 1494) y Bartolomé Salvador de Solórzano (Madrid, 1590) Algunos comentarios y comparaciones", *Cuadernos de Estudios Empresariales*, 4, 155-191.
- HERNÁNDEZ ESTEVE, Esteban (2005) "Reflexiones sobre la naturaleza y los orígenes de la contabilidad por partida doble", *Pecunia*, 1, 93-124.
- HERNÁNDEZ ESTEVE, Esteban (2013) *Aproximación al estudio del pensamiento contable español*, Madrid: AECA.
- HORNGREN, Charles T. i HARRISON, Walter T. (1991) *Contabilidad*, México DF: Prentice-Hall Hispanoamericana.

- HUBSCHER, Ronald (1985) "La petite exploitation en France: reproduction et compétitivité (fin XIXe siècle-début XXe siècle)", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 40, 1, p. 3-34.
- HUMPHRIES, Jane (2009) "The Gender Gap in Wages Productivity or Prejudice or Market Power in Pursuit of Profits", *Social Science History*, 33-4, p. 481-488.
- HUMPHRIES, Jane (2011) "The Lure of aggregates and pitfalls of the patriarchal perspective: A critique of the high wage economy interpretation of the British Industrial Revolution", *Discussion Papers in Economic and Social History*, Oxford University, 91, p. 1-33.
- HUMPHRIES, Jane (2013) "Childhood and child labour in the British industrial Revolution", *Economic History Review*, 66-2, p. 395-418.
- IGGERS, Georg G. (1998) *La Ciencia Histórica en el siglo XX*, Barcelona: Labor.
- JOVER ZAMORA, José María (1974) "El siglo XIX en la historiografía española contemporánea (1939-1974)", *El siglo XIX en España: Doce estudios*, Barcelona: Planeta, p. 9-151.
- JOVER, Gabriel (1997) *Societat rural i desenvolupament econòmic a Mallorca. Feudalisme, latifundisme i pagesia, 1500-1800*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- JOVER, Gabriel (1999) "Crisi agrària i endeutament nobiliari. La casa Gual Despuig (Mallorca 1650-1750)", *Randa*, 42, p. 11-46.
- JOVER, Gabriel (2002) "Ingresos y estrategias patrimoniales de la nobleza durante la crisis del seiscientos. Mallorca 1600-1750", dins Hilario CASADO i Ricardo ROBLEDO (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos XV-XX*, Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 99-130.
- JOVER, Gabriel (2012) "Tres notes sobre la demanda de treball assalariat a les possessions mallorquines durant el segle XVI", dins Antonia MOREY y Gabriel JOVER (eds.) *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Palma de Mallorca: Edicions Documenta- Institut d'Estudis Baleàrics, p. 209-231.
- JOVER, Gabriel i MOREY, Antònia (2003) "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i l'explotació del treball", dins Rosa CONGOST, Gabriel JOVER i Giuliana BIAGIOLI (eds.) *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: massos, possessions, poderi*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / CCG Edicions, p. 127-238.

- JOVER, Gabriel i PONS, Jerònia (2012) *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / Documenta Universitaria.
- JUAN VIDAL, José (1985) "Los censos en la Mallorca moderna: su tipología", *Mayurqa*, 21, p. 197-216.
- JUAN VIDAL, José (1989a) "Los diezmos en la diócesis de Mallorca en el siglo xvi", *Mayurqa*, 22, p. 811-824.
- JUAN VIDAL, Juan (1989b) *El cens de Floridablanca a les illes Balears, 1786-1787*, Palma de Mallorca: Font Editor.
- KÖNING, Niek (1994) *The Failure of Agrarian Capitalism. Agrarian Politics in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the USA, 1846-1919*, Londres/Nueva York: Routledge.
- KULA, Witold (1962 [1974]) *Teoría económica del sistema feudal*, Madrid: Siglo xxi
- LANA, José Miguel (1995) "Trabajo, técnica y mercado en la viticultura navarra: los viñedos del Marqués de San Adrián en Monteagudo durante el siglo xix", *Noticiero de Historia Agraria*, 10, p. 135-163.
- LANA, José Miguel (2002a) "Jornales, salarios, ingresos. Aproximación a la evolución de los niveles de vida desde la Navarra rural, 1801-1935", dins José Miguel MARTÍNEZ CARRIÓN (ed.) *El nivel de vida en la España rural, Siglos xviii-xx*, Alacant: Servicio de publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 135-170.
- LANA, José Miguel (2002b) "Afanos y recompensas del cuitado señor don José María Magallón y Armendáriz, o la remodelación de un patrimonio aristocrático en el siglo xix", dins Hilario CASADO i Ricardo ROBLEDO (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos xv-xx*, Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 165-189.
- LANA, José Miguel (2003) "Hacienda y gobierno del linaje en el nuevo orden de cosas. La gestión patrimonial de los marqueses de San Adrián durante el siglo xix", *Revista de Historia Económica*, 21 (1), p. 79-112
- LANA, José Miguel (2007a) "El poder de compra de jornaleros y criados. Salarios reales y mercados de trabajo en la Navarra rural, 1781-1936", *Investigaciones de Historia Económica*, 7, p. 39-70.
- LANA, José Miguel (2007b) "La gran propiedad del valle del Ebro ante la coyuntura: la gestión patrimonial de los marqueses de San Adrián durante el siglo xix", *Signos Históricas*, 15, 2007, p. 8-42.

- LANA, José Miguel (2011) "La productividad total de los factores en la agricultura española: el caso del sur de Navarra, 1780-1900", *Revista de Historia Económica / Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 29 (3), p. 425-460.
- LANA, José Miguel (2012) "¿Rutina, esquizofrenia o racionalidad? Los negocios agrícolas de los condes de Murillo en Navarra, 1712-1913", *Revista de Historia de la Economía y de la Empresa*, 6, p. 361-86.
- LANA, José Miguel i GASTÓN, José Miguel (2007) "¿Condenado al absentismo? La administración del conde de Zaldívar en Cortes de Navarra (1859-1935)", dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 223-255.
- LANDSTEINER, E. i LANGTHALER, E. (2010) "Agrosystems and labour relations", dins E. LANDSTEINER i E. LANGTHALER, *Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies*, Turnhout: Brepols, p. 13-30
- LE ROY LADURIE, Emmanuel (1967) *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris: Flammarion.
- LE SENNE, Aina i MONTANER, Pere de (1981) "Explotació d'una possessió mallorquina durant la primera meitat del segle XVI: Son Sureda", *Recerques*, 11, p: 107-124.
- LITTLETON, A. C. & YAMEY, B. S. (1956) *Studies in the History of Accounting*, London: Sweet & Maxwell.
- LLOBET, Salvador (1947) *El medio y la vida en el Montseny*, Barcelona: CSIC.
- LLOPIS, Enrique (1980) *Las economías monásticas al final del Antiguo Régimen en Extremadura*, Madrid: Universidad Complutense.
- LLOPIS, Enrique (1995) "Una gran empresa agraria y de servicios espirituales: el monasterio jerónimo de Guadalupe, 1389-1835", *Documento de Trabajo, 9518*, Universidad Complutense, Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales.
- LLOPIS, Enrique (2004) (ed.) *El legado económico del Antiguo Régimen en España*, Barcelona: Crítica.
- LLUCH BRAMON, Rosa (1999) "Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1339)", dins Rosa CONGOST i Lluís TO (eds.) *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 151-184.

- LLUCH BRAMON, Rosa (2003) *Els remences de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona (segles XIV i XV)*, Girona: Universitat de Girona, tesi doctoral.
- LLUCH BRAMON, Rosa (2005) *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*, Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines – Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona – Documenta Universitaria.
- LLUCH BRAMON, Rosa (2006) “Una institució benèfica gironina: l'Almoina del Pa”, *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Fundació Ernest Lluch, p. 243-252.
- LLUCH BRAMON, Rosa (2010) “La renta de la tierra de una parroquia gerundense (siglos XIV y XV)”, *Edad Media. Revista de Historia*, 11, p. 235-262
- LÓPEZ BONET, Francesc (1989) “Dominis seculars, patrimoni eclesiàstic i rendes decimals a la Mallorca cristiana”, *Mayurqa*, 22-1, p. 353-366.
- LÓPEZ ESTUDILLO, Antonio (2006) “Los mercados de trabajo desde una perspectiva histórica: El trabajo asalariado agrario en la Andalucía Bética (la provincia de Córdoba)”, *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 211, p. 63-120.
- LÓPEZ ESTUDILLO, Antonio (2007) “El arrendamiento de latifundios a partes de frutos: contratos y gestión patrimonial del cabildo de la catedral de Córdoba (1700-1840)”, dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 65-102.
- LÓPEZ PIZCUETA, Tomás (1995) “El “mal any primer”: alimentación de los pobres asistidos en la Pia Almoina de Barcelona: 1333-1334”, *Actes del 1er Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, vol. 2, p. 613-623.
- LÓPEZ PIZCUETA, Tomás (1997a) “Estudio de un patrimonio urbano. La Pia Almoina de Barcelona en los siglos XIII-XIV”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 18, p. 427-450.
- LÓPEZ PIZCUETA, Tomás (1997b) “L'origen del patrimoni de la Pia Almoina en el territori de Barcelona a la primera meitat del segle XIV”, *Estudis d'Història Agrària*, 11, p. 153-181.
- LÓPEZ PIZCUETA, Tomás (1998) *La Pia Almoina de Barcelona (1161-1350). Estudi d'un patrimoni eclesiàstic baixmedieval*, Barcelona: Fundació Noguera.

- LÓPEZ Santiago i ROBLEDO, Ricardo (2004) "El administrador de los antiguos patrimonios agrarios según la teoría de la agencia", *Información Comercial Española*, 812, p. 105-123.
- MACVE, R. H. (1994) "Some Glosses on 'Greek and Roman Accounting'", dins R. H. PARKER i B. S. YAMEY (eds.) *Accounting History. Some British Contributions*, London: Clarendon Press, p. 57-90.
- MALEFAKIS, Edward (1980) *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo xx*, Barcelona: Ariel.
- MANERA, Carles (1988) *Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800*, Palma de Mallorca: Consell Insular de Mallorca.
- MANERA, Carles (1990) "Resistir i créixer. Canvi econòmic i classes socials a la Mallorca del segle XVIII", *Randa*, 26: 7-83.
- MANERA, Carles (2001) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*, Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner Editor.
- MARCÓ MASFERRER, Xavier (2009) "La senyoria del delme de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona a Santa Cristina d'Aro al segle xv", *Les senyories a la Catalunya baixmedieval (ss. XIII-XV)*, Hostalric: Ajuntament, p. 118-131.
- MARTÍNEZ QUINTANILLA, Pedro (1865) *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*, Girona: Impremta Dorca.
- MARTÍNEZ SOTO, Ángel P. (2002) "Salarios, sindicalismo y procesos de negociación en el área vitivinícola del sureste español, 1890-1936", dins José Miguel MARTÍNEZ CARRIÓN (ed.) *El nivel de vida en la España rural, Siglos XVIII-XX*, Alacant: Servicio de publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 235-283.
- MAYOL, Antoni (2004) "Un cop d'ull a la Casa i l'Ordre de l'Hospital a Pollença. Aproximació a la vida quotidiana (1370-1417)", dins Maria BARCELÓ i Isabel MOLL (coord.) *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (s. XIII al XIX). XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, p. 317-338.
- MIERES, Tomás (2001) *Costums de Girona*, edició crítica i traducció d'Antoni Cobos Fajardo, Girona: Associació d'Història Rural/ Universitat de Girona / CCG Edicions.
- MOLINA DE DIOS, Ramon (2003) *Treball intensiu, treballadors polivalents (Treball, salaris i cost de la vida, Mallorca 1860-1936)*, Palma de Mallorca: Govern de les Illes Balears.

- MOLINA DE DIOS, Ramon (2012) "El treball d'ofici a les possessions i la seva retribució: missatges, carboners, moliners i tafoners, 1860-1940", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 355-364.
- MOLL, Isabel (1995) "Las redes familiares en las sociedades rurales", *Historia Social*, 21, p. 125-143.
- MOLL, Isabel i SUAU, Jaume (1979) "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)", *Estudis d'Història Agrària*, 2, p. 95-191.
- MOLL, Isabel; ALBERTÍ, Antònia; i MOREY, Antònia (1993) "Tierra de fideicomisos: las consecuencias de la ley de desvinculaciones en Mallorca (1768-1865)", *Àreas*, 15, p. 13-31.
- MONTANER, Pedro de (1978) *El brazo noble mallorquín durante los siglos XVI y XVII: su estructura y sus bases económicas*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- MONTANER, Pedro de (1988a) "Ésser noble a Mallorca", *Revista de Catalunya*, 22, p. 52-63.
- MONTANER, Pedro de (1988b) "La estructura del brazo noble mallorquín bajo los Austrias", *Estudis baleàrics*, 27, p. 3-38.
- MONTANER, Pedro de (1989) "Senyor a Mallorca: un concepte heterogeni", *Estudis Baleàrics*, 34, p. 5-35.
- MONTANER, Pedro de i LE-SENNE, Aina (1977) "Aproximación al estudio de la formación de la clase noble en Mallorca. El patrimonio de los Formiguera durante el siglo XVII", *Trabajos de Geografía*, 34, p. 55-85.
- MONTANER, Pedro de i LE-SENNE, Aina (1980) "Nobleza, comercio y corso en la Mallorca moderna: Los "negocis per mar" de los Sureda", *Mayurqa*, 19, p. 233-243.
- MONTANER, Pedro de i MOREY, Antònia (1989) "Notas para el estudio de la mano mayor mallorquina durante los siglos XVI y XVII", *Estudis Baleàrics*, 34, p. 71-90.
- MONTORO i MALTAS, Joan (2012) *Preus i salaris a Barcelona a la primera meitat del segle XIV (1283-1345)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, memòria de màster.
- MORA, Pau; ADRINAL, Lorenzo (1982) *Diplomatari del monestir de Santa Maria la Real de Mallorca, I (1232-1360)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- MORENO LÁZARO, Javier (1997) "Las transformaciones tecnológicas de la industria harinera española, 1880-1913", dins Santiago

LÓPEZ GARCÍA i José M. VALDALISO (eds.) *¿Que inventen ellos? Tecnología, empresa y cambio económico en la España contemporánea*, Madrid: Alianza, p. 213-248.

MORENO LÁZARO, Javier (2002) "Capitalismo agrario y empresa en Castilla la Vieja: la familia Guerra, 1814-1976", dins Hilario CASADO i Ricardo ROBLEDO (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos xv-xx*, Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 217-249 .

MORENO LÁZARO, Javier (2007) "Administración y rentas del patrimonio rústico del estado de Bornos, 1814-1924", dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 185-222.

MOREY, Antònia (1999) *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX: les repercussions de la legislació desvinculadora sobre els patrimonis nobiliaris*, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears/ Abadia de Montserrat.

MOREY, Antònia (2007) "La legislación desvinculadora. Una oportunidad para racionalizar la gestión de los patrimonios nobiliarios mallorquines y retrasar su desmembración", dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias, p. 129-157.

MOREY, Antònia (2008) "Fiscalidad liberal, cambios en la distribución de la carga contributiva y transformación del modelo agrario: Mallorca (1845-1900)", dins Rafael VALLEJO POUSSADA (ed.) *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos xii-xx)*, València: Publicacions de la Universitat de València, p. 517-540.

MOREY, Antònia i CARRERAS, Joan (2011) "Sobre el significado de la cláusula a uso y costumbre de buen labrador en los contratos agrarios de las Baleares: los arrendamientos mallorquines y las aparcerías menorquinas", *XIII Congreso de Historia Agraria (Lleida 12, 13 y 14 de mayo de 2011)*, comunicació.

MOREY, Antònia i JOVER, Gabriel (2008) "Nueva fiscalidad y cambios en la configuración y orientación de los patrimonios nobiliarios mallorquines. El ejemplo de los Gual de Torrella (siglos xix-xx)", *XII Congreso de Historia Agraria (Córdoba 13, 14 y 15 de mayo de 2008)*, comunicació.

- MOREY, Antònia i JOVER, Gabriel (eds.) (2012) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear.
- MOREY, Antònia i PASCUAL, Aina (2002) *Empresa rural i canvi agrari a Mallorca: el cas de Son Fortesa d'Alaró*, treball inèdit.
- MOREY, Antònia i SERVERA, Sebastià (2006) “Les petites empreses dedicades a l'exportació i importació de productes agrícoles”, *I Jornades de Patrimoni Industrial a les Illes Balears (26, 27 i 28 de maig de 2005)*, Palma de Mallorca: Fundació Endesa / Amics del Museu de Mallorca, p. 183-195.
- MOREY, Antònia; LLABRÉS, Jaume; PASCUAL, Aina (2011) “Les tècniques per a l'aprofitament d'aigua a les possessions mallorquines (segles XVII-XIX)”, *Estudis d'Història Agrària*, 23, p. 117-136.
- MUNAR, Gaspar (1935) *Les ordres religioses a Mallorca. Compendiosa història de la seva obra dins aquesta diòcesi fins l'any de la seva exclaustració, 1835*, Palma de Mallorca: Impremta Lux.
- MUNTANER ALSINA, Carme (2013) *Terra de masos, vila de mar. Vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- MURRAY, Donald G.; PASCUAL, Aina; LLABRÉS, Jaume (1992) *Conventos y Monasterios de Mallorca: Historia, Arte y Cultura*, Barcelona: Editor Olañeta.
- NADAL, Jordi (1975) *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*, Barcelona: Ariel.
- NAREDO, José Manuel (1977) *La Evolución de la agricultura en España: desarrollo capitalista y crisis de las formas de producción tradicionales*, Barcelona: Laia
- NOIRIEL, Gerard (1997) *Sobre la crisis de la Historia*, Madrid: Cátedra.
- NORTH, Douglass C. (1993) *Instituciones, cambio institucional y desempeño económico*, México D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- OLDROYD, David (2007) *Estates, Enterprise and Investment at the Dawn of the Industrial Revolution. Estate management and Accounting in the North-east of England, c. 1700-1780*, Aldershot (Hants): Asgate.
- OLIVER CASTANYER, Emili (1892) *El consultor del tenedor de libros*, Barcelona: Jaime Molinas editor.

- ORELL VILLALONGA, Bartomeu (1999) *Alfabetització i escolarització al món rural mallorquí, 1860-1930*, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, tesi doctoral.
- ORELL VILLALONGA, Bartomeu (2008) *Llegir i escriure al món rural mallorquí, 1860-1930*, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- ORTÍ GOST, Pere (1992) "El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)", *Anuario de Estudios Medievales*, 22, p. 377-423.
- ORTIZ, Cristina (2012) "Notes sobre les capelles privades a les possessions mallorquines. El cas de Raixa", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 511-522.
- OSCHINSKY, Dorothea (1947) "Medieval Treatises on Estate Accounting", *The Economic History Review*, 17, 1, p. 52-61.
- OSTROM, Elionor (2005) *Understanding Institutional Diversity*, Princeton: Princeton University Press. [traducció al castellà a Oviedo, KRK Ediciones, 2013]
- PARKER, R. H.; YAMEY, B. S. (eds.) (1994) *Accounting History. Some British Contributions*, London: Clarendon Press
- PASCUAL DOMÈNECH, Pere (1990) "L'agricultura de finals de l'Antic Règim (1833-1847). Una aproximació de tipus microeconòmic", *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, Barcelona: Crítica, p. 21-81.
- PASCUAL DOMÈNECH, Pere (2000) *Els Torelló: una família igualadina d'advocats i propietaris*, Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 2 vols.
- PASCUAL DOMÈNECH, Pere (2008) "Entradas y salidas. Sobre contabilidades agrarias y fiscalidad en Cataluña (1815-1930)", dins Rafael VALLEJO POUSADA (ed.) *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, València: Publicacions de la Universitat de València, p. 447-478.
- PASCUAL, Aina (1994) *Santa Catalina de Sena: Memòria històrica d'un convent (1659-1966)*, Universidad de las Islas Baleares: Servicio de Publicaciones.
- PASCUAL, Aina (1997) *Casa i estament social en la ruralia mallorquina. L'exemple de Binissalem als segles XVIII-XIX*, Binissalem: Ajuntament.

- PASCUAL, Aina (1998) "Los Marroig del Molí: aproximación histórica a una familia de la mano mayor de Deià", *Memorias de la Academia Mallorquina de Estudios Genealógicos*, 8, p. 47-85.
- PASCUAL, Aina (2011) *Son Moragues (Valldemossa). Un modelo de explotación olivarrera en la Sierra de Tramontana: patrimonio arquitectónico y rural*, treball inèdit, 2 vols.
- PASSOLA PALMADA, Josep Maria (1996) "Pere Ferrer de Vic, banquer del segle XIII, en els orígens de la comptabilitat per partida doble", *Ausa*, 17, p. 5-10.
- PEIRÓ ARROYO, A (2002) *Jornaleros y mancebos. Identidad, organización y conflicto en los trabajadores del Antiguo Régimen*, Barcelona: Crítica.
- PEÑARRUBIA, Isabel (2001) *L'origen de la Caixa de Balears. Els projectes d'una burgesia modernitzadora (1882)*, Palma de Mallorca: Documenta Balear.
- PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio (1980) "La revolución burguesa en España: los inicios de un debate científico, 1966-1976", dins Manuel TUÑÓN DE LARA i altres, *Historiografía española contemporánea. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. Balance y resumen*, Madrid: Siglo XXI, p. 91-138
- PÉREZ PASTOR, Plàcid (1988) "Formes de crèdit i endeutament de la Vila de Sóller. Segles XVII-XVIII", dins AA.VV. *Fiscalitat estatal i Hisenda Local (s. XVI-XIX) Funcionament i repercussions socials, VII Jornades d'Estudis Locals*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics.
- PÉREZ PICAZO, María Teresa (1991) "Riqueza territorial y cambio agrícola en la Murcia del siglo XIX. Aproximación al estudio de una contabilidad privada (Circa, 1800-1902)", *Agricultura y Sociedad*, 61, p. 39-95.
- PETRUSEWICZ, Marta (1990) *Latifondo. Economia morale e vita materiale in una periferia dell'Ottocento*, Venezia: Saggi Marsilio.
- PLADEVALL, Antoni i SIMON, Antoni (1986) *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona: Curial.
- PLANAS, Jordi (1994) "Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle XX. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934)", *Estudis d'Història Agrària*, 10, p. 57-83.
- PLANAS, Jordi (2004) "L'agricultura al Vallès Oriental: canvis en l'estructura productiva entre 1860 i 1930", *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 25, p. 17-34.

- PLANAS, Jordi (2006) *Els propietaris i l'associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / Documenta Universitaria.
- PLANAS, Jordi i SAGUER, Enric (2005) "Accounting Records of Large Rural Estates and the Dynamics of Agriculture in Catalonia (Spain), 1850-1950", *Accounting Business & Financial History*, 15-2, p. 171-185.
- PLANAS, Jordi i VALLS-JUNYENT, Francesc (2011) *Cacics i rabassaires. Dinàmica associativa i conflictivitat social. Els Hostalets de Pierola (1890-1939)*, Vic: Eumo.
- POLLARD, Sidney (1965 [1987]) *La génesis de la dirección de empresa moderna. Estudio sobre la revolución industrial en Gran Bretaña*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social
- PONS GURI, J. M. (1988) *Les col·leccions de Costums de Girona*, Barcelona: Fundació Noguera.
- PONS PONS, Jerònia (1996) *Companyies i mercat assegurador a Mallorca, 1650-1715*, Palma de Mallorca: El Tall.
- PONSOT, Pierre (1986) *Atlas de historia económica de la baja Andalucía (siglos XVI y XIX)*, Granada: Editoriales Andaluzas Reunidas.
- PRESEDO, Antonio (2007) "Cambios hacendísticos y de gestión en los patrimonios de la hidalguía acomodada gallega en el siglo XIX", dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 103-128.
- PREVITS, Gary John & MURWANTO, Rahmadi (2003) "Accounting and bookkeeping", dins Joel MOKYR (ed.) *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, Oxford: Oxford University Press, vol 1.
- PUJADES MORA, Joana M. (2004) "La població conventual a Mallorca entre el cens d'Aranda i la desamortització de Mendizábal (1836)", dins Maria BARCELÓ i Isabel MOLL (coord.) *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (s. XIII al XIX). XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 207-224.
- PUJOL ANDREU, Josep (1998) "Los límites ecológicos del crecimiento agrario español entre 1850 y 1935: nuevos elementos para el debate", *Revista de Historia Económica*, 16 (3), p. 645-75.

- PUJOL ANDREU, Josep (1999) "Trabajo asalariado y actividad agraria en Can Codorniu: un caso excepcional en la explotación del viñedo catalán durante el primer tercio del siglo xx", dins Albert CARRERAS i altres (ed.) *La industrialización y el desarrollo económico de España*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona (Col·lecció d'Homenatges, 17: Doctor Jordi Nadal), vol. 1, p. 479-506.
- PUJOL ANDREU, Josep i altres (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*, Barcelona: Crítica.
- QUINTANA, Antoni (1982) "Anàlisi del grup gran arrendatari/ propietari de bestiar al municipi de Lluçmajor al segle XVIII", *Estudis Baleàrics*, 6, p. 157-178.
- RABASEDA TARRÉS, Joaquim (2010) *El Compendi d'Antich Rocha: primer text sobre la partida doble a la Península Ibèrica*, Girona: Ajuntament de Girona.
- RAMIS DE AYREFLOR, Juan (1911 [1999]) *Alistamiento noble de Mallorca del año 1762*, Madrid: Editor E y P libros antiguo.
- Reales Ordenanzas y Pragmáticas, 1527-1567* (1987) Valladolid: Lex Nova, facsímil.
- RIVERO, Dolores; GALLEGO, Elena; RAMOS, Asunción (2005) "La rendición de cuentas en la orden del cister de Castilla: el libro de estados del monasterio de oseira (1614-1832)", *Revista Española de Historia de la Contabilidad-Spanish Journal of Accounting History*, 2, p. 181-198.
- ROBLEDO, Ricardo (1993) *Economistas y reformadores españoles. La cuestión agraria en España (1766-1936)*, Madrid: Ministerio de Agricultura.
- ROCA FABREGAT, Pere (1996) "Una masia de la muntanya vallesana a l'inici del segle XVIII. El llibre de notes dels hereus de Can Torres de Matadepera (1699-1704)", *Arraona*, 18, p. 9-45.
- ROCA FABREGAT, Pere (2005) "¿Quien trabajaba las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870)", *Historia agraria*, 35, p. 49-92.
- RODRÍGUEZ PITA, Emigdio (1932) *Manual práctico de Contabilidad Rural*, Barcelona: Editorial Cultura.
- RODRÍGUEZ, Àngel M. (1986-87) "Conquesta i feudalització: el cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)", dins *La formació i expansió del feudalisme català, Actes del Col·loqui organitzat pel Col·legi universitari de Girona (8-11 de gener de 1985)*, Girona: Col·legi Universitari de Girona, p. 371-387.

- RODRÍGUEZ, Àngel M. (1994) "Dos momentos en la colonització feudal del nord-est de. 18, Mallorca", *Afers*, 18, p. 367-403.
- ROKSETH, Peter H. (1923) *La terminologie de la culture des cereales du Majorque*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ROOVER, Raymond de (1937) "Aux origines d'une technique intellectuelle: la formation et l'expansion de la comptabilité à la partie double", *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, 9, p. 170-193 i 271-298.
- ROSSELLÓ i CRESPI, Joan (1903) *Obres completes*, Palma de Mallorca: Imprenta Politècnica, 1992.
- ROSSELLÓ LLITERAS, Juan (1989) "El archivo del real convento de Santo Domingo de Mallorca", *Mayurqa*, 22 (2), p. 551-563.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M. (2012) "Possessió, articuladora de l'espai rural: imatge i realitat d'un sistema d'exportació esvaït", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 19-46.
- ROSSELLO, Ramon i MASOT, Miguel (1992) *Arrendamientos rústicos y aparcerías en Mallorca*, Palma de Mallorca: Ilustre Colegio de Abogados.
- ROTHENBERG, Winifred Barr (1984) "Farm account books: problems and possibilities", *Agricultural History*, 58 (2), p. 106-112.
- ROTHENBERG, Winifred Barr (1992) *From market-places to market-economy. The transformation of rural Massachusetts, 1750-1850*, Chicago/London: University of Chicago Press .
- RUBÍ, Antoni (1999) *En aquell temps... la Vila abans de 1925 (I)*, Mallorca: Tintinabula.
- RUIZ TORRES, Pedro (1987) "Patrimonios y rentas de la Nobleza en la España de finales del Antiguo Régimen", *Hacienda Pública Española*, 108/109, p. 293-310.
- SABIO, Alberto (1989) "Apuntes sobre metodología de precios agrarios: el partido de Barbastro en el contexto provincial (1860-1890)", dins Agustín UBIETO (coord.) *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Zaragoza: Universidad de Zaragoza / Instituto de Ciencias de la Educación, p. 179-188.
- SABIO, Alberto (1996) *Los mercados informales de crédito y tierra en una comunidad rural aragonesa (1850-1930)*, Madrid: Banco de España.

- SABIO, Alberto (1998) "El capitalismo agrari a través de la renda en una agricultura orgánica. Les estratègies d'un ministre a finals del segle XIX a l'Aragó", *Recerques*, 37, p. 57-80.
- SAGUER, Enric (1996) *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (El Baix Empordà, 1850-1940)*, Girona: Universitat de Girona, tesi doctoral.
- SAGUER, Enric (1999) "Masos i masoveries en el primer terç del segle XX: crisi i transformació", dins Rosa CONGOST i Lluís TO (eds.) *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 451-482.
- SAGUER, Enric (2007) 'La Acció Social en casa. Gestió patrimonial de un dirigente sindical (Pelayo Negre Pastell, 1924-1936)', dins Ricardo ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Pressas Universitarias de Zaragoza, p. 281-303.
- SAGUER, Enric (coord.) (2011a) *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya/ Departament de Cultura.
- SAGUER, Enric (2011b) "Comptes de pagès, comptes de senyor. La transformació de l'agricultura en els segles XIX i XX a través de la comptabilitat", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 315-326.
- SAGUER, Enric i GARRABOU, Ramon (1996) "Métodos de fertilización en la agricultura catalana durante la segunda mitad del siglo XIX. Una aproximación a los procesos físicos de reposición de la fertilidad agrícola", dins Ramon GARRABOU i José Manuel NAREDO (eds.) *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Madrid: Fundación Argenteria-Visor, p. 89-126.
- SAGUER, Enric i RICO, Antoni (2010) *La última etapa de la aparcería en Cataluña. Una aproximación singular*, working paper, Web de la SEHA – Debates: Ramón Garrabou y la historia agraria (http://www.seha.info/7/SEHA_Saguer_Rico.pdf).
- SALA, Pere (1998) *Sobre la compatibilitat entre bosc productor i bosc protector (La Catalunya forestal humida entre la societat agrària i la societat industrial, 1850-1930)*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.
- SALAS, Pere (1997) *El poder i els poderosos a les viles de Mallorca (1868-1898)*, Palma de Mallorca: Documenta Balear.

- SALAS, Pere (2012) "La fi d'un món. Elements de canvi a les possessions de Pollença", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 327-338.
- SALAS, Pere (2013) "¿Caciques o políticos? Politización y poder local en la Mallorca rural", *Historia Agraria*, 60, p. 61-89.
- SALRACH, Josep M. (1992) "El Liber Feudorum Maior i els comptes fiscals de Ramon de Caldes", *Documents jurídics de la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, p. 85-110.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás (1968) *España hace un siglo: una economía dual*, Barcelona: Península
- SANMARTÍ ROSET, Montserrat (1978) *El llibre de comptes de Romeu Gerard (1286-1289), batlle general del rei Alfons III d'Aragó a Catalunya*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- SANMARTÍ, Carme (1994) "El treball assalariat en els masos de la Catalunya interior al segle XIX. L'exemple del mas Sanmartí (Bages)", *Estudis d'Història Agrària*, 10, p. 143-155.
- SARASÚA GARCÍA, Carmen (1997) "The Role of the State in Shaing Women's and Men's Entrance into the Labour Market: Spain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Continuity and Change*, 12 (3), p. 347-371.
- SARASÚA GARCÍA, Carmen (2000) "El análisis histórico del trabajo agrario: cuestiones recientes", *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 22, p.79-96
- SARASÚA GARCÍA, Carmen (2004) "Were servants paid according to their productivity?", dins Antoniette FAUVE-CHAMOUX (ed.) *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th - 20th centuries*, Peter Lang, p. 517-541.
- SARASÚA GARCÍA, Carmen (2005) "Presentación" al Estudio monográfico: Criados y mozos en la organización histórica del trabajo", *Historia agraria*, 35, p. 3-8.
- SARASÚA GARCÍA, Carmen (2009) "Working harder but still Poor. The 'Industrious Revolution' in 18th century Spain", *XVth World Economic History Congress*, Utrecht, comunicació.
- SARRIS, Peter (2006) *Economy and society in the Age of Justinian*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SASTRE ALZAMORA, M. Pilar (2012) *El desaparecido convento de santo Domingo de Palma. Ensayo de sistematización de su*

- patrimonio histórico-artístico*, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, memòria d'investigació.
- SASTRE BARCELÓ, Joan Carles (1993) *Santa Clara de Palma de Mallorca: vida quotidiana en un monestir medieval*, Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner.
- SASTRE MOLL, Jaume (2007) *La Seu de Mallorca (1390-1430) la prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma de Mallorca: Consell de Mallorca / Departament de Cultura.
- SCHMANDT-BESSERAT, Denise (1992) *Before Writing*, Austin: University of Texas Press.
- SEBASTIÁN AMARILLA, José A. (1991) "La producción de cereales en tierras de León durante la Edad Moderna (1570-1795)", *Agricultura y sociedad*, 59, p. 75-118
- SEBASTIÁN AMARILLA, José A. (1992) "Propiedad señorial, captación del producto agrario y estrategias de comercialización: el ejemplo de un monasterio leonés de comienzos del siglo XVI a 1835", *Noticiario de historia agraria*, 4, p. 251-282
- SEBASTIÁN AMARILLA, José A. (1999) "Del «fuero» al arrendamiento. Tenencia y explotación de la tierra en León de la Edad Media a la Moderna", *Revista de Historia Económica*, XVII, 2, p. 305-341.
- SERRA, Eva (1978) "Consideracions entorn de de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVII", *Estudis d'Història Agrària*, 1, p. 120-153.
- SERRA, Eva (1988) *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona: Crítica.
- SERRAHIMA BALIUS, Pol (en premsa a) "Feeding the Poor in a City of War. The Almoina of Barcelona during the Catalan Civil War (1462-1472)"
- SERRAHIMA BALIUS, Pol (en premsa b) "La Catedral de Barcelona i el pa al segle xv: la Pia Almoina i la Casa de Caritat"
- SERRANO GARCÍA, Rafael (2002) "La casa de Gor y su patrimonio en Salamanca y Ciudad Rodrigo (1849-1910)", dins Hilario CASADO i Ricardo ROBLEDO (eds.) *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios, siglos xv-xx*, Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 323-349.
- SERRANO GARCÍA, Rafael (2007) "El declive de una casa aristocrática en Castilla la Vieja y León: las administraciones de los Alburquerque en la primera mitad del siglo xx", dins Ricardo

- ROBLEDO i Santiago LÓPEZ (eds.) *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 257-280.
- SHARPE, Pamela (1995) "Time and Wages of West Country Workfolks in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Local Population Studies*, 55, p. 67-71
- SIMON, Antoni (1993) *Pagesos, capellans i industrials de la marina de la Selva*, Barcelona: Curial.
- SIMPSON, James (1995) *Spanish Agriculture: The Long Siesta, 1765-1965*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SLICHER VAN BATH, Bernard Hendrik (1962) "Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history", *A.A.G. Bijdragen*, 8, p. 5-33.
- SNELL, K. D. M. (1985) *Annals Of The Labouring Poor: Social Change And Agrarian England, 1660-1900*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SOLER, Santi (1994) (ed.) *Memòries d'una família pagesa: els Anglada de Fonteta (segles XVII-XVIII)*, La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de La Bisbal.
- SOPEÑA, A. (1978) "Unes reflexions sobre la producció i els rendimens de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX", *Estudis d'Història Agrària*, 1, p. 208-240.
- SOTO, Ricard (1996) "Conquesta, repartiment i colonització de Mallorca durant el segle XIII: Un estat de la qüestió", *Anuario de estudios medievales*, 26 (2), p. 605-646.
- SOTO, Ricard i MAS, Antoni (2007) "Els repartiment de Mallorca: diversitat de fonts i d'interpretacions metrològiques", dins Enric GUINOT i Josep TORRÓ (eds.) *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: (segles XII-XIII)*, València: Publicacions de la Universitat de València: p. 75-114.
- SPIEGELER, Pierre de (1987) *Les hôpitaux et l'assistance à Liège (xe-xve siècles). Aspects institutionnels et sociaux*, Paris: Les Belles Lettres.
- STE. CROIX, Geoffrey E. M. (1956) "Greek and Roman Accounting", dins A. C. LITTLETON, A. C. i B. S. YAMEY, B. S. (eds.) *Studies in the History of Accounting*, London: Sweet & Maxweel Limited, p. 14-74.
- SUAU PUIG, Jaume (1984) "Escassetat i ordre social a Mallorca (1740-1760)", dins Neus ESCANDELL i Ignasi TERRADES (eds.) *Història i antropologia a la memòria d'Angel Palerm*, Barcelona: Abadia de Montserrat, p. 363-402.

- SUAU PUIG, Jaume (1988) "Els patrimonis nobiliaris mallorquins al darrer quart del segle XVIII i primeres dècades del segle XIX", *Estudis d'Història Agrària*, 7, p. 139-160
- SUAU PUIG, Jaume (1991a) "Estudio sobre la renta de la tierra. Mallorca, 1750-1860", dins Ricardo SAAVEDRA i Ramón VILLARES (eds.) *Señores y campesinos en la Península Ibérica: Os señores da terra*, Barcelona: Crítica, vol. 1, p. 117-137.
- SUAU PUIG, Jaume (1991b) *El món rural mallorquí*, Barcelona: Curial.
- SUDRIÀ, Carles (1979) "L'ingrés agrícola a la plana de Vic al segle XVIII. Les rendes d'origen agrari", *Recerques*, 9, p. 77-101
- TAMAMES, Ramon (1960) *Estructura económica de España*, Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones.
- TELLO, E. (2001) "El fin del crédito hipotecario censalista en España: ¿Una agonía demasiado larga? (1705-1861)", *Áreas: Revista internacional de ciencias sociales*, 21, p. 63-94.
- TELLO, Enric (1983) "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-51)", *Estudis d'Història Agrària*, 4, p. 167-194.
- TELLO, Enric (1987) *Pagesos, menestrals i rendistes: Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana: 1702-1861*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- TELLO, Enric (1995) *Cervera i la Segarra al segle XVIII*, Lleida: Pagès editors.
- TELLO, Enric (1999) "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación ecoevolutiva", *Historia Agraria*, 19, p.195-214.
- TERRADAS, Ignasi (1984) *El món històric de les masies*, Barcelona: Curial.
- TERRADAS, Ignasi (1987) *El cavaller de Vidrà: de l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Barcelona: Abadia de Montserrat.
- TITOW, Jan Z. (1970) "Le climat á travers les rôles de comptabilité de l'Evêché de Winchester, 1350-1450", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 25, p. 312-350.
- TO FIGUERAS, Lluís (1991) *El monestir de Santa Maria de Cervià: una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona: Rafael Dalmau / Fundació Vives Casajuana.
- TORRENTS BALLESTER, José A. (1910) *Nociones fundamentales de Contabilidad Agrícola*, Barcelona: Imprenta de Bayer Hermanos.

- TORRENTS MONNER, Antoni (1904) *Contabilidad agrícola por partida doble*, Barcelona: Tipo-Litografía de José Camayo.
- TORRENTS MONNER, Antoni (1909) *Curso Teórico-Práctico de Teneduría de Libros*, Barcelona: Imprenta de Bayer Hermanos.
- TORRENTS MONNER, Antoni i TORRENTS BALLESTER, José A. (1908) *Resumen de legislación rural y Contabilidad agrícola*. Barcelona: Imprenta de Bayer Hermanos.
- TORRES, Xavier (2000) *Els llibres de família de pagès*, Girona: Associació d'Història Rural / Universitat de Girona / CCG edicions.
- TORTELLA, Gabriel (1985) "Producción y productividad agraria, 1830-1930", dins Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ (ed.) *La modernización económica de España 1830-1930*, Madrid: Alianza, p. 63-88.
- TROCHE Y ZÚÑIGA, Froilán (1835) *El archivo cronológico-topografico, arte de archiveros: método facil, sencillo y poco costoso para el arreglo de los archivos particulares ...: arreglo interior y economico de las casas direccion y manejo de los intereses de ellas*, Coruña: Imp. de Iguereta.
- TUA PEREDA, Jorge (1989) "La evolución del derecho contable en España. La aportación de *Técnica Contable*", *La contabilidad en España en la segunda mitad del siglo xx*, Madrid: Técnica Contable, p. 25-47.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (1961) *La España del siglo xix (1808-1914)*, París: Club del libro español.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel (1985) *Tres claves de la Segunda República: la cuestión agraria, los aparatos de Estado, Frente Popular*, Madrid: Alianza.
- TURNER, Michael E.; BECKETT, J.V.; AFTON, Bethanie (1997) *Agricultural rent in England, 1690-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- TURNER, Michael E.; BECKETT, J.V.; AFTON, Bethanie (2001) *Farm production in England, 1700-1914*, Oxford: Oxford University Press.
- VALLEJO POUSADA, Rafael (2008) (ed.) *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos xii-xx)*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- VALLEJO POUSADA, Rafael (2010) "Fiscalité et revenu agraire en Espagne au xix siècle", *Histoire et sociétés rurales*, 34, p. 109-147.

- ZANDEN, Leutien van (2009) *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*, Leiden: Brill Publishers.
- VAQUER BENNASAR, Onofre (1987) *Una sociedad de Antiguo Régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI (I)*. Felanitx.
- VAQUER BENNASAR, Onofre (1988) *Una sociedad de Antiguo Régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI (II)*. Felanitx.
- VELA AULESA, Carles (2001) "Aspectes de l'economia d'un domini rural barceloní: la Torre Baldovina", dins Maria Teresa FERRER I MALLOL, Josefina MUTGÉ VIVES i Manuel RIU RIU (eds.) *El mas català durant l'Edat Mitjana i la moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona del 3 al 5 de novembre de 1999*, Barcelona: CSIC, p. 453-478.
- VERDON, Nicola (2002) *Rural Women Workers in Nineteenth-Century, England: Gender, Work and Wages*, Woodbridge: Boydell Press.
- VERHULST, Adrian (1995) "Economic Organization", dins Rosamond MCKITTERICH (1995) *The New Cambridge Medieval History, II, 700-900*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 481-509.
- VIBOT, Tomàs (2012) "Son Bonet o el Rafal ses Salines, avui Can Bonico: origen i consolidació d'una possessió del Migjorn mallorquí, s. XVI-XVIII", dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 231-242.
- VIBOT, Tomàs i VILLALONGA, José (2008) *Cases i posades de Mallorca*, Pollença: El gall editorial, vol. 1.
- VICEDO, Enric (1987) *Producció, propietat i renda a les terres de Lleida segle XVIII*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral.
- VICEDO, Enric (2002) "Estacionalidad y productividad del trabajo en un marco tecnológico tradicional. Cataluña Occidental, 1750-1890", *Historia Agraria*, 27, p. 101-131.
- VILAR, Pierre (1947) *Histoire de l'Espagne*, París: PUF.
- VILAR, Pierre (1967 [1979]) "L'exploració agrícola d'una propietat a l'horta de Tàrrega", *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, Curial, p. 11-42.
- VILAR, Pierre (1962 [1986]) *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona: Edicions 62, vol. III.

- VILLALONGA MORELL, José (2007) "Els Morei. Una família d'arrendataris puigpunyentins", *II Jornades Locals de Puigpunyent*, Puigpunyent: Ajuntament, p. 157-168.
- VILLALONGA MORELL, José (2012) "Les reformes del patrimoni del marquès de Solleric a les possessions d'Alaró" dins Antònia MOREY i Gabriel JOVER (eds.) *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma de Mallorca: Documenta Balear, p. 283-282.
- VILLAR, J. (1997) "La Pía Almoína del Pan de la Seo de Girona", *Memoria Ecclesiae*, XI, p. 243-260.
- VLAEMMINCK, Joseph H. (1961) *Historia y doctrinas de la contabilidad*, Madrid: Ejes.
- VRIES, Jan de (2008) *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- WORSLEY, P. (1997) *Knowledges. Culture, Counterculture, Subculture*; New York: New Press.
- YAMEY, B. S. (1994) "Balancing and Closing the Ledger: Italian Practice, 1300-1600", dins R. H. PARKER i B. S. YAMEY (eds.) *Accounting History. Some British Contributions*, London: Clarendon Press, pp. 250-267.

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: www.ddgi.cat/historiarural/

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.cat) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

SUBSCRIPCIONS

Per subscriure-us a la Biblioteca d'Història Rural, consulteu les condicions i la butlleta que es troba a l'adreça www.ddgi.cat/historiarural/

El Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona
és la xarxa de centres d'estudis
que impulsa la recerca local i
contribueix a l'estudi i a la difusió
del patrimoni cultural i natural
de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Associació Mirmanda
Centre d'Estudis Tossencs
Associació d'Història Rural de
les Comarques Gironines

Pujada de Sant Martí, 5 / 17004 Girona / Tel. 972 18 50 00 / Fax 972 20 80 88 / eiximenis@ddgi.cat / www.ddgi.cat/eiximenis

Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona

